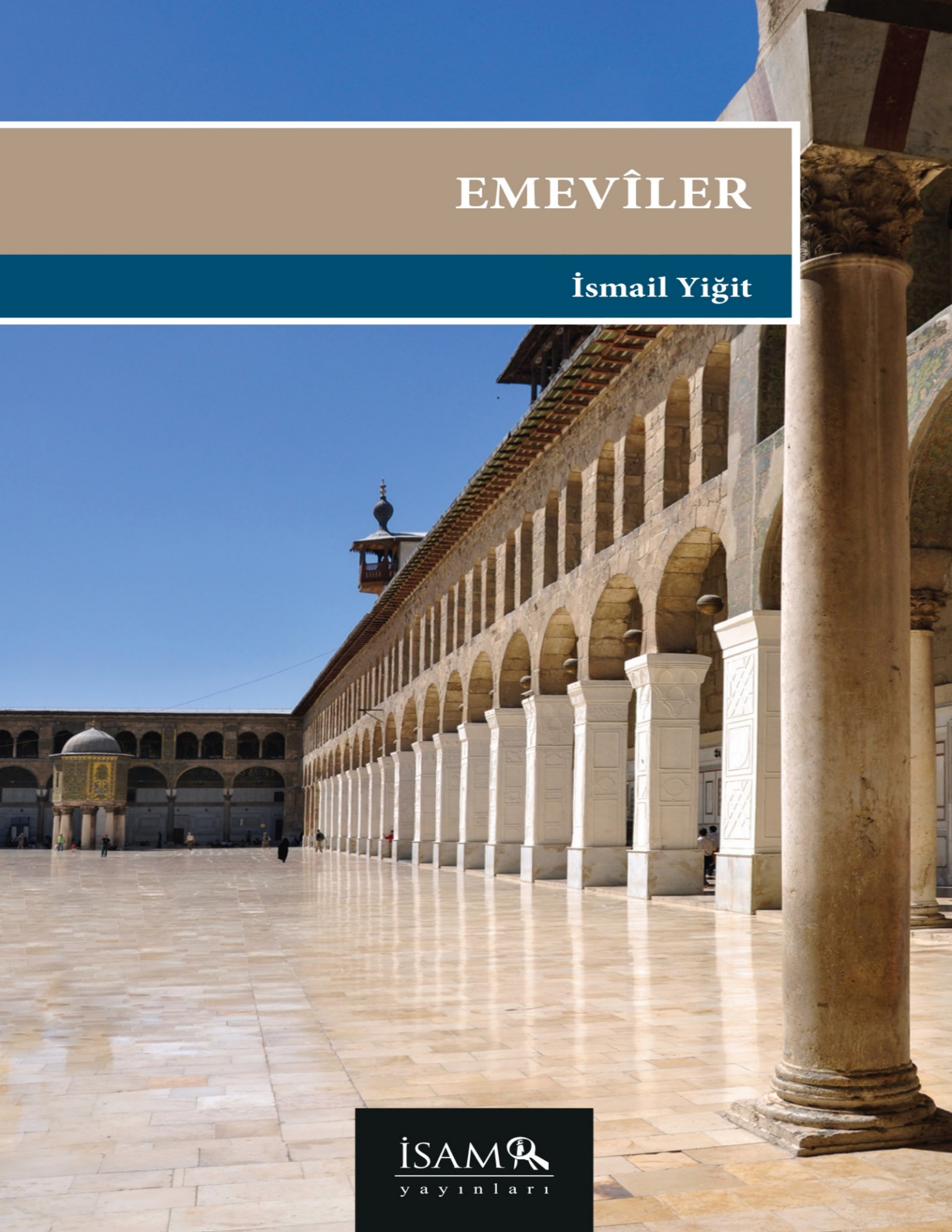
EMEVÎLER

İsmail Yiğit

İSAM
yayınları

EMEVÎLER
(661-750)

İsmail Yiğit

İsmail Yiğit, Prof.Dr.

1951 yılında Burdur'da doğdu. Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nden mezun oldu (1974). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde "Emevîler Döneminde İlmî Hareket" adlı teziyle doktorasını tamamladı (1983). 1991 yılında doçent, 1998'de profesör oldu. Aynı fakülteden emekli oldu (2011).

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Yayın No. 634
İSAM Yayınları 172
Temel Kültür Dizisi 36
© Her hakkı mahfuzdur.

EMEVÎLER (661-750)
İsmail Yiğit

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar / İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin
28.12.2004 gün ve 1163 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Ekim 2016

Sekizinci Basım: Şubat 2022

ISBN 978-975-389-891-1
e-ISBN 978-625-428-206-5

Kapak görseli: Emeviyye Camii, Şam

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle / Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 (pbx) Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Yiğit, İsmail
Emevîler (661-750) / İsmail Yiğit. – 8. bs. – İstanbul ; Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
343 s. ; hrt. ; res. ; 19,5 cm. – (Yayın No. ; 634. İSAM Yayınları ; 172. Temel Kültür Dizisi ; 36)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-891-1

Kısaltmalar

b. ibn, bin
bk. bakınız
DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn. dipnot
ed. editör
EI² (Fr.) The Encyclopédie de l'Islam (nouvelle édition)
GAS (Ar.) Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*
haz. hazırlayan
Hz. Hazreti
İA Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
nşr. neşreden
ö. ölümü
s. sayfa
sy. sayı
TDV Türkiye Diyanet Vakfı
trc. tercüme eden
ts. tarihsiz
TTK Türk Tarih Kurumu
vb. ve benzeri
vd. ve devamı
v.dğr. ve diğerleri
y.y. yayın yeri yok
yay. yayınevi, yayınları

Önsöz

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin ardından kurulan ve İslâm tarihinin ilk hânedanı olan Emevîler, yaklaşık olarak doksan yıl hüküm sürmüştür. İslâm tarihinin önemli bir halkasını teşkil eden bu dönemin en önemli özelliklerinden biri, muhalif gruplarla yönetim arasında yaşanan fikrî, siyasî ve askerî mücadelelerdir. Emevî Devleti'nin en önemli muhalifleri, Hz. Ali evlâdı ve taraftarları, onlardan kopan Hâricîler, Abdullah b. Zübeyr ve otuz yıla yakın gizli olarak sürdürdükleri bir davetin sonunda Emevîler'i yıkan Abbâsîler olarak sıralanabilir. Gayri Arap müslümanlar da (*mevâlî*), özellikle Hz. Ali evlâdını desteklemiş, Emevîler'in yıkılış yıllarında ise Abbâsî daveti ve ihtilâl hareketine katılmışlardır.

Diğer taraftan Emevî tarihi, Yemen asıllı (Kahtânî) kabilelerle Hz. İsmâil'in neslinden gelen Kuzey Arabistan menşeli (Adnânî) kabileler arasında zaman zaman savaşa dönüşen şiddetli kabile mücadelelerine de sahne olmuştur. Bu yüzden veya başka sebeplerle çıkan çatışma ve isyanlar da Emevîler'i oldukça uğraştırmıştır.

Emevîler dönemi, içte yaşanan bu sıkıntılara karşılık, fetihler ve İslâm'ın yayılması açısından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden birini teşkil eder. İslâm ülkesinin sınırları bu dönemde Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan'a ulaşmıştır. Bu netice İslâm'ın yayılışı tarihinde daha sonra benzeri görülmeyecek büyük bir başarıdır.

Emevîler, Muâviye b. Ebû Süfyân başta olmak üzere, Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik, "beşinci râşid halife" olarak isimlendirilen Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik gibi, aynı zamanda İslâm tarihinin en başarılı idarecilerinden sayılan halifeleriyle meşhurdur. Bu dönem ayrıca Amr b. Âs, Ziyâd b. Ebîh, Haccâc b. Yûsuf, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî gibi meşhur valileri; Ukbe b. Nâfi', Kuteybe b. Müslim, Muhammed b. Kāsım, Mûsâ b. Nusayr, Târık b. Ziyâd gibi ünlü kumandanlarıyla da

dikkat çekmektedir.

Bu dönemde dinî ilimler, edebiyat ve İslâm sanatları alanında büyük başarılar gerçekleştirilmiştir. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer gibi genç sahâbîlerin öncülük ettiği ilmî çalışmalar, kısa bir süre sonra meyvelerini vermeye başlamış, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve siyer sahasında ilk kitaplar telif edilmiştir. Tâbiîn nesline mensup âlimler, bu dönemde dinî ilimlerin gelişmesinde ve bu alandaki birikimin gelecek nesillere aktarılmasında ve dolayısıyla daha sonra Ehl-i sünnet düşüncesinin oluşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu dönemde yaşayan Şîa veya diğer dinî grupların âlimleri de, bu mezheplerin öncüleri durumundadır.

Her devlet için olduğu gibi İslâm tarihinde önemli bir iz bırakan Emevîler'in de iyi ve kötü, başarılı veya başarısız oldukları yönlerinin bulunduğu, tarihî bir gerçektir. Ancak devletler, tarihlerinin tarih kitaplarına doğru bir şekilde yansıtılması bakımından aynı durumda değildir. Özellikle Emevîler gibi, tarihleri kendilerini yıkan devletler döneminde yazılan devletler, bu bakımdan birtakım haksız eleştiri ve isnatlara mâruz kalmışlardır. Yaptıkları iyi şeylerin pek çoğu görmezden gelinirken kötülükleri ön plana çıkarılmış ve Emevîler dönemi, daha çok, bu yönleriyle hatırlanır hale getirilmiştir. Emevî tarihi bu yönüyle İslâm devletleri arasında tipik bir örnek durumundadır.

Bilindiği üzere Emevî Devleti'nin tarihi, bu devleti kanlı bir ihtilâl ve bir dizi savaşla ortadan kaldıran, bununla da yetinmeyip Emevî hânedan mensuplarına karşı bir katliam uygulayan Abbâsîler zamanında yazılmıştır. Hatta Abbâsî halifeleri ve devlet ricalindeki Emevî husumetinin asırlarca devam ettiği görülmektedir. 212 (827-28) yılında Halife Me'mun'un, Muâviye'yi hayırla ananları veya onun ashabdan herhangi birinden faziletli olduğunu söyleyenleri cezalandıracağını ilân ettirmesi,[1] Mu'tazıd-Billâh'ın ise 284'te (897) Emevîler'in tamamını lânetleyen bir ferman çıkarıp onları küfür öncüleri, din düşmanları, Hz. Peygamber'e karşı savaşanlar, dinin ahkâmını değiştirenler olarak tavsif etmesi[2] bunun açık delillerinden biri sayılabilir. Ayrıca ilk tarihçilerden Vâkıdî, Belâzürî ve Ya'kūbî gibi önemli bir kısmının, Abbâsî halifeleri ve devlet adamlarıyla yakın bir ilişki içinde

olduğu da bilinmektedir. Onlardan Ya'kūbî ve Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ aynı zamanda Emevîler'e düşmanlık besleyen mutaassıp birer Şiî'dir.

Abbâsîler döneminde yaşayan diğer İslâm tarihçilerinin çoğu da siyasî ortam gereği veya başka nedenlerle Emevî Devleti'ne karşı sert bir tutum takınmışlardır. Bu tarihçiler hilâfeti saltanata çevirmeleri, Hucr b. Adî olayı, Kerbelâ faciası ve Harre Savaşı başta olmak üzere, pek çok icraatı sebebiyle Emevîler'i ciddi bir şekilde eleştirmişlerdir. Onların bu tutumlarında Emevî dönemi âlimlerinden büyük bölümünün Emevî aleyhtarı düşünceleri etkili olmuştur. Çünkü aralarında genç sahâbîlerden Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'in de bulunduğu bu âlimlerin çoğunluğu, toplumun birliğini korumak ve toplumu iç savaşlara götürecek isyanlardan kaçınmak düşüncesiyle Emevî halifelerine biatı tercih etmiş olsalar da Muâviye'nin şûra temeline dayanan hilâfeti saltanata çevirdiğini kabul ediyor ve bu görüşlerini açıklamaktan çekinmiyorlardı. Hatta bu âlimlerin bir kısmı devlete karşı girişilen bazı isyanlara katılmış veya destek vermişlerdi. Bu olumsuz bakışın tarihçilerin yanı sıra halkın geneli üzerinde de etkili olduğu bilinmektedir.

İlk dönem İslâm tarihi kaynaklarında Emevîler hakkında verilen bilgilerin kendi içinde açık çelişkiler içerdiği görülmektedir. Bu haberlerin bir kısmında Emevî halifeleri ve dönemin devlet ricali hakkında güzel bir ahlâk, başarılı bir devlet adamlığı ve hayırlı işlere delâlet eden övgüler ve takdir ifadeleri aktarılmıştır. Ancak bu bilgilerin geneline baktığımızda, Emevîler döneminde gerçekleştirilen başarılardan ziyade, mukaddes değerlerin hafife alınması, siyasî komplolar, muhalif gruplar üzerindeki şiddetli baskı, yaşanan sosyal sıkıntılar ve bu yüzden çıkan isyanlarda çok fazla kan dökülmesi vb. olumsuzluklar ve devlet ricali tarafından yapılan baskı ve zulüm öne çıkarılmaktadır. Emevîler'i kötülemek, buna karşılık Abbâsîler'in hilâfetini müjdelemek için hadis uydurma noktasına vardırılması örneğinde olduğu gibi, aşırı bir düşmanlıktan kaynaklandığı anlaşılan bu rivayetlerin bir kısmı, kabul edilebilme sınırlarını dahi zorlamaktadır. Dolayısıyla bu anlatılanlar, bu dönemde yapılan önemli ve hayırlı işleri âdeta

unutturmuştur.

Bu durum, başta Şîa mensupları olmak üzere Emevî muhaliflerinin Emevîler'e bakış ve düşüncelerini yansıtan rivayetler ve bilgiler karşısında oldukça ihtiyatlı davranmayı kaçınılmaz hale gerektirmektedir. Nitekim Emevî tarihi araştırmacılarının çoğu, Emevî tarihinin, bir taraftan başta Şîa olmak üzere muhalif gruplar, bir taraftan da Araplar'a karşı ırkçılık hareketini başlatan Şuûbiyye mensupları tarafından bir kötüleme kampanyasına mâruz bırakıldığı ve büyük ölçüde tahrif edilmiş olduğu kanaatindedir.[3]

Emevî tarihi açısından diğer önemli bir durum, Şîa'nın, halkı Sünnî olan İslâm ülkelerinde Ehl-i sünnet'e yönelik eleştirilerini, büyük ölçüde Emevîler üzerinden yapmasıdır. Bu eleştirilerin başında Ehl-i sünnet'in siyasî temellerinin Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde atıldığı, itikadî ve kelâmî sisteminin Muâviye ve haleflerinin gayretiyle Emevîler zamanında oluşturulduğu, bu dönemde sahâbe, sahâbe çağı, râşid halifeler, aşere-i mübeşşere ve Hz. Peygamber'in eşlerinin kutsallaştırıldığı, Ehl-i sünnet inançlarının temelini bu bakışın oluşturduğu, bu bakışın oluşturulmasında ilk ve en önemli etkenin Muâviye'nin faaliyetleri olduğu iddiaları gelmektedir.[4] Emevîler bazı Şiî müellifler tarafından "şirk dini" mensupları olarak da tavsif edilmiştir.[5]

Bütün bunlara bakıldığında, sadece Emevîler'i eleştirmek için kullanıldığına da şahit olduğumuz *Emevî İslâmı* veya *Emevî dini* terimlerinin, aslında Şiî müelliflerin bu iddialarının farklı bir ifadesi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onların, Emevîler'in İslâm'ı tahrif ettiği ve tahrif edilen İslâm'ın sonradan Ehl-i sünnet'e dönüştüğü görüşünü yansıtmaktadır.

Diğer taraftan müsteşriklerin ilgi duyup önemli araştırmalar yaptığı alanlardan biri de Emevî tarihi olmuştur. Bu müsteşrikler, ilk dönem İslâm tarihçilerinin Emevîler'e yönelik olumsuz bakışını ciddi bir şekilde eleştirmekle birlikte, Emevîler'i değerlendirmede farklı tespitlerde bulunmuşlardır. Onların çoğu Emevîler'de din unsurunun etkisini ikinci plana atan bir yaklaşım sergilemiştir. Meselâ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* adını verdiği meşhur eserinde bu devleti, Araplar'ın dünyada millet

olarak güçlerini ispat etmek üzere giriştikleri bir teşebbüs olarak değerlendirmiş ve bu teşebbüste dinin ancak ikinci derecede rol oynadığını göstermeye çalışmıştır. Bir hıristiyan Arap olan Philip K. Hitti, Emevî Devleti'nde ırkî ve iktisadî unsurları öne çıkarmıştır. Winckler, Lammens, Nöldeke, Barthold ve Caetani ise müslümanların fetihlerini, çöllerle kaplı Arap yarımadasının kuzeyindeki verimli toprakları ele geçirmek isteyen çöl kabilelerinin sadece servet ve iktidar amaçlı bir hareketi olarak göstermeye çalışmışlardır.

Ancak Della Vida, ırkî ve iktisadî faktörlerin de ihmal edilemeyeceğini belirtmekle birlikte, Emevîler zamanında gerçekleştirilen fetihlerde birinci faktörün din ve iman olduğunu söyler. Emevîler zamanındaki zaferlerin İslâm sayesinde gerçekleştirildiğini, dolayısıyla Mekke aristokrasisinin devamı olma özelliğini taşıyan Emevî devlet adamlarının, dindarlıktan uzak, "daha ziyade Câhiliye devrinden kalma, kabile reisi kafası ve tüccâr cumhuriyetinin iş adamı zihniyetine sahip oldukları" fikrine dayandırılan önceki yaklaşımların tarihî gerçeklerle uyuşmadığını belirtir.[6] Emevî halifelerinin fetihlerle İslâm'ın yayılmasının aynı şey olduğu düşüncesini taşımaları, ordularını sevkederken İslâm'ın mesajını bütün dünyaya ulaştırma maksadını gütmeleri, Della Vida'nın bu tespitini teyit etmektedir.

Burada anlattıklarımız Emevî tarihiyle ilgili çalışmaların zorluğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu çalışmamızda, Emevî tarihi yazımını etkileyen sebepleri dikkate alarak, onların aleyhindeki haberleri kabul veya red hususunda ihtiyatlı davranmaya çalıştığımızı belirtmemiz gerekir. Ancak bu, onların önemli hatalarını veya zulümlerini görmezden gelme şeklinde anlaşılmamalıdır. Niyetimiz çelişkili rivayetlere konu olan tarihî olayları, objektif ve insaflı bir şekilde değerlendirmeye çalışmaktır.

Kitabımızın birinci bölümünü Emevîler'in siyasî tarihine ayırdık. Devletin kuruluşu ve sırası ile halifeler ve dönemlerinde meydana gelen önemli olaylar hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde idarî ve siyasî teşkilâtı ele aldık. Merkez teşkilâtı, taşra yönetimi, askerî teşkilât, şurta ve adlî teşkilât hakkında bilgi verdik. Emevîler'de sosyokültürel hayatı ele aldığımız üçüncü bölümde toplumu oluşturan gruplar, Emevî toplumunda kadın, kılık kıyafet,

yemekler, bayramlar, halifeler ve saray meclisleri, eğlence alışkanlıkları ve mûsiki konularını inceledik.

Dördüncü bölümde iktisadî hayatı ele aldık, beytülmalin gelirleri, iktâ uygulaması, tarımı geliştirme çalışmaları ve yaşanan ekonomik sıkıntılar hakkında bilgi verdik. Beşinci bölümde ilim ve kültür hayatını inceledik. Eğitim öğretim kurumları, dil ve edebiyat alanındaki çalışmaların ardından dinî ilimler ve diğer ilimler alanındaki çalışmaları ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Daha sonra bu dönemde ortaya çıkan siyasî ve itikadî mezhepleri de kısaca tanıttık. Kitabın son bölümünü Emevîler'de sanat konusuna ayırdık.

Bu mütevazi çalışma, İslâm tarihinin ilk iki asrının daha doğru anlaşılmasına az da olsa bir katkı sağlayabilirse, yazarı için büyük bir bahtiyarlık olacaktır.

Gayret bizden, tevfik Allah Teâlâ'dandır.

İsmail Yiğit
İstanbul 2016

BİRİNCİ BÖLÜM:

SİYASÎ TARİH

A. I. MUÂVİYE b. EBÛ SÜFYÂN DÖNEMİ (41-60/661-680)

1. Benî Ümeyye

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin ardından kurulan ve İslâm tarihinin ilk hânedan devleti olan Emevî Devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Benî Ümeyye (Emevîler) kabilesinden almıştır.[1] Muâviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervân b. Hakem'e nispetle isimlendirilen Mervânî kolundandır.

Benî Ümeyye, Câhiliye döneminde Mekke'nin idaresinde önemli bir yere sahipti. Mekke şehir devletinde başkumandanlık vazifesi bu kabile tarafından yürütülüyordu. Bu dönemde hac için Mekke'ye gelen Araplar'a su ve yiyecek temini görevi ise Hz. Peygamber'in kabilesi Hâşimoğulları'nın elinde bulunuyordu. Soyları Abdümenâf b. Kusay'da birleşen bu iki kabile arasında yakın bir akrabalık vardı. Ümeyyeoğulları'na adını veren Ümeyye'nin babası Abdüşems, Hâşimoğulları'na adını veren Hâşim b. Abdümenâf'ın kardeşi idi.

Hâşimîler yürüttükleri bu görev sayesinde Mekke'de ve hac için gelen Araplar üzerinde mânevî nüfuz sağlamıştı. Buna karşılık Emevîler, Mekke'de maddî nüfuzu temsil ediyorlardı. Bu yüzden iki kardeş kabile arasında bir rekabet baş gösterdi. Peygamber Efendimiz'in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf ile yeğeni Ümeyye b. Abdüşems arasında ortaya çıkan rekabet, iki taraf arasındaki husumetin başlangıcı olarak değerlendirilir. Rivayete göre Hâşim, Kureyş içinde ve Arabistan'daki diğer kabilelerin yanı sıra komşu devletlerin hükümdarları nezdinde de büyük itibar kazanmıştı. Bu yüzden Hâşim'i kıskanan Ümeyye, amcasına karşı bir mücadele başlatmıştı.

İki taraf arasındaki anlaşmazlığın çözümü için başvurulan kâhinin, haksız bulduğu Ümeyye'yi Hâşim'e elli deve verme ve on yıl Dımaşk'ta ikamet etmekle cezalandırmasıyla, bu rekabet süreklilik kazandı.[2] Daha sonra Abdülmuttalib'in Harb b. Ümeyye tarafından öldürtülen komşusunun hakkını aramak için hakeme başvurmasının ardından Harb'in diyet ödemekle mükellef tutulması bu husumeti daha da arttırmıştı.[3]

Bu nüfuz çekişmesi, İslâm dönemine de yansıdı. Nitekim aralarında Hz. Osman, Ebû Huzeyfe ve Hâlid b. Saîd gibi ilk müslümanlar arasında yer alanlar bulunmakla birlikte Ümeyye ailesi ilk yıllarda genellikle İslâmî davete karşı çıktı. Mekke kabileleri arasındaki konumları sebebiyle kabilenin ileri gelenleri, Hz. Peygamber'in davetini engellemek için başlatılan hareketin liderleri arasında yer aldılar. Bu işi, güç ve kuvvet bakımından kendilerinden sonra gelen Mahzûmoğulları'yla birlikte yürütmeye başladılar. Hz. Peygamber'in ve arkadaşlarının peşini, onların Medine'ye hicretinden sonra da bırakmadılar. Mekke ile Medine arasında cereyan eden savaşlarda Mekkeliler'in kumandanlığını Emevî liderleri yaptı. Başta reisleri Ebû Süfyân olmak üzere Ümeyye ailesinin büyük çoğunluğu İslâmiyet'i ancak Mekke'nin fethi esnasında kabul ettiler.

Benî Ümeyye ileri gelenleri, idarî konulardaki tecrübeleri dolayısıyla Müslümanlığı kabul etmelerinden kısa bir süre sonra önemli görevlere getirildiler. Mekke fethinin ardından şehrin valiliğine bu aileye mensup Attâb b. Esîd'i tayin eden Hz. Peygamber, Huneyn Savaşı'nda elde edilen ganimeti paylaştırırken müellefe-i kulûbdan saydığı Ebû Süfyân'a 100 deve ile 40 ukıyye gümüş, oğulları Yezîd ile Muâviye'ye de 100'er deve vermişti. Daha sonra Ebû Süfyân'ı Cüreş şehrine vali tayin ederken, iki oğlu Yezîd ve Muâviye'yi kendisine kâtip olarak görevlendirdi. Ebû Süfyân, Hz. Ebû Bekir döneminde ise bir süre Necran bölgesinde zekât âmili olarak çalıştı.

2. I. Muâviye b. Ebû Süfyân ve Emevî Devleti'nin Kuruluşu

a. Müslüman Olması ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde

Muâviye

Hicretten on beş yıl önce doğan Muâviye b. Ebû Süfyân, ailesinin diğer fertleriyle birlikte Mekke'nin fethedildiği gün müslüman olmuştu. Kız kardeşi Ümmü Habîbe bint Ebû Süfyân'dan dolayı Hz. Peygamber'in kayınbiraderi ve aynı zamanda kâtiplerinden biri olan Muâviye, Hz. Ebû Bekir döneminde Suriye üzerine gönderilen ordulardan birine kumandan tayin edilen ağabeyi Yezîd'in yardımcısı olarak görevlendirildi. 17 (638) yılında Hz. Ömer tarafından Ürdün ve civarının idaresine, bir yıl sonra da ölen kardeşi Yezîd'in yerine Dımaşk valiliğine getirildi. Hz. Osman zamanında 24 (645) yılında Filistin, el-Cezîre, Humus ve Kınnesrîn'in de uhdesine verilmesiyle Suriye genel valiliğine getirilen Muâviye bu görevini Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar (35/656) yürüttü. Bu uzun süre içinde kendisine bağlı güçlü ve disiplinli bir kara ordusu kurdu. Onun Habîb b. Mesleme kumandasında gönderdiği birlikler, Doğu Anadolu'da önce Şimşât ardından 33/653 yılında Kālîkālâ'yı (Erzurum) fethetti. Kālîkālâ'ya 12.000 kişilik muhafız birliği yerleştirildi. Onlara iktâ yoluyla araziler vererek burada kalıcı bir kuvvet olarak kalmalarını sağladı.[4] Fetihten sonra Erzurum bir üs olarak kullanılmaya başlandı. Habîb b. Mesleme ayrıca, Bizans'ın eline geçmiş olan Malatya'yı yeniden fethetti (35/655-56).[5]

Aynı zamanda Suriye sahillerinde Bizans'tan kalma tersanelerden yararlanarak ilk deniz birliklerini kuran Muâviye, 28 (648-49) yılında Kıbrıs üzerine bir donanma gönderdi ve ada barış yoluyla ele geçirildi. Kıbrıs yöneticilerinin anlaşmaya uymamaları üzerine 33 (654) yılında yapılan ikinci seferde Kıbrıs tekrar alındı ve buraya 12.000 kişilik askerî birlik yerleştirildi. Kıbrıs'a yerleştirilmiş olan bu birlik Muâviye'nin oğlu Yezîd tarafından 680 yılında geri çekildi.

b. Hz. Osman'ın Kanını Dava Etmesi

Muâviye b. Ebû Süfyân, Medine'de isyancılar tarafından öldürülen Hz. Osman'ın yerine halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmedi. Hz. Ali'nin kendisinin yerine Suriye valiliğine tayin ettiği Sehl b. Huneyf'in yolunu kestirerek onun Suriye sınırları içine girmesine izin vermedi. Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın

öldürülmesi konusunda ilgisiz kalmakla ve bunun yanı sıra isyancıları ve Hz. Osman'ın katillerini ordusunda barındırmakla itham etti, yakın akrabası Hz. Osman'ın kanını dava etme hakkına sahip olduğunu açıklayıp, bunu gerçekleştirmek şartıyla Şam halkından biat aldı. Hz. Ali'nin kendisini itaate davet etmek için gelen elçilerine, herkesin Hz. Ali'ye biat etmediğini, dolayısıyla cemaatin ittifakının tamamlanmadığını söyledi. Ayrıca, ancak Hz. Osman'ın katillerinin öldürülmek üzere kendilerine teslim edilmeleri şartıyla ona itaat edeceğini ve cemaate katılacağını, bunun dışında hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini bildirdi.[6] Ancak kendisi gibi Hz. Ali'ye biat etmeyip Medine'den Mekke'ye giden Benî Ümeyye mensuplarının aksine, Hz. Âişe, Hz. Zübeyr ve Hz. Talha'nın öncülüğünde Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını sağlamak için harekete geçen gruba katılmadı.

c. Sıffîn Savaşı

Cemel Vakası'ndan galip çıkan Hz. Ali gönderdiği elçi vasıtasıyla kendisini tekrar itaate davet edince, yine red cevabı verdi ve bir süre sonra gönderdiği mektupla, ona ancak Hz. Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmesi şartıyla biat edeceğini bildirdi. Savaşın kaçınılmaz hale geldiğini gören Hz. Ali'nin, ordusunun başında savaş için Medine'den hareket ettiğini duyunca, ordusuyla birlikte Irak istikametinde yola çıktı (Mayıs-Haziran 657). İki ordu 36 yılı Zilhicce ayının ilk günlerinde (Mayıs 657 sonları) savaşın yapılacağı bölgeye ulaşmıştı. Hz. Ali elçileri vasıtasıyla Muâviye'yi tekrar kendisine biata çağırdı. Ancak Hz. Ali'nin teklifini yine reddeden Muâviye, onun Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yumduğu ve katillerini ordusunda barındırdığı iddiasını tekrarlayarak katiller teslim edilmediği takdirde savaştan başka bir şeyi kabul etmeyeceğini bildirdi. Bu cevabın ardından iki taraf arasında başlayan kısmî çatışmalar, Zilhicce ayının sonuna kadar devam etti. Muharrem ayında iki taraf arasında ateşkes kararı alınınca yeniden elçiler gidip gelmeye başladı. Bu sırada Muâviye, gönderdiği bir heyetle, Hz. Osman'ın katillerinin teslim edilmesini, ayrıca Hz. Ali'nin halifeliği terketmesini ve müslümanların şûra yoluyla başlarına bir emîr seçmelerini teklif etti.[7] Böylece katiller teslim edilse bile Hz. Ali'ye biat

etmeyeceğini bildirmiş olduğu için, anlaşma ihtimali ortadan kalktı ve muharrem ayından sonra taraflar savaş hazırlığına başladı.

37 yılı Safer ayının ilk günü (19 Temmuz 657) iki taraf arasında çatışmalar başladı. Çatışmaların son gününde (28 Temmuz Cuma) Irak ordusunun şiddetli taarruzu karşısında zor durumda kalan ve savaşı kaybetmek üzere olduğunu anlayan Muâviye, bu sırada Amr b. Âs'ın teklifiyle askerlerine mızraklarının ucuna Kur'an sayfaları taktırarak savaşın durdurulmasını ve işin hakemlere havale edilmesini sağladı. Böylece mağlûbiyetten kurtulmakla kalmayıp, Hz. Ali'nin ordusunun hakem tayini yüzünden ikiye bölünmesine ve hakem tayinini kabul etmesi yüzünden Hz. Ali'yi tekfir eden Hâricîler ile ona bağlı kalanların birbiriyle savaşmasına da zemin hazırlamış oldu. Ardından Hz. Ali'nin Hakem Olayı sebebiyle ordusundan ayrılan Hâricîler'le mücadelesinden istifade ederek durumunu güçlendirmeye çalıştı. Mısır başta olmak üzere halifeye bağlı bazı önemli yerleşim merkezlerini ele geçirdi.

d. Halife Olarak Biat Alması

İlk olarak Hz. Ali'nin 40 (661) yılında bir Hâricî tarafından şehit edilmesinden sonra Kudüs'te "emîrü'l-mü'minîn" unvanıyla biat aldığı bildirilen Muâviye b. Ebû Süfyân, daha sonra Irak'ta babasının yerine halifeliğe getirilen Hz. Hasan ve taraftarlarını kendi safına çekmek için yoğun bir faaliyet başlattı. Bu maksatla ordusunun başında Musul'a kadar geldi. Diğer taraftan Hz. Hasan da, onunla savaşmak için ordusuyla Suriye istikametinde yola çıkmıştı. Ancak Medâin'in Sâbât mevkiinde konaklama anında askerlerinin savaşa karşı isteksizliğini sezince bir konuşma yaparak aslında hiçbir müslümana karşı kötü hisler beslemediğini, adamlarının pek çoğunun da savaştan hoşlanmadığını bildiğini, bunun için onların arzu etmedikleri bir şeyle karşı karşıya kalmalarını istemediğini söyledi. Büyük bir şaşkınlık yaratan bu sözleri üzerine Hâricîler'in görüşlerini benimseyen bir grubun saldırısına mâruz kalan Hz. Hasan, Rebîa ve Hemdân kabilelerine mensup sâdık adamlarının yanına sığındı. Onların etrafını çevirip saldırganları uzaklaştırmaları sayesinde kurtulabildi.

Bu olayların ardından bu askerlerle savaşa girmenin fayda getirmeyeceğini

anlayan Hz. Hasan, mücadeleden vazgeçerek iki taraf arasında yapılan mücadele ve savaşlar yüzünden ortaya çıkan husumeti ortadan kaldırmak ve daha fazla kan dökülmesini engellemek için Muâviye ile sulh yapmaya karar verdi. Bu niyetle belirlediği şartlarını bir kâğıda yazarak Muâviye'ye gönderdi. Muâviye kendisine getirilen mektuptaki şartları kabul ederek mektubu mühürledi ve Hz. Hasan'a iade etti. 41 yılı Rebîülevvel ayının sonlarında Kûfe'ye giderek ondan ve halktan biat aldı (25 Rebîülevvel 41/29 Temmuz 661).

Hulefâ-yi Râşidîn'in seçimlerinde, ilk müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olma ve halifeliğe istişare yolu ile seçilme prensipleri dikkate alınmıştı. Ancak Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman'ın katillerinin ortaya çıkarılıp cezalandırılması için başlattığı, Ehl-i sünnet tarafından bir "içtihat hatası" olarak yorumlanan siyasî ve askerî mücadelesi sonunda hilâfet makamına oturmuş oldu. Böylece İslâm dünyasının tamamı yaklaşık doksan yıl hüküm süren Emevî Devleti'nin hâkimiyeti altında toplanmış oldu.[8] İslâm tarihinde 41 (661) yılına bu uzlaşmadan dolayı "âmü'l-cemâa" (birlik yılı) denilmiştir.[9]

3. Dâhilî Durum / Ülkede İstikrarın Sağlanması

Önemli iç savaşlardan çıkmış ve siyasî bakımdan âdeta üçe bölünmüş olan İslâm toplumunun başına geçen Muâviye'yi bekleyen en önemli mesele, devam etmekte olan iç karışıklıkları gidermekti. Ümmetin birliğini korumak için yönetime itaati tercih eden pasif dinî muhalefet bir tarafa bırakılırsa Emevî muhalifleri, Hâricîler ve Hz. Ali taraftarları olarak iki ana gruba ayrılıyordu. Dinin bazı emirlerini çok farklı yorumlayan ve kendilerinden olmayan müslümanların kanını akıtmayı dinî bir mecburiyet sayan Hâricîler, her fırsatta isyan çıkarıyorlardı. Hz. Ali taraftarları da, Emevî halifeliğinin meşru olmadığı ve halifeliğin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğu iddialarını ve yönetim aleyhindeki eleştirilerini devam ettiriyorlardı.

Her iki grubun da merkezi Irak olduğundan Muâviye bu bölgeye büyük

önem verdi. Kûfe ve Basra valiliklerine yetenekli kişileri getirdi. Hz. Ali taraftarlarının merkezi durumundaki Kûfe şehrinin valiliğine Mugīre b. Şu'be'yi tayin etmişti (41/661). Mugīre'nin valilik döneminde bölgede başlayan Hâricî isyanlarının bastırılması, daha ziyade Hakem Olayı'na kadar beraber savaştıkları Hz. Ali taraftarlarının omuzlarına yüklendi; neticede Hâricîler onların da katıldığı ordularla ağır bir hezimete uğratıldı (43/663).

Diğer taraftan Hz. Ali'nin Fars valisi Ziyâd b. Ebîh, yönetim için önemli bir tehdit unsuru teşkil ediyordu. Muâviye, onun kendisine itaatini sağlamak için tehdit dahil çeşitli yollara başvurmuş, ancak başaramamıştı. Neticede Mugīre'nin araya girmesiyle, Ebû Süfyân'ın nesebine katılıp Muâviye'nin baba bir kardeşi olduğu ilân edilen Ziyâd, Basra valiliğine getirildi (45/665). Mugīre'nin ölümünün ardından (50/670) aynı zamanda Kûfe valiliğini de üstlenen Ziyâd, Hâricîler'e göz açtırmadığı gibi, ekonomik ve siyasî baskıyla Hz. Ali taraftarlarını da tesirsiz hale getirdi ve onları isyancı bir unsur olmaktan çıkarmayı başardı. Ziyâd'ın 53 (673) yılında ölümünün ardından valilik görevine getirilen oğlu Ubeydullah da, bölgede çıkan Hâricî isyanlarını şiddetle bastırdı.[10] Kûfe Hâricîleri'nin çıkardığı bir isyanın bastırılması esnasında isyancıların hemen hemen hepsi öldürüldü (59/678). Bu yenilgi bir bakıma Kûfe Hâricîliği'nin sonu olmuştu.

Hz. Ali taraftarları Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye bırakması üzerine, gönülsüz de olsa Muâviye'ye biat etmişlerdi. Ancak onlar Hz. Ali evlâdına bağlılıklarını, buna karşılık Emevî yönetimine düşmanlıklarını devam ettiriyor, zaman zaman bunu açığa vurmaktan çekinmiyorlardı. Diğer taraftan Kûfe ve Basra valileri onlara baskı uyguluyor, birtakım tehditlerle eski müttefikleri Hâricîler'e karşı cephelere gönderiyorlardı. Irak valilerine büyük yetkiler veren ve beklediğinden daha başarılı olan Ziyâd b. Ebîh'in uyguladığı şiddet politikasına göz yuman Muâviye, şahsen zıt bir siyaset izlemeyi tercih etti. Ali evlâdına karşı yakınlık göstermeye ve onların gönüllerini almaya çalıştı. Ne var ki, onun gösterdiği yakınlık onların yönetim aleyhindeki düşüncelerini değiştirmedi. Kûfe'de Hz. Ali taraftarlarının lideri haline gelen Hucr b. Adî ve arkadaşları, idarecilerin Hz. Ali aleyhindeki propagandaları sebebiyle isyankâr bir tavır takınmışlardı.

Bütün uyarılarına ve tehditlerine rağmen yönetim aleyhindeki eleştirilerini devam ettirmeleri üzerine Ziyâd b. Ebîh, onları silâhlı ayaklanma ile suçladı. Bir iddianâme kaleme aldı ve on iki veya on dört arkadaşı ile birlikte Hucr'u Suriye'ye gönderdi. İçlerinden altısı serbest bırakılırken Hucr ve diğer arkadaşları öldürüldü.[11] Bununla birlikte Muâviye, Hucr b. Adî olayı gibi bazı tavırlar dışında fiilî harekete girişmeyen Hz. Ali evlâdını kontrol altında tutmanın yollarını aradı ve bunda büyük ölçüde muvaffak oldu. Halifeliği süresince onları isyancı bir unsur olmaktan çıkarmayı başardı.

Diğer önemli bir bölge olan Mısır'da ise, Muâviye'nin önceden iş birliği ettiği Amr b. Âs'ın başarılı idaresi sayesinde emniyet ve asayiş temin edilmişti. Mısır Valisi Amr b. Âs'ın başarılı yönetimi istikrarın sağlanmasının yanı sıra devletin güçlenmesinde de etkili oldu. Muâviye zamanında diğer bölge ve merkezlerde de önemli bir sıkıntı yaşanmadı.

4. Fetihler

Hz. Ebû Bekir döneminde başlayıp Hz. Ömer zamanında büyük bir hız kazanan İslâmî fetihlerle sınırlar, Hz. Osman zamanında en geniş haline ulaşmıştı. Ancak Hz. Osman döneminin son yıllarında ve Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle fetihler durdu. Halifeliği Hz. Hasan'dan teslim aldıktan bir süre sonra ülkede siyasî istikrarı sağlayan Muâviye, iç karışıklıklar ve iç savaşlar dolayısıyla durmuş olan fetih hareketlerini üç ayrı cephede olmak üzere yeniden başlattı.

a. Bizans Cephesi - İstanbul Kuşatması

Muâviye, Hz. Osman döneminde Suriye valiliği yaptığı yıllarda sınır savunmasını güçlü hale getirdikten sonra Bizans'a karşı "savâif" adı verilen yaz seferlerini başlatmış; Bizans'la akdedilen antlaşmalar, salgın hastalıklar ve iç meseleler yüzünden gerçekleştirilemediği yıllar hariç, bu seferleri geleneksel hale getirmişti.[12] Ancak Muâviye, Hz. Ali ile mücadelesi sırasında, sadece onunla uğraşabilmek için Bizans'a karşı düzenlenen seferleri durdurup Bizans kralıyla sulh yapmış ve hatta ona vergi vermek zorunda

kalmıştı.

Halifeliği eline geçiren Muâviye 42 (662) yılından itibaren Bizans hâkimiyetindeki Anadolu ve Ermenistan üzerine yeniden seferler düzenlemeye başladı. Geleneksel hale getirilen bu seferler yaz ve kış aylarında olmak üzere her yıl iki defa düzenleniyordu. Muâviye döneminde Bizans üzerine düzenlenen seferlerin en önemlisi şüphesiz ki ilk İstanbul kuşatmasıdır. Bu seferde oğlu Yezîd'in kumanda ettiği İslâm ordusu 49 (669) yılında kara ve deniz yoluyla Bizans'ın başşehrine ulaşmayı başardı. Başta Ebû Eyyûb el-Ensârî olmak üzere pek çok müslümanın şehit düştüğü İslâmî dönemdeki ilk İstanbul kuşatmasını gerçekleştirdi.[13] Başarısızlıkla sonuçlanan bu kuşatmadan bir yıl sonra, Kyzikos (Kapıdağ) yarımadası fethedildi ve buradan başlatılan akınlarla İstanbul tekrar dört yıl süreyle muhasara altına alındı (54-58/674-678). Müslümanlar bu arada Rodos'u ve diğer bazı adaları da fethetmişlerdi. Bizans tarihçisi Ostrogorsky, Emevî donanmasının 52 (672) yılında İzmir'i de ele geçirdiğini zikreder.[14] Bu adalara ve Kapıdağ yarımadasına yerleştirilen kuvvetler Muâviye'nin ölümünden sonra Boğaziçi ve Ege sularından çekildiler.[15]

b. Doğu Cephesindeki Fetihler

Muâviye döneminde ikinci cephe olarak Basra'ya bağlı Horasan ve Sind bölgelerinde, önce isyan eden bazı merkezler itaat altına alındı. Ardından bölgede yeni fetihler gerçekleştirildi. Sicistan'daki merkezlerin fethinden sonra, Kâbil (44/664), Tohâristan, Kuhistan, Buhara (54/674) ve Semerkant (56/676) alınarak bazı doğu hükümdarları vergiye bağlandı.

c. Kuzey Afrika'daki Fetihler

İfrîkıye'de de (Tunus) Hz. Osman'ın şehâdeti dolayısıyla yaşanan karışıklıklar sırasında bazı merkezler itaatten ayrılmıştı. Hz. Ali-Muâviye mücadelesi sırasında isyancıların elinde kalan merkezlere karşı yeni bir fetih faaliyeti başlatıldı. Muâviye'nin İfrîkıye'ye gönderdiği Muâviye b. Hudeyc, Sûse liman şehrinin fethini gerçekleştirdi ve güçlü Bizans donanmasının İfrîkıye sahillerine asker çıkarmasını engelledi. Bu arada Celûlâ ve Benzert (Bizerte) başta olmak üzere bölgedeki pek çok merkezi ele geçirdi. Daha

sonra İfrîkıye valiliğine getirilen Ukbe b. Nâfi‘, Mağrib fetihleri için üs olarak Kayrevan şehrini kurdurdu (50/670). Fetihlerini Atlas Okyanusu'na doğru genişlettiği gibi, başarılı politikasıyla bölge halkı Berberîler'in İslâm'a girmesini de hızlandırdı.

5. Yezîd'in Veliaht Tayin Edilmesi

Muâviye'nin en önemli icraatı sayılan oğlu Yezîd'i veliaht tayiniyle ilgili çalışmalarını, Kûfe Valisi Mugīre b. Şu'be'nin teklifi üzerine başlattığı rivayet edilir. Yaptığı istişareler neticesinde oğlunu veliaht tayin etmeye karar veren Muâviye, bazı kötü alışkanlıkları sebebiyle itibarı zedelenen oğlu Yezîd'i veliahtlığa hazırlamak ve onun halifeliğe lâyık olduğunu gösterebilmek için onu toplum nezdinde itibar gören önemli görevlere getirdi. Nitekim 49 (669) yılında İstanbul üzerine gönderdiği, ashabın ileri gelenlerinden bazılarının da içinde bulunduğu orduya yirmi bir-yirmi üç yaşlarında olmasına rağmen onu kumandan tayin etmesi, sefer dönüşünde de hac emîri olarak görevlendirmesi (51/671) buna bağlanmaktadır. Yezîd, bu ikinci görevi esnasında Hicaz halkına bol miktarda bağışlarda bulunup onların gönüllerini kazanmaya çalışmıştı.

Muâviye, önce sadece valilerine açtığı bu niyetini, buna pek olumlu bakmayan Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden (53/673) bir süre sonra açıkladı. Kamuoyunu buna hazırlamak amacıyla, kendisinin vefatından sonra hilâfet meselesi yüzünden yeni bir iç savaşın çıkmaması için oğlunu kendisinden sonra halifeliğe geçmek üzere veliaht tayin etmeyi zaruri gördüğünü söyledi. Valileri vasıtasıyla kamuoyu oluşturmaya çalışan Muâviye'nin, kabile liderleri üzerindeki hâkimiyeti sayesinde hedefine ulaşmakta fazla zorlanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans döneminde hânedan yönetimine alışmış olan Suriye halkı veliaht tayinini tabii görürken, Kûfe ve Basra valilerinin gayretiyle Irak bölgesinde ve Mısır'da da bir problemle karşılaşılmamıştı. Muâviye'nin bu teklifine karşı tek önemli muhalefet Medine'de ortaya çıktı. Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Abdullah b. Abbas ve diğer bazı önde gelen sahâbîler bu uygulamayı istişarî hilâfeti saltanata çevirmek

olarak değerlendirmişler ve şiddetle karşı çıkmışlardı. İçlerinden Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr kendilerini biata çağıran Medine valisinin müsamahakâr tavrından istifade ederek Mekke'ye kaçmışlardı. Bunun üzerine bizzat Hicaz'a giden Muâviye, bazı tarihçilerin ihtiyatla karşıladığı bir rivayete göre,[16] Mekke'ye kaçmış olan bu üç kişiyi ikna edemedi ve biatlarını ancak tehdide başvurmak suretiyle alabildi. Onların biatının ardından Mekke ve Medine halkı da Yezîd'in veliahtlığını kabul etti.

Muâviye'nin aynı zamanda en kalıcı icraatı olan bu uygulamasıyla, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde istişarî temele dayanan yönetim, veraset kuralını esas alan bir hânedana, hilâfet müessesesi de verasete dayalı mutlak bir saltanata dönüşmüş oldu. Sürekli eleştirilmekle birlikte, Emevîler'den sonraki İslâm devletlerinde de aynı uygulama devam ettirildi. Hulefâ-yi Râşidîn'in seçimlerinde, ilk müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olma ve halifeliğe istişare yolu ile seçilme prensipleri dikkate alınmıştı. Muâviye'nin, Ehl-i sünnet tarafından bir "içtihat hatası" olarak yorumlanan siyasî ve askerî mücadele sonunda hilâfet makamına oturmasıyla halife tayininde köklü bir değişiklik meydana gelmiş, onun oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi ve halifeliğin intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla da yönetim saltanata dönüşmüştü.

6. Vefatı ve Şahsiyeti

Muâviye b. Ebû Süfyân, 60 yılının Receb (Nisan 680) ayında Dımaşk'ta vefat etti ve Bâbüssagīr Mezarlığı'na defnedildi. Aynı gün yerine oğlu Yezîd halife olarak biat aldı. Hilim ve teennîyi ilke edinen Muâviye, mecbur kalmadıkça kuvvete başvurmazdı. Nitekim onun, Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in âzatlısının Ziyâd'ın şiddete dayalı siyasetini övmesi üzerine, "Kes sesini! Efendin Ziyâd'ın kılıcıyla elde ettiği başarıların çok daha fazlasını sadece dilimi kullanmak suretiyle kazandım!" dediği aktarılmıştır.[17] Ancak bununla birlikte, istikrarı sağlamak için, Ziyâd gibi şiddete başvuran valilerinin sertliğine göz yumar, bazan bunu teşvik de ederdi.

İnsanlarla bağlarını koparmamak için âzami gayret gösterir, halkın nabzını kendilerine büyük değer verdiği kabile reisleri vasıtasıyla tutmaya çalışır,

kabilelerinin desteğini sağlama yolunda onlardan ve şehirlerden gönderilen kabile heyetlerinden önemli ölçüde istifade ederdi. Yemen asıllı Kelb kabilesinden yaptığı evlilikle İslâm öncesinde Suriye'ye yerleşen bu güçlü kabilenin desteğini garantiye almıştı. Gücünü uzun süren valiliği yıllarında kurduğu, halifeliği dönemlerinde güçlendirdiği, kendisine samimi bir şekilde bağlı Suriye ordusundan alıyordu. Onun kendi kabilesinin etkisi altında kalmamaya dikkat ederek, eyaletlere başka kabilelerden, bilhassa Sakīf kabilesinden valiler tayin ettiği, Tâif, Mekke ve Medine valilikleriyle hac emirliğinde ise akrabalarını görevlendirdiği bilinmektedir.

İbn Haldûn, Muâviye'nin halifelik zamanına ve kendisine dair bilgileri, Hulefâ-yi Râşidîn'in yönetimlerine ve onlara dair bilgilere eklemek gerektiğini çünkü onun fazilet, adalet ve Resûlullah'a arkadaşlık bakımından onların peşinden geldiğini söyler.[18] Ebû Tevbe Rebî' b. Nâfi' el-Halebî ise "Muâviye Hz. Peygamber'in ashabı için bir perdedir, kişi o perdeyi kaldırırsa o perdenin ötesindekilere karşı da cüretkâr davranır, haddi aşar" demiştir.[19]

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın aynı zamanda bir fakih olduğunu söyleyen İbn Abbas, saltanat için ondan daha uygun bir adam görmediğini belirtir. Onun idarî kabiliyeti hususunda Abdullah b. Ömer'in de aynı kanaati taşıdığına dair rivayetler aktarılmıştır.[20] Muâviye vefatı öncesinde oğlu Yezîd'e vasiyetinde şöyle demiştir: "Bir iş yapmak istediğinde, hayır ehli yaşlıları ve ileri gelen tecrübe ve takvâ sahiplerini çağır ve o işi onlarla istişare et. Onların görüşlerine karşı çıkma ve kendi görüşüne göre hareket etmekten sakın! Çünkü doğru görüş, tek bir insanın kafasında değildir. Müşavir sana bilmediğin bir şeyi tavsiye ettiğinde onu kabul et... Nefsini ıslah et ki, insanlar da senin için samimi olsunlar. Halkın seni eleştireceği, senin aleyhinde konuşacağı şeyleri yapma. Çünkü insanlar, kötülüğe çok meyyaldir. Namazlarda [cemaatte] mutlaka hazır bulun! Sana yaptığım bu tavsiyelere uyarsan, insanlar senin hakkını teslim ederler. Yönetimini insanların gözünde itibarlı hale getirirsin. Şehirlere mektuplar gönder ve mektubunda halka iyilik garantisi ver, çünkü bu onların emellerini yayar ve gönüllerini rahatlatır."[21]

Başta Hz. Âişe olmak üzere Hz. Peygamber'in hanımlarının ihtiyaçlarının

karşılanmasıyla yakından ilgilenen Muâviye'nin, halkın ihtiyaçlarını ve şikâyetlerini kendisine ulaştırması için memur görevlendirdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Medine valisi halifelik makamına posta göndereceği zaman, bu memura kimin ihtiyacı varsa durumunu müminlerin emîrine yazmasını söylerdi. Muâviye, Mekke'de oruç tutanlara ve hacılara dağıtılmak üzere yemek pişirilen Dârülmerâcil adlı aşevini inşa ettirmişti.[22]

Bir siyaset dehası olarak tanınan Muâviye, kendisiyle birlikte "Araplar'ın dâhileri" denilen Amr b. Âs, Mugīre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh'e büyük yetkiler vererek, kurduğu devletin temellerini onların yardımıyla sağlamlaştırdı. Bizans idarecileri gibi giyinmeye ve onlar gibi yaşamaya çalışmasının yanı sıra, onun döneminde devletin teşkilâtlanmasında da Bizans örnek alınmış, hâciplik, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-hâtem ve Dîvânü'l-berîd oluşturulmuştu. Onun özel muhafızlar görevlendiren ilk halife olduğu da bilinmektedir. Âlimler ve şairlerle sohbeti sever, tarihe büyük ilgi duyardı. Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şeriyye'den Arap ve Acem meliklerinin hayatlarını anlatan bir kitap yazmasını istemişti

Gayrimüslimlere karşı çok iyi davranarak gönüllerini kazanmış, müşavirlerinden Sercûn b. Mansûr ve özel doktoru İbn Üsâl gibi bazılarını da sarayında görevlendirmişti.

B. I. YEZÎD b. MUÂVİYE DÖNEMİ (60-64/680-684)

1. Halifeliği Öncesinde Yezîd

Muâviye, oğlu Yezîd'in eğitimine önem vermiş ve onun için özel hocalar görevlendirmişti. Diğer taraftan Yezîd, zamanının önemli bir bölümünü, şehir hayatına uyum sağlayamayan Kelb kabilesine mensup annesi Meysûn bint Bahdel ile birlikte Tedmür civarındaki bâdiyede dayılarının yanında geçirdi. Bu sayede çöl hayatına alıştı; ata binme, silâh kullanma ve yüzme alanlarında maharet kazandı. Ayrıca orada fasih Arapça'yı öğrendi. Hitabeti, şairliği, cömertliği ve cesaretiyle tanındı. Bunların yanında, içki içme, şarkıcılarla birlikte eğlenme, şiirle meşgul olma gibi alışkanlıklar edindi. Yarış atları, köpek ve tazı gibi av hayvanları beslemeye ve avlanmaya düşkündü. Çölde edindiği kötü alışkanlıkları, oyun ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle eleştiriliyordu.

2. Halife Olarak Biat Alması

Babasının vefatı üzerine, Dımaşk'ta halife olarak biat alan (Receb 60/Nisan 680) Yezîd, Medine dışındaki şehirlerde kendisine kolaylıkla biat alınacağından emindi. Ancak Medine'deki muhaliflerin durumu onu tedirgin ediyordu. Çünkü kendisinin veliaht tayin edilmesine karşı çıkan grup, halifeliğine de itiraz edebilirdi. Bunun için vakit kaybetmeden harekete geçerek Medine valisine haberci gönderip babasının vefat haberi Medine'ye ulaşmadan muhalif grubun biatlarını almasını emretti. Medine Valisi Velîd b. Utbe, verilen emri uygulamak için bu gruptan Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'i sebebini açıklamaksızın huzuruna çağırdı. Ancak bu sebepsiz davet üzerine her ikisi de Muâviye'nin ölmüş olabileceğini tahmin ettiler ve valinin mütesâhil (yumuşak) davranışından faydalanıp bir an önce

Mekke'ye kaçmaya karar verdiler. Abdullah valinin yanına gitmeden hemen Mekke'ye doğru yola çıktı. Hz. Hüseyin ise valiye giderek, ona ertesi gün halkın huzurunda biat etmesinin daha uygun olduğunu söyleyip onun yanından ayrıldıktan sonra aynı gece gizlice Mekke'ye hareket etti (28 Receb 60/4 Mayıs 680). Mekke'ye ulaşıp can güvenliği için Harem'e sığındıktan sonra, ikisi de Yezîd ve Emevîler aleyhindeki faaliyetlerini birbirinden bağımsız olarak sürdürmeye başladılar. Bu gruptan Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer gibi diğer muhalif sahâbîler ise, fitne korkusu ve ümmetin birliğinin muhafazası için Yezîd'e biat etmeyi tercih etmişlerdi.

Medine dışındaki şehirlerde ise valiler, halktan Yezîd'in halifeliğine biat almakta bir sıkıntıyla karşılaşmadılar. Ancak özellikle Hz. Ali taraftarlarının yoğun olduğu Kûfe'de halkın büyük kısmı yine gönülsüz olarak biat etmişlerdi. Şüphesiz ki onların gönüllerinde Hz. Hüseyin vardı. Dolayısıyla özellikle Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gittiğinin duyulmasıyla birlikte Muâviye zamanında kontrol altında tutulan muhalefet harekete geçti.

3. Hz. Hüseyin'in Kıyamı / Kerbelâ Faciası

Hz. Hüseyin'in Yezîd'e biat etmeyip Mekke'ye gittiğini haber alan Kûfe'deki taraftarları, ona Kûfe'ye gelip başlarına geçmesini isteyen mektuplar göndermeye başladılar. Şehirlerine geldiği takdirde kendisini halife ilân ederek bayrağı altında Yezîd'e karşı savaşacaklarını söylüyorlardı. Yezîd'in halifeliğinin meşru olmadığına inanan Hz. Hüseyin, bu davet üzerine durumu yerinde araştırması ve hareketi organize etmesi için amcasının oğlu Müslim b. Akīl'i Kûfe'ye gönderdi. Kûfe'ye ulaşan Müslim, Vali Nû'mân b. Beşîr'in müsamahasından yararlanarak Hz. Hüseyin adına, onu destekleyenlerden onunla birlikte savaşmak şartıyla biat almaya başladı. Daha ilk günlerde kendisine biat edenlerin sayısının 12.000 (veya 18.000) kişiyi aştığı bildirilmektedir. Bu gelişmeler üzerine Müslim, Hz. Hüseyin'e durumu bildirmek ve onu Kûfe'ye çağırmak için Mekke'ye bir haberci gönderdi.

Ancak aynı günlerde, bazı şahısların ihbarı ile Kûfe'deki bu gelişmeleri öğrenen Yezîd, sertliğiyle bilinen Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı Kûfe

valiliğine tayin etti. Bu gelişme Müslim'i ve ona katılanları zor durumda bıraktı. Hz. Hüseyin taraftarı olarak görünen âzatlısı sayesinde Müslim ve arkadaşlarının faaliyetlerini öğrenen Ubeydullah, onlara karşı şiddetli baskı uygulamaya başladı. Bu baskı karşısında Müslim, etrafında topladığı 4000 kişiyle ayaklanmak zorunda kaldı. Ne var ki taraftarlarının kendisini terketmesinin ardından sığındığı ev sahibinin ihbarı üzerine yakalanıp öldürüldü.

Diğer tarafta ise Mekke'de Hz. Hüseyin, amcazadesi Müslim tarafından gönderilen elçiyi dinleyince Kûfe'ye gitmeye karar verdi. Her ne kadar Abdullah b. Abbas ona Kûfeliler'in babasıyla ağabeyine yaptıklarını hatırlatıp sözünde durmayan bu insanların davetine uymamasını söylediyse de kararından dönmedi. Bunun üzerine İbn Abbas hiç değilse aile fertlerini Mekke'de bırakarak Kûfe'ye yalnız başına gitmesini önerdi. Bu sırada Abdullah b. Ömer gibi önemli şahsiyetler de kesinlikle Kûfe'ye gitmemesini tavsiye etmişlerdi. Ancak kararından dönmeyen Hz. Hüseyin, kendisine şu anda böyle bir harekette bulunmasının yanlış olduğunu söyleyen baba bir kardeşi Muhammed b. Hanefiyye hariç bütün aile fertleri ve az sayıdaki taraftarı ile birlikte 8 Zilhicce 60 (9 Eylül 680) tarihinde Kûfe'ye gitmek üzere Mekke'den ayrıldı.

Adamları vasıtasıyla Hz. Hüseyin'in yola çıktığını öğrenen Kûfe Valisi Ubeydullah, derhal harekete geçti, geçeceği yolları kontrol altında tutup onu yakalayıp getirmek üzere askerî birlik gönderdi. Amcazadesi Müslim'in öldürüldüğünden ve Kûfe'de taraftarlarının başına gelenlerden habersiz bir şekilde yoluna devam eden Hz. Hüseyin ise bu gelişmeleri, ancak Sa'lebiyye'de karşılaştığı iki yolcudan öğrenebildi. Kendisini davet eden Kûfeliler'in bu yaşananlar karşısında biatlarından caydığını ve Müslim b. Akīl ile onu himaye eden Hâni' b. Urve'nin öldürüldüğünü duyunca Mekke'ye geri dönmek istedi. Fakat bu defa Müslim'in oğulları ve kardeşlerinin ısrarı üzerine yolda katılanların ayrılmasıyla sayısı azalan kafileyle yoluna devam etti. Çok geçmeden Kûfe'den gönderilen birlikler tarafından etrafı kuşatılınca Ninevâ bölgesindeki Kerbelâ'da konaklamak

zorunda kaldı.

Kerbelâ'da çember altına alınan ve susuz bırakılan Hz. Hüseyin, Emevî ordusunun kumandanı Ömer b. Sa'd'a kendisinin Mekke'ye geri dönmesi, sınır şehirlerinden birine giderek cihatla meşgul olması veya Şam'a giderek Yezîd'le görüşmesi seçeneklerini sunmuştu. Ancak Ömer, Vali Ubeydullah'tan aldığı tâlimat üzerine bu tekliflerden hiçbirini kabul etmedi. Nihayet 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Emevî birliğinin saldırmasının ardından, onlarla Hz. Hüseyin ve az sayıdaki arkadaşı arasında çatışma başladı. Kısa sürede arkadaşlarının çoğunu kaybeden Hz. Hüseyin çatışmaların sonlarında sıcak ve susuzluktan bitkin düşmüş bir halde yetmiş iki arkadaşıyla birlikte hunharca öldürüldü. Kadın ve çocuklar ise esir alındı. Bu sırada Hz. Hüseyin'in hasta yatağındaki oğlu Ali Zeynelâbidîn öldürülmek istendiyse de Ömer b. Sa'd buna engel oldu.

Hz. Hüseyin'in kesik başı ve esir alınan yakınları Dımaşk'a gönderilmişti. Rivayetlerde Yezîd'in görünüşte onun başına gelenlere üzüldüğü, böyle bir şeyi emretmediğini söyleyerek ağladığı ve Hz. Hüseyin'i öldürtmesi sebebiyle Kûfe Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a lânet ettiği bildirilmiştir. Ancak Ubeydullah ve katliamı yapan kumandanlarını görevlerinden dahi almaması, onun bu üzüntüsündeki samimiyetini şüpheli hale getirmiştir. Bununla birlikte onun Hz. Hüseyin'in ailesinden sağ kalan kadın ve çocuklara çok iyi davrandığı, her türlü ihtiyaçlarını karşıladığı ve bir süre sonra onları yanlarına kattığı muhafızların gözetiminde Medine'ye gönderdiği bilinmektedir.[23]

Kerbelâ Vakası, I. Yezîd'in ismine önemli bir leke sürmesinin yanı sıra, önceden bir siyasî görüş durumunda olan Şiîliğin bir inanç halini almasına zemin hazırlamış ve pek çok isyanın sebebini teşkil etmiştir. Kerbelâ Vakası'nın ardından toplumun bazı kesimlerinde Emevî düşmanlığı hızla yayılmış, Hz. Ali ve evlâtlarına karşı duyulan taraftarlık zamanla bir inanç haline dönüşmüştür. İlerleyen yıllarda Emevîler'e karşı gerek Hz. Ali evlâdı, gerekse onların taraftarları tarafından pek çok isyan başlatılmıştır. Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak amacıyla ilk olarak Tevvâbîn hareketi ortaya çıkmış; onların ağır hezimetinin ardından aynı iddia ile

siyaset meydanına atılan Muhtâr es-Sekafî, bir buçuk yıl içinde Emevîler'e karşı önemli askerî başarılar kazanmıştır. Benzeri isyanlar -ilgili yerlerde ele alınacağı gibi- daha sonraları da ortaya çıkmış ve Emevîler'in yıkılışında etkili olmuştur. Nitekim tarihçiler, Hz. Ali evlâdı tarafından veya onların adına çıkarılan isyanlara katılımı teşvik eden Kerbelâ Vakası'nı, Emevîler'in yıkılışına zemin hazırlayan sebeplerin başında zikrederler.

Şiîliğin mezhepleşme süreci de Kerbelâ Vakası'ndan sonra başlamıştır. Bundan itibaren Şîa, Hz. Hüseyin'in şehâdetini Şiîliğe hayat veren bir kaynak telakki ederek içtimaî ve siyasî hayatın parolası haline getirmiştir. Müslümanların liderliğinin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğu düşüncesi, dinin esaslarından biri olarak kabul edilmiştir. Günümüzde de Kerbelâ, Şîa'nın dinî sembolü olma özelliğini devam ettirmektedir. Hz. Hüseyin'in hüzünlü sonu, ayrıca İslâm edebiyatında başlı başına bir tür oluşturmuş ve özellikle tâziye törenlerinde okunmak üzere Şiî şair ve edipleri tarafından "maktel" veya "maktel-i Hüseyin" denilen mersiye ve okuma parçaları kaleme alınmıştır.[24]

4. Medineliler'in Ayaklanması / Harre Savaşı

Büyük infiale yol açan Kerbelâ Vakası'nın ardından muhalefetin tek lideri haline gelen Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de gizlice kendisi için biat alırken, Medine'de de Yezîd'e karşı önemli bir tepki ortaya çıkmıştı. Bugünlerde Yezîd, aleyhinde oluşan olumsuz havayı gidermek için Medine'nin ileri gelenlerinden bir heyeti başşehir Dımaşk'a davet etti. Dımaşk'a gelen, aralarında ensardan Abdullah b. Hanzale el-Gasîl'in de bulunduğu heyete ikramlarda bulunarak bol miktarda bahşiş ve hediye verdi. Niyeti onların gönüllerini ve desteğini kazanmaktı. Ancak beklentilerinin zıddı bir durum ortaya çıktı. Bu görüşmeler esnasında Yezîd'i yakından tanıma fırsatı bulan ve onun halifeliğe yakışmayan davranışlarını gören bu şahıslar, onun halifeliğe ehil olmadığı kanaatine vardılar. Ancak bunu ondan gizleyip düşüncelerini Medine'ye geldiklerinde açıkladılar. Halka Yezîd'in oyun ve

eğlenceye daldığını, haramlarla meşgul olduğunu anlatarak ona isyanı gündeme getirdiler. Bunun üzerine Medine halkının büyük çoğunluğu Yezîd'i halife olarak tanımadıklarını ilân edip Abdullah b. Hanzale'ye biat ettiler. Bu sırada Abdullah b. Abbas, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali Zeynelâbidîn, Muhammed b. Hanefiyye gibi ileri gelen Hâşimîler ile Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah ve Nu'mân b. Beşîr gibi bazı sahâbîler bu harekete katılmamışlardı.

Diğer taraftan Muâviye dönemine kadar uzanan ekonomik sıkıntı da yönetimden şikâyetleri arttırmıştı. Yezîd'in tehditleri ve ardından Medineliler'in gönlünü kazanma gayretleri durumu değiştirmedi. Ayaklananlar, Medine valisini ve Emevî sülâlesi mensuplarıyla onların müttefiklerinin oluşturduğu yaklaşık 1000 kişilik bir grubu, Medine'deki Emevîler'in büyüğü Mervân b. Hakem'in mâlikânesinde gözetim altına aldılar. Bu durum karşısında Mervân, can güvenliklerinin tehlike altında olduğunu düşünerek Yezîd'e bir haberci gönderip âcil yardım talebinde bulundu. Bu arada Medineliler'in bu hareketini öğrenen Abdullah b. Zübeyr mektup yazarak onları kendisine biata çağırmışsa da olumlu bir cevap alamadığı bildirilmektedir. Ancak bu hareketin, Abdullah b. Zübeyr ile bağlantılı olduğu da ileri sürülmüştür.

Mervân'ın yardım çağrısı üzerine Yezîd, Hicaz'a Müslim b. Ukbe el-Mürrî kumandasında 12.000 kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordunun görevi önce Medine'deki isyanı bastırmak, ardından Mekke üzerine giderek Abdullah b. Zübeyr meselesini halletmekti. Bu ordunun gelmekte olduğunu haber alan Abdullah b. Hanzale ve taraftarları, almış oldukları savunma tedbirleri hakkında karşı tarafa herhangi bir bilgi sızdırmayacaklarına dair yemin aldıktan sonra Mervân'ın evinde gözetim altında tuttukları Emevî ailesi mensuplarının şehirden çıkmasına izin verdiler. Ancak Dımaşk'tan gelen orduyla Vâdilkurâ'da karşılaşan grubun bir kısmı yoluna devam ederken, aralarında Abdülmelik b. Mervân'ın da bulunduğu diğer kısım orduya katıldı ve onlara muhaliflerin savunma tedbirleri hakkında bilgi verdi. Kumandan Müslim, onların Medine'de alınan savunma tedbirleri hakkında verdiği bilgileri değerlendirerek şehre doğu tarafından girmeye karar verdi

ve Harretü-vâkım'da karargâh kurdu. Yezîd'e baş kaldıran Medineliler ise, Hendek Gazvesi'nde açılan hendekleri derinleştirip gereken yerlere yenilerini eklemişler ve çevrelerine okçular yerleştirerek şehrin etrafını emniyete almışlardı. Kaynaklarda onların asker mevcudu hakkında 2000 ile 10.000 arasında rakamlar aktarılmıştır.

Müslim b. Ukbe, Yezîd'in tâlimatı uyarınca, Medineliler'e önce teslim olmaları için üç günlük mühlet verdi ve bu arada ekonomik sıkıntılarını giderecek bazı tekliflerde bulundu. Ancak onlardan olumlu cevap alamadı ve sürenin dolmasının ardından saldırıya geçti. Başlangıçta kuvvetli bir direnişle karşılaşsa da, Benî Hârise'nin savunduğu bölgeden şehre giren Müslim'in askerleri kısa sürede bütün şehri ele geçirdi (27 Zilhicce 63/27 Ağustos 683). Çatışmalarda Abdullah b. Hanzale ve çok sayıda taraftarı öldürüldü. Halîfe b. Hayyât ve Vâkıdî, savaşta ölenlerin listesini vererek bunların sayısını 300 kişiyle sınırlandırırlar; ancak bu rakamı daha fazla gösterenler de bulunmaktadır. Bu savaşta ensar ve Kureyş'ten çok seçkin şahsiyetlerin de öldürüldüğü, bir rivayete göre de aralarında seksen sahâbînin bulunduğu bildirilmiştir. Bu arada şehir sakinlerinin büyük kısmı Medine'den ayrıldı.

Medineliler bu savaşta ölenleri özel bir mezarlığa defnetmişler, onlar için ağıtlar yakmış ve menkıbeler oluşturmuşlardır. Klasik kaynakların bir kısmına göre şehir üç gün mubah kılınmış, insanların canlarına ve mallarına kastedilmiş, tecavüzlerde bulunulmuştur. Ancak rivayetlerin farklılığı bu konuyu araştıranların farklı neticelere ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Başta Wellhausen olmak üzere bazı araştırmacılar, şehrin mubah kılınmasının geniş biçimde ele alındığı Taberî'nin *Târîh*'inde Şiî ve Emevî karşıtı olduğu bilinen Ebû Mihnef'in dışındaki diğer iki râvinin (Avâne ve Vehb b. Cerîr) bu olaya temas etmediklerine dikkat çekerek ibâhanın vukuunun şüpheli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bazı araştırmacılar da bu konuyla ilgili haberlerin asılsız ve tamamıyla uydurma olduğunu söylemişlerdir. [25]

Müslim b. Ukbe, savaşın ertesi günü Medineliler'den Yezîd için biat aldı. Medine'de kısa bir süre kaldıktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı. İslâm tarihinin en üzücü olaylarından sayılan ve Yezîd'e karşı nefreti daha da

arttıran Harre Vakası, Emevîler'in siyasî hayatları boyunca yaptıkları veliahtlık ihdası, Kerbelâ Vakası ve Mekke kuşatmaları gibi büyük hatalardan biri olarak tarihe geçmiştir.

5. Mekke Muhasarası /Abdullah b. Zübeyr'in Kuşatılması

Kerbelâ Vakası'nın ardından muhalefetin tek lideri haline gelen Abdullah b. Zübeyr Mekke'de gizlice biat almaya başlamış, Mekke valisinin halka namaz kıldırmasına da engel olmuştu. Bu sırada Medine'den kendisine karşı gönderilen orduyu Mekke yakınlarındaki savaşta hezimete uğrattı (61/681). Onunla mücadeleden çekinen Mekke valisi de onun faaliyetlerine göz yummak zorunda kalmıştı.

Harre Vakası'nın ardından Medineliler'in Yezîd'e biatını yenileyen Müslim b. Ukbe, asıl hedefi olan Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gitmek için ordusunun başında Mekke'ye yöneldi. Ancak yolda ağır bir hastalığa yakalanınca kumandanlığı Yezîd'in önceden vermiş olduğu emir doğrultusunda Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî'ye devretti ve bir süre sonra öldü.

Husayn b. Nümeyr ordusuyla Mekke önlerine gelerek şehri kuşattı. Tepelere yerleştirdiği mancınıklarla şehri taş yağmuruna tutarak, Kâbe'nin yakınında karargâh kuran Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarına çok zor anlar yaşattı. Mancınıklarla atılan taşlar ve bu sırada çıkan yangın yüzünden Kâbe tahribata uğramıştı. Bu sırada Necde b. Âmir el-Hanefî liderliğindeki Hâricîler de İbn Zübeyr'in yanında Mekke savunmasına katılmışlardı. Bu kuşatma Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasına kadar (1 Rebîülâhir 64/27 Kasım 683) altmış dört gün devam etti. Mekke halkı iki ay boyunca çok sıkıntılı günler geçirmişti. Onları bu sıkıntıdan Yezîd'in ölüm haberi kurtardı. Dımaşk'tan gelen bu haber üzerine Husayn b. Nümeyr kuşatmayı kaldırdı ve ordusuyla Suriye'ye hareket etti. Abdullah b. Zübeyr ise bu sonucu kendisi lehine değerlendirerek, Mekke'de "emirü'l-mü'minîn" unvanıyla halifeliğini ilân etti (64/683). Bu arada bazı kısımları yıkılan Kâbe

duvarlarının kalan kısımlarını da yıktırıp binayı Hz. İbrâhim'in temelleri üzerine yeniden yaptırdı. İnşaat sırasında güneybatı, kuzeydoğu duvarlarını Hatîm ile birleştirerek Hicr'i Kâbe'ye dahil etti.

Kerbelâ ve Harre Vakası'nın ardından yaşanan Mekke kuşatması, I. Yezîd'e duyulan nefreti daha da şiddetlendirmiştir.

6. Diğer Olaylar

a. Kuzey Afrika'daki Gelişmeler

Büyük olayların yaşandığı I. Yezîd zamanında Kuzey Afrika dışında fetihler durdu. Ayrıca Kıbrıs ve Rodos adalarındaki müslümanlar tahliye edildi.[26] Kuzey Afrika'da ise, Yezîd tarafından ikinci defa Kuzey Afrika valiliğine getirilen Ukbe b. Nâfi', Kayrevan'ı askerî bir üs haline getirdikten sonra sefere çıktı (62/682). Sûsülednâ ve Sûsülaksâ bölgelerini fethederek büyük başarı sağladı. Ancak bu başarı, kısa süre sonra felâkete dönüştü. Çünkü Ukbe, isyancı Berberî lider Küseyle ve müttefiki Rumlar tarafından 63'te (682-83) pusuya düşürülerek 300 askeriyle birlikte öldürüldü. Bunun üzerine Kayrevan'daki İslâm ordusu Berka'ya çekilmek zorunda kalırken, Küseyle kumandasındaki Berberîler Kayrevan'a girdiler (63/682).

b. Hâricî İsyanları

Yezîd devrinde vuku bulan olaylar sebebiyle yaşanan iç huzursuzluk, Hâricî hareketi de etkiledi. Hâricîler, liderleri Nâfi' b. Ezrak'ın teklifiyle bir ara Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet davasına yardımcı oldular ve Mekke'yi kuşatan Emevî ordusuna karşı onun safında savaştılar. Ancak Yezîd'in ölümünden sonra, Hulefâ-yi Râşidîn hakkında kendileri gibi düşünmeyen İbn Zübeyr'den ayrıldılar. Bir kısmı Basra'ya, bir kısmı Yemâme'ye gitti. Onların Yezîd zamanında Yemâme, Hadramut, Yemen, Tâif ve Bahreyn'de çıkardıkları isyanlar bastırıldı.

7. I. Yezîd'in Vefatı ve Şahsiyeti

I. Yezîd, 14 Rebîülevvel 64 (11 Kasım 683) tarihinde öldü ve Dımaşk'ta

Bâbüssagīr Mezarlığı'na defnedildi. Kaynaklarda onun devlet ricalini kendi başlarına bırakarak zamanını daha ziyade şair ve mûsikişinaslarla birlikte oyun ve eğlence meclislerinde geçirdiği bildirilmektedir. Döneminde yaşanan ve etkileri günümüze kadar gelen Kerbelâ Vakası, Harre Savaşı ve Mekke kuşatması gibi icraatları yüzünden müslümanların hâfızasında İslâm tarihinin en kötü isimlerinden biri olarak yer etmiştir.

Bu arada ziraatla ilgilenip bilhassa Dımaşk civarında kanallar açtırarak tarımın gelişmesine katkı sağladığı için kendisine "mühendis" lakabı verilmiştir. Diğer taraftan I. Yezîd, aynı zamanda güçlü bir şairdir ve güzel şiirleri vardır. İslâm tarihinde ilk hükümdar şair olarak tanınır. Selâhaddin Müneccid onun muhtelif kaynaklarda yer alan şiirlerini bir kitap halinde yayımlamıştır.[27]

C. II. MUÂVİYE b. YEZÎD DÖNEMİ (64/683-84)

1. Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de Halifeliğini İlân Etmesi

Babası I. Yezîd tarafından veliaht tayin edilen II. Muâviye, 14 Rebîülevvel 64'te (11 Kasım 683) tahta çıktı. Bu sırada ülkede büyük bir karışıklık yaşanıyordu. I. Yezîd'in ölüm haberini duyan Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de halifeliğini ilân ederek biat almaya başladı ve Irak ve Mısır'ın kendisine katılmasının ardından hâkimiyet alanını kısa sürede genişletti.

Öte yandan diğer vilâyetlerde de itaatsizlikler ortaya çıkmıştı. Valilerden Selm b. Ziyâd Horasan'da, Ubeydullah b. Ziyâd ise Basra'da kendileri adına biat alıyordu. Bu zor şartlarla karşılaşan ve henüz yirmi yaşlarında olan II. Muâviye'nin hilâfeti çok kısa sürdü. Kaynaklarda onun halifelik süresi yirmi gün ile dört ay arasında gösterilmektedir. Ayrıca halifelik günlerini hasta vaziyette Hadrâ sarayında geçirdiği ve halkın huzuruna çıkamadığı, devletin idaresini ve imamlık görevini müşaviri Dahhâk b. Kays'a bıraktığı belirtilmektedir.

2. II. Muâviye'nin Halifelikten Ayrılması ve Ölümü

Muâviye b. Yezîd, bir rivayete göre hutbesinde halka halifelik mesuliyetini taşımaktan âciz kaldığını, makamını Hz. Ebû Bekir'in yaptığı şekilde Hz. Ömer gibi birine bırakmak istediğini, fakat çevresinde böyle bir kimseyi göremediğini yahut Hz. Ömer'in yaptığı gibi halifeyi seçecek bir kurul

görevlendirmeyi düşündüğünü, ancak böyle bir kurulu oluşturacak uygun kişileri de bulamadığını söylemiş ve ardından kendisini dinleyenlere bu işi çözme hususunda kendisinden daha fazla hak sahibi olduklarını ve halifeliğe uygun bir şahsı seçmelerini tavsiye etmiştir. Bundan sonra da insanların huzuruna çıkmamış, o günlerde vefat etmiştir.[28] Yeni halife seçilene kadar idareyi Dahhâk b. Kays'ın yürütmesini de isteyen Muâviye, diğer bir rivayete göre bu konuşmasında dedesi Muâviye b. Ebû Süfyân ile babası Yezîd'in Hz. Ali ve evlâdına karşı yürüttükleri iktidar mücadelesinde haksız olduklarını belirterek onları ağır şekilde suçlamış ve öbür dünyada bunun hesabını vereceklerine inandığını dile getirmiştir.[29]

Makdisî ise, II. Muâviye'nin halifeliği bıraktığını açıkladığı konuşmasını, Kaderiyye görüşünü benimseyen hocası Amr el-Maksûs'un kendisine "Ya adaletle hükmet ya da görevi bırak" demesi üzerine yaptığını ileri sürmüştür. Fakat bazı çağdaş müellifler, onun halifelikten çekilmesiyle ilgili olarak aktarılan bu rivayetlerin, mevcut siyasî ve dinî gruplar tarafından uydurulmuş olabileceğine dikkat çekmektedir.[30] Kaynaklarda, babasının tayin ettiği memurları görevlerinde bırakan ve hiçbir tayin yapmayan II. Muâviye'nin, devlet başkanı sıfatıyla icraat olarak sadece haraçlardan merkez beytülmaline gönderilen miktar üzerinden üçte bir oranında bir indirim yaptığı zikredilmektedir.

Hastalığının ağırlaşması üzerine yerine kardeşi Hâlid'i veliaht tayin etmesini isteyen yakınlarının ısrarlı taleplerini, halifeliğin hayrını görmediğini, bir de veliahtlığa getireceği kişinin hatalarının vebalini üstlenemeyeceğini söyleyerek geri çeviren II. Muâviye'nin ölüm şekli de ihtilâf konusu olmuştur. Akciğerlerindeki rahatsızlık veya veba yüzünden öldüğüne dair rivayetlerin yanı sıra yakınları tarafından zehirletildiğini bildiren rivayetler de nakledilmiştir. Ancak zehirletilmesiyle ilgili rivayetlerin Emevî muhalifleri tarafından uydurulduğu söylenebilir.[31] Dımaşk'taki Bâbüssagīr Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmiştir (64/684).

D. I. MERVÂN b. HAKEM DÖNEMİ (64-65 /684-685)

1. Halifeliği Öncesinde Mervân b. Hakem

Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebü'l-Âs b. Ümeyye'nin oğlu olan Mervân, 2 (623-24) yılında Mekke'de doğdu. Mekke fethinin ardından müslüman olan ancak olumsuz davranışları yüzünden Resûlullah tarafından Tâif'e sürülen babasıyla birlikte Tâif'e gitti ve orada büyüdü. Hz. Osman halife olunca, Hz. Peygamber'den vefatı öncesinde almış olduğu izine dayanarak, Hakem ve ailesinin Medine'ye dönmesine izin verdi ve onlara çeşitli ihsanlarda bulundu. O sırada yirmi yaşlarında olan Mervân'ı da devlet kâtipliği gibi önemli bir göreve getirdi. Kaynaklarda, halifeden habersiz, halife adına kararlar verip birtakım yanlış uygulamalar yapması sebebiyle vuku bulan üzücü olayların baş sorumlusu olarak gösterilen Mervân, Hz. Osman'ın evinin kuşatılması sırasında onu savunmuş ve çıkan çatışmalar esnasında ağır şekilde yaralanmıştı.

Mervân b. Hakem, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmedi. Ümeyye ailesinin diğer fertleri gibi Mekke'ye gitti ve bir süre sonra Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırmak için harekete geçen muhalif grubun içinde yer aldı. Onların safında Cemel Savaşı'na katıldı ve çatışmalar sırasında ağır şekilde yaralandı. Cemel Savaşı'ndan sonra Medine'ye giderek Hz. Ali'ye biat etti ve tekrar Medine'ye yerleşti. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Hz. Ali'ye karşı başlattığı mücadele sırasında ona açıkça destek vermekten kaçındı. Muâviye iktidarı ele geçirince Mervân'ı kısa bir süre Bahreyn valiliğiyle görevlendirdi ve ardından merkezi Medine olan Hicaz valiliğine getirdi (42-49/662-669). 669 yılında görevden alınan Mervân dört yıl sonra ikinci defa Medine valiliğine getirildi. İkinci

valiliğinden azlinden (58/677) sonra da Medine'de oturmaya devam etti.

Medine halkının Abdullah b. Hanzale liderliğinde I. Yezîd'e karşı ayaklanması sırasında (63/683) nüfusları 1000 civarında gösterilen Ümeyyeoğulları ve destekleyenleri ile birlikte gözetim altına alınan Mervân bu sırada gönderdiği haberci vasıtasıyla I. Yezîd'den yardım istedi. Yezîd'in kuşatma altındaki akrabalarını kurtarmak ve Medine'deki ayaklanmayı bastırmak için büyük bir ordu gönderdiğinin duyulması üzerine muhalifler tarafından yanındakilerle birlikte bazı şartlarla şehirden çıkarıldı. Yakınlarıyla birlikte yolda karşılaştığı isyanı bastırmak için gelen orduya katılan Mervân, Harre Savaşı'ndan sonra Yezîd'in davetiyle Dımaşk'a gitti ve ikramlarla karşılandı.

2. Câbiye Toplantısı / Mervân'ın Halife Seçilmesi

II. Muâviye daha ölmeden, Hicaz bölgesinin yanı sıra Irak ve Mısır da Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'e biat etmiş bulunuyordu. Onun ölümü üzerine Suriye şehirlerinden Kınnesrîn ve Humus'un ardından Filistin ordugâhı da ona itaat etti. Hatta Emevîler'in başşehri Dımaşk'ta bile durum karışıktı. Bu sırada Emevî ailesi de kendi arasında bölündü. I. Yezîd'in dayısı olan Filistin ve Ürdün Valisi Hassân b. Mâlik, Yezîd'in genç yaştaki oğlu Hâlid'i destekliyor, halifeliğin onların elinde kalmasını istiyordu. Bu arada aileden Emevî ailesinin ileri gelenlerinden Mervân b. Hakem ve ailenin diğer bir kolundan olan Amr b. Saîd el-Eşdak'ın halife olmasını arzu edenler de vardı.

Diğer taraftan II. Muâviye'nin yerine bir halife seçilinceye kadar devlet işlerini yürütmekle görevlendirdiği Dahhâk b. Kays, düşüncesini açıklamamakla birlikte, Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'e katılmayı uygun görüyordu. Rivayete göre Mervân ve Amr b. Saîd el-Eşdak da bu şartlar altında durumu gittikçe güçlenen Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi düşünmüş, hatta bu maksatla Mekke'ye gitmek üzere yola dahi çıkmışlardı. Yolda karşılaştıkları eski Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd,

Mervân'a Emevî ailesinin büyüğü olarak halifeliğin kendisine yakışacağını, dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'e katılmasının çok büyük bir hata olacağını söyleyip onu halifeliği üstlenmeye ikna etti. Ancak Mervân'ın halife olmayı Hz. Osman zamanında kâtiplik görevini yürüttüğü günlerden beri düşündüğünü, Muâviye döneminde de bu niyetini ortaya koyan davranışlar sergilediğini gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlere bakarak halifeliğe kendisinin talip olduğunu söylemek de mümkündür.

II. Muâviye, daha önce geçtiği gibi, veliaht tayin etmeden ölmüştü. Onun yönetimi üstlenebilecek en yakını olarak 41-48 (661-668) yılları arasında doğduğu tahmin edilen kardeşi Hâlid b. Yezîd vardı. Ancak yaşının küçüklüğü Hâlid'in halifeliği yolunda bir engel olarak görünüyordu. Diğer taraftan Ebü'l-Âs kolunun büyüğü olan Mervân b. Hakem aynı zamanda Emevî ailesinin reisi durumundaydı. Ailenin ileri gelenleri, devletin en önemli destekçisi durumunda olan Kelb kabilesi liderleriyle birlikte devletin başına kimi geçireceklerini görüşmek üzere Câbiye'de toplandılar. Tartışmalı geçen görüşmelerde önce II. Muâviye'nin kardeşi Hâlid b. Yezîd'in halife seçilmesi gündeme getirildi. Bilhassa babası Yezîd'in annesi dolayısıyla dayıları olan Benî Kelb liderleri onu istiyordu. Ancak yaşının küçük olması, ülkenin büyük kısmını hâkimiyeti altına almış olan Abdullah b. Zübeyr'e karşı iktidar mücadelesinde başarısız kalacağı şeklinde değerlendirildi. Kırk gün devam ettiği bildirilen uzun görüşmelerin sonunda Hâlid'i destekleyen dayısı Hassân b. Mâlik ikna edilerek Mervân'ın halife olması kararlaştırıldı. Ayrıca halife adayı olarak görülen diğer iki şahıstan Hâlid b. Yezîd birinci, yine kuvvetli bir desteğe sahip olan Emevî ailesinden Amr b. Saîd el-Eşdak da ikinci veliaht tayin edildi. Hâlid Humus, Amr ise Dımaşk valisi olarak görevlendirildi.

3. Muhaliflerle Mücadelesi

a. Mercirâhit Savaşı

Câbiye'de sağlanan ittifak, Suriye'de durumun istikrara kavuşmasına yetmemişti. Çünkü II. Muâviye'nin yerine bir halife seçilinceye kadar devlet işlerini yürütmekle görevlendirdiği Dahhâk b. Kays, uzun süredir gizlediği

niyetini, en kritik zamanda açığa vurdu. Aynı zamanda Suriye'deki Kaysîler'in lideri olan Dahhâk, son anda Câbiye görüşmelerine katılmaktan vazgeçmiş, ardından Abdullah b. Zübeyr'i desteklediğini açığa vurarak emrindeki kuvvetlerle Mercirâhit denilen yerde karargâh kurmuştu. Ayrıca Câbiye görüşmelerinin devam ettiği günlerde Kınnesrîn, Humus ve Filistin ordugâhlarından temin ettiği yardımla askerî gücünü arttırmıştı.

Neticede I. Mervân b. Hakem'i destekleyenlerle onun ordusu arasında Mercirâhit'te yirmi gün süren kanlı bir savaş cereyan etti. Savaşın galibi Mervân, çatışmalarda öldürülen Dahhâk'a karşı kesin bir zafer kazanarak Emevî saltanatının devamını garanti altına almayı başardı. Ancak bu savaş, Kelbîler ile Kaysîler arasında devletin yıkılışına kadar aralıklarla devam eden ve önemli can ve mal kaybına yol açan kabile mücadelesinin ilk halkası olarak tarihe geçti. Bazı halifelerin iki taraftan birini desteklemek suretiyle aralarındaki husumeti körüklemeleri, bu rekabeti zaman zaman çok şiddetlendirdi; bu yüzden kısa sürede ülkenin dört bir tarafına yayılan çatışmalar yaşandı. Nitekim tarihçiler, iki boyun mücadelesini, Emevî Devleti'nin en önemli yıkılış sebepleri arasında saymışlardır.

b. Abdullah b. Zübeyr ile Mücadelesi

Mercirâhit galibiyetiyle Suriye'de kontrolü sağlayan Mervân b. Hakem, Mısır'ı İbnü'z-Zübeyr'in elinden almak için harekete geçti. Ordusunun başında Mısır üzerine yürüdü ve fazla bir zorlukla karşılaşmadan Mısır'ı ele geçirdi. Oğlu Abdülazîz'i Mısır valiliğinde bırakıp Dımaşk'a döndü. Ardından iki ordu hazırlayıp İbnü'z-Zübeyr'in elinde bulunan Irak ve Hicaz üzerine gönderdi. Hicaz'a gönderdiği ordu, Medine yakınlarında Rebeze'de İbnü'z-Zübeyr'in ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştı. Irak'a gönderdiği ordunun el-Cezîre'ye ulaştığı günlerde kendisi öldü. Bu arada Abdullah b. Zübeyr'in Filistin'i almak için kardeşi Musʿab kumandasında gönderdiği ordu mağlûp edildi.

c. Tevvâbîn Hareketi / Aynülverde Savaşı

Kerbelâ Vakası, Ehlibeyt'e büyük sevgi besleyen müslümanları derinden etkilemişti. Bu acı olay, Ehlibeyt'in haklarını aramak ve intikamlarını almak

iddiasıyla ortaya çıkan isyanların temelini oluşturdu. Bu isyanlar Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edip sonra da onu yardımsız bırakan Kûfeli taraftarlarının ilk isyanı olan Tevvâbîn hareketiyle başladı. Hz. Hüseyin'e hiçbir yardımda bulunmadıkları için büyük pişmanlık duyan ve bu yüzden işledikleri büyük günahtan ancak Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmekle kurtulabileceklerine inanan bu grup, yaptıkları hata dolayısıyla pişman olup tövbe ettikleri için "Tevvâbîn" (tövbe edenler) diye isimlendirildi.

Tevvâbîn faaliyetine Hz. Ali'nin yakınlarından olan ve hareketin lideri seçilen sahâbî Süleyman b. Surad el-Huzâî'nin evinde yapılan gizli toplantılarla başlandı. 61 (680) yılından itibaren halk gizlice Hz. Hüseyin'in intikamını almaya davet edildi.[32] Ayrıca silâhlı mücadele için silâh ve gerekli diğer malzemeler alınıyordu. Davet ve malzeme toplama I. Yezîd'in ölümüne kadar (14 Rebîülevvel 64/10 Kasım 683) sürdürüldü. Yezîd'in ölümü üzerine, arkadaşları Süleyman b. Surad'a derhal harekete geçmeyi teklif ettiler. Ancak Süleyman'ın tavsiyesiyle isyanı erteleddiler.

65 yılı Rebîülâhir (684 Kasım-Aralık) ayında harekete geçmeyi kararlaştıran Süleyman b. Surad ve arkadaşları, Medâin ve Basra'ya mektuplar göndererek taraftarlarını bu ayın ilk gününde Nuhayle'de yapılacak toplantıya çağırdılar. Bu arada Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetinde olan Kûfe'nin valisine Tevvâbîn'in hazırlığı ihbar edildi ve validen onlara karşı silâh kullanması istendi. Ancak vali silâha başvurmadıkları sürece onlara karşı silâh kullanmayacağını söyledi. Ayrıca Hüseyin'in öldürülmesini kendisinin de bir facia saydığını ifade ederek, onlara birbirlerinin kanını dökmek yerine, üzerlerine gelmekte olan Emevî ordusuna karşı birlikte savaşmayı teklif etti. Ancak aralarında anlaşma sağlanamadı. Tevvâbîn mensupları bu günlerden itibaren açıktan silâh toplamaya ve sokaklarda silâhlı olarak gezmeye başladılar.[33]

Tevvâbîn aldıkları karar doğrultusunda rebîülâhir ayının ilk gününde (15 Kasım) Nuhayle'de toplandı. Ancak Süleyman b. Surad'a 16.000 kişi biat ettiği halde, toplanma yerine sadece 4000 kişinin gelmesi sıkıntıya yol açtı. Nuhayle'de kalınan üç gün içinde, Kûfe'ye adam gönderilerek sözlerinden dönenler çağrıldıysa da neticede 1000 şahıs daha katıldı. Basra ve

Medâin'den söz verenlerden ise hiç gelen olmadı. Tevvâbîn, 5 Rebîülâhir 65 (18 Kasım 684) Cuma günü yatsıdan sonra Nuhayle'den ayrıldı. Önce Kerbelâ'ya Hz. Hüseyin'in kabrine gidildi. Orada feryat ve figana başlayan Tevvâbîn, kendisini yardımsız bırakmak suretiyle yaptıkları hatadan büyük bir pişmanlık duyduklarını belirterek, işledikleri bu günahtan tövbe edip, onu öldürenleri ortadan kaldırma uğrunda ölmeye ve öldürmeye ant içtiler.

Bir gün sonra Kerbelâ'dan ayrıldılar. Karkīsiye civarına geldiklerinde, talepleri üzerine kendileri için bir çarşı kurduran Abdullah b. Zübeyr'in Karkīsiye valisi onlara çok kuvvetli bir düşman ordusunun Aynülverde'ye gelmekte olduğunu haber verdi. Bu bilgi üzerine derhal Aynülverde'ye hareket eden Süleyman, orada Husayn b. Nümeyr kumandasındaki Emevî ordusuyla karşı karşıya geldi. Husayn, savaşa girmeden önce Tevvâbîn'i Emevî halifesine itaate davet etti. Anlaşma sağlanamayınca 22 Cemâziyelevvel 65 (4 Ocak 685) tarihinde başlayan savaş üçüncü gün Süleyman b. Surad'ın da öldürülmesinin ardından Tevvâbîn'in ağır hezimetiyle sonuçlandı. Tevvâbîn'den sağ kalanlar, gecenin karanlığından faydalanarak çekilmeyi başarmışlardı. Böylece ilk Şiî hareketlerden olan Tevvâbîn hareketi hezimetle sonuçlanmış oldu.

4. Mervân'ın İki Oğlunu Veliaht Tayin Etmesi, Vefatı ve Şahsiyeti

Mervân b. Hakem istikrarı sağladıktan sonra iktidarı kendi oğullarına bırakmaya karar verdi. Bunun için, Câbiye'de birinci ve ikinci veliaht olarak belirlenen Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd el-Eşdak'ı veliahtlıktan feragata zorladı ve sonunda bunu başardı. Ardından kendisinden sonra sırayla halifeliğe geçmeleri şartıyla oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'i veliaht olarak tayin etti. Dolayısıyla onun tahta oturmasıyla birlikte halifelik, Emevîler'in Süfyânî kolundan Mervânî koluna geçmiş, bundan itibaren Emevîler'in yıkılışına kadar onun soyunda kalmıştır.

Mervân altmış dört yaşında iken, 65 (685) yılı Ramazan ayında Dımaşk'ta öldü. Onun, veliahtlıktan ayrılması için halkın huzurunda hakaret ettiği

Hâlid b. Yezîd ile annesinin bir komplosu sonucu öldüğü kaydedilmektedir. Anlatıldığına göre I. Yezîd'in vefatından sonra Mervân ile evlenmiş olan bu kadın, oğluna yapılan hakaretlere dayanamamış ve uyuduğu bir sırada kocasını yastıkla boğarak öldürmüştür.[34] Ancak bazı rivayetlerde onun vebadan öldüğü de kaydedilmektedir. Mervân'ın halifeliği, on ay gibi kısa bir süre devam etmişti. Onun ölümü üzerine birinci veliahdı Abdülmelik hilâfet makamına geçti.

Mervân b. Hakem, tarih kaynaklarında Emevî devlet ricali içinde en ağır şekilde eleştirilen birkaç kişiden biridir. Ancak bu eleştiriler, önce geçtiği gibi, daha ziyade onun Hz. Osman'a kâtiplik yaptığı dönemdeki davranışlarıyla ilgilidir. Ağır ithamların önemli bir kısmına da, Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürgüne gönderilen babası Hakem dolayısıyla mâruz kaldığı anlaşılmaktadır.

II. Mervân, halifeliği çok kısa sürmekle birlikte, idarî tecrübesi sayesinde başarılı bir yönetim sergilemiş, Mercirâhit'te kesin bir zafer kazanarak Emevî saltanatının devamını garanti altına almıştır. İdarede istişareye önem veren Mervân'ın, Medine valiliği sırasında ashabı toplayıp önemli meseleleri onlarla tartıştığı ve onların görüşleri istikametinde karar verdiği, bu alışkanlığını daha sonra da devam ettirdiği zikredilir.[35] Aynı şekilde onun hadise ilgi duyduğu, Ebû Hüreyre'yi yanına çağırarak kendisine hadis nakletmesini istediği ve bu esnada kâtiplerine onun rivayet ettiği hadisleri yazdırdığı bildirilmektedir.[36]

E. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ (65-86/685-705)

1. Halifeliği Öncesinde Abdülmelik b. Mervân

Abdülmelik b. Mervân 26 (646-47) yılında Medine'de doğdu ve orada büyüdü. Bu yıllarda babası Hz. Osman'ın kâtibi olarak görev yapıyordu. Hz. Osman'ın şehit edildiği sırada on yaşında olan Abdülmelik on altı yaşında Medineli birliklerin başında Bizans'a karşı yapılan bir sefere iştirak etti (42/662-63). Aynı yıllarda Muâviye tarafından muhtemelen Medine valiliğine getirilen babasının maiyetinde Medine Divanı reisliğine tayin edildi. 45 (665) yılında Muâviye b. Hudeyc kumandasındaki birliklerde Kuzey Afrika fetihlerine katıldı. Mescid-i Nebevî'de ilim meclislerine devam ettiği anlaşılan Abdülmelik'in adı bir süre sonra şehrin en meşhur fakihleri arasında zikredilmeye başlandı. Nitekim bir rivayette şehrin dört fakihinden biri olduğu zikredilmektedir.[37]

Kerbelâ faciasının ardından Medineliler'in Yezîd'e karşı ayaklanmasına kadar babasıyla birlikte Medine'de oturan Abdülmelik, bu sırada ailesi ve Emevî yönetimini desteklemeye devam edenlerle birlikte gözetim altına alındı. Suriye'den Medine üzerine ordu gönderildiğinin duyulması üzerine aile mensuplarıyla birlikte serbest bırakıldı. Dımaşk'a giderken yolda karşılaştıkları Emevî ordusuna katılıp Medine'deki durum hakkında bilgi vererek kumandana yardımcı oldu.

2. Muhalif Gruplarla Mücadelesi

Abdülmelik, babası Mervân b. Hakem'in ölümü üzerine birinci veliahdı

olarak Dımaşk'ta hilâfet makamına oturdu (Ramazan 65/685). Bu sırada Suriye ve Mısır Emevîler'in, Arabistan, el-Cezîre bölgesi, Irak ve Horasan Mekke'de halifeliğini devam ettiren Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Kuzey Afrika bölgesi ise yerli halkın eline geçmiş ve İslâm devletinden kopmuştu. Ehlibeyt taraftarları ve Hâricîler de yoğun oldukları bölge ve merkezlerde mücadelelerini devam ettiriyorlardı. Diğer taraftan İslâm ülkesindeki bu iç mücadelelerden istifadeye kalkan Bizans da saldırılarını arttırmıştı. Dolayısıyla Abdülmelik'in içeride ve dışarıda önemli rakiplerle mücadele etmesi gerekiyordu.

Bu durumda Abdülmelik'in öncelikle İslâm ülkesinin önemli bir kısmına hâkim olan en güçlü rakibi Mekke Halifesi Abdullah b. Zübeyr ile mücadele etmesi gerekiyordu. Üstelik bu sırada Abdullah b. Zübeyr de zor durumdaydı. Çünkü Mekke savunmasında onun safında savaşan Hâricîler, Emevî ordusunun kuşatmayı kaldırmasından sonra onunla anlaşmazlığa düşmüşler, Necde b. Âmir idaresindeki grup, ona bağlı Necid ve Uman bölgelerini ele geçirirken, Ezrakī Hâricîleri de (Ezârika) Basra'yı tehdit etmeye başlamışlardı. Bir süre sonra da asıl hedefi Abdülmelik olan Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî, İbn Zübeyr'in hâkimiyetindeki Kûfe'yi ele geçirdi. Dolayısıyla İbn Zübeyr önce Muhtâr ile uğraşmak zorunda kaldı.

Abdülmelik kendisini sevindiren bu gelişme karşısında, iki rakibi arasındaki mücadeleyi beklemeyi tercih ederek, İbn Zübeyr ile mücadeleyi erteledi.

a. Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî İsyanı

Abdülmelik'in halifelik döneminde yaşanan ilk önemli olay, hem kendisi hem de en güçlü rakibi Abdullah b. Zübeyr için tehlike teşkil eden Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin Kûfe'de isyanı oldu. I. Yezîd zamanında gerçekleştirilen Mekke kuşatması sırasında Abdullah b. Zübeyr ile birlikte olan Muhtâr, bir süre sonra ondan ayrılıp yine onun hâkimiyetindeki Kûfe'ye gelmişti. Bugünlerde aynı düşünceye sahip olmakla birlikte, Süleyman b. Surad liderliğinde "Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırma" sloganıyla ortaya çıkan Tevvâbîn hareketine katılmadı. Ancak Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini vezir ve emir tayin ettiğini

söyleyerek Kûfe'de onun adına bir davet başlattı. Daveti sırasında özellikle Hz. Ali evlâdına karşı büyük muhabbet besleyen mevâlînin desteğini sağladı. Ayrıca nüfuz sahibi Arap liderlerini etrafında toplamaya çalıştı. Hz. Ali'nin kumandanlarından Eşter'in oğlu İbrâhim b. Eşter'i de yanına çektikten sonra çıkardığı isyanla, şehrin yönetimini Abdullah b. Zübeyr'in valisinin elinden aldı. Bir gün sonra da taraftarlarından Kitap ve sünnete tâbi olma, Ehlibeyt'in intikamını alma, haksız yere kan akıtanlarla savaş ve zayıfları müdafaa şartlarıyla biat aldı (14 Rebîülevvel 66/19 Ekim 685).

b. Hâzir Savaşı

Kûfe'ye bağlı Mezopotamya ve doğu vilâyetlerinin kendisine itaat etmesiyle gücünü arttıran Muhtâr es-Sekafî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için harekete geçti. Kerbelâ Vakası'na adı karışan Kûfeliler'i öldürterek evlerini yıktırdı. Bunun ardından kendisinin Kûfe'yi ele geçirdiğini duyunca el-Cezîre'den Musul'a yönelip bölgeyi ele geçiren Kûfe eski valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın üzerine bir ordu gönderdi. Ordusunun yenildiğini duyunca bu defa İbrâhim b. Eşter kumandasındaki ikinci orduyu sevketti. İbrâhim, Musul'da Hâzir nehri kıyısındaki savaşta Kerbelâ katliamını gerçekleştiren Ubeydullah'ı ağır bir hezimete uğrattı (67/686). Çatışmalarda Ubeydullah ve askerlerinin büyük kısmı öldürüldü. Asıl hedefi Emevî Devleti olan Muhtâr'ın, Emevî ordusuna karşı kazandığı Hâzir zaferiyle Kerbelâ Vakası'nın intikamını almanın ötesinde, Emevîler'in yıkılışını yakından etkileyen bir başarıya imza attığı kabul edilir.[38] Diğer taraftan ordusunun ağır bir hezimete uğradığını öğrenen Abdülmelik, bundan sonra Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr'ın hesaplaşmasını beklemeyi tercih etti. İki rakibini birbiriyle savaşa sürüklemeyi hedefleyen bir politika takip etmeye başladı.

Muhtâr es-Sekafî'nin isyanında tamamına yakınını İran asıllıların teşkil ettiği gayri Arap müslümanlar (*mevâlî*) büyük rol oynadı. Mevâlîyi Arap asıllı müslümanlarla eşit tutan Muhtâr, onlara büyük yakınlık göstermiş, muhafız birliklerini onlardan teşkil etmişti. Ordusunda ekseriyeti, sayıları 40.000'e ulaşan mevâlî teşkil ediyordu.[39] Diğer taraftan mevâlî ile Kûfe Şiîleri'ni birleştiren, ilk defa mevâlînin Şiî harekete desteğini sağlayan ve

onları olaylara müdahil hale getiren Muhtâr isyanı, bundan itibaren halifeliğin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğuna inanan mevâlîyi, bu aile adına girişilecek isyanların en önemli güç kaynağı haline getirmiştir.

c. Abdullah b. Zübeyr – Muhtâr es-Sekafî Mücadelesi

Muhtâr es-Sekafî, Kûfe'nin yanı sıra Kûfe'ye bağlı Mezopotamya ve doğu vilâyetlerinin de kendisine katılmasıyla Abdullah b. Zübeyr'e bağlı geniş bir bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. Ayrıca gönderdiği bir süvari birliğiyle, Abdullah b. Zübeyr'in hac sırasında kendisine biat etmemeleri sebebiyle Zemzem Kuyusu civarındaki bir binada tutuklatıp yakmakla tehdit ettiği Muhammed b. Hanefiyye ve yakınlarını da kurtarmıştı. Geniş bir bölgeye hâkim olması ve Emevîler'e karşı kazandığı zaferin ardından Muhammed b. Hanefiyye'yi kurtarması, Muhtâr'ın şöhretini daha da arttırdı. Bu gelişme anlaşılacağı gibi Abdülmelik kadar onun en önemli rakibi Abdullah b. Zübeyr'i de tehdit ediyordu. Nitekim Muhtâr'ın başarılarını endişeyle takip eden Abdullah b. Zübeyr, Abdülmelik'le mücadeleyi erteleyip, önce kendisi için daha tehlikeli bulduğu Muhtâr'ı bertaraf etmeye karar verdi. 686 yılı başlarında kardeşi Musʿab'ı Basra valiliğine tayin ederek onu Muhtâr ile mücadeleyle görevlendirdi. Ordusunun başında Kûfe üzerine yürüyen Musʿab b. Zübeyr, kendisine karşı koymakta zorlanınca Kûfe'ye çekilmek zorunda kalan Muhtâr'ı muhasara altına aldı. Muhtâr'ın da öldürüldüğü çatışmaların ardından şehri ele geçirdi (14 Ramazan 67/3 Nisan 687). Muhtâr'ın Kûfe'deki hâkimiyeti bir buçuk yıl civarında sürmüştü.

d. Musʿab b. Zübeyr'in Ortadan Kaldırılması

Irak'ta Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr arasındaki mücadele, netice olarak Abdülmelik'in işine yaradı. Muhtâr es-Sekafî ile mücadelesi sırasında büyük güç kaybeden Musʿab b. Zübeyr'in üzerine gitmeye karar veren Abdülmelik, harekete geçeceği sırada, İslâm âleminin bu karışık durumundan faydalanmak isteyen Bizanslılar'ın saldırıya geçmesi karşısında, öncelikle bu tehlikeyi bertaraf etmek mecburiyetinde kaldı. Bizans imparatoru ile aleyhinde ağır maddî şartlar taşıyan bir antlaşma imzaladı (70/690).[40] Daha sonra da ordusunun başında Filistin'e giren Nâtil b. Kays'ın üzerine yürüdü

ve Ecnâdeyn'de yaptığı savaşta onu hezimete uğrattı.

Mercirâhit Savaşı sonrasında Karkīsiye'ye kaçan Züfer b. Hâris, şehirdeki hâkimiyetini devam ettiriyordu. Onu devleti için büyük bir tehdit olarak gören Abdülmelik, önce Irak yolu üzerindeki bu engeli ortadan kaldırmak için 689 yılında Karkīsiye üzerine yürüdü. Ancak babası Mervân tarafından veliahtlıktan uzaklaştırılan Amr b. Saîd'in isyan ederek Dımaşk'ı ele geçirdiğini duyunca, geri dönmek zorunda kaldı. Amr meselesini hallettikten sonra yeniden sefere çıktı ve Karkīsiye'yi kuşatıp Züfer b. Hâris'i itaat altına aldı (71/690).

Daha sonra el-Cezîre bölgesinde kontrolü sağlayan Abdülmelik, ardından Irak üzerine yürüdü. Çocukluk ve gençlik yıllarında samimi arkadaşı olduğu söylenen Mus'ab b. Zübeyr ile onun arasında, sonuncusu Deyrülcâselik mevkiinde olmak üzere şiddetli çatışmalar yapıldı. Mus'ab'a bağlı önemli birliklerin Hâricîler'le savaşta olması, Abdülmelik'in işini kolaylaştırmıştı. Nitekim Deyrülcâselik'teki savaşın ilk anlarında kumandanlarından İbrâhim b. Eşter'in öldürülmesi üzerine, Iraklı birliklerin bir kısmı savaşa başlamadan cepheden kaçtı. Savaş meydanında pek az bir kuvvetle kalmasına rağmen kahramanca savaşan Mus'ab, savaş meydanında öldürülmekten kurtulamadı (72/691). Bu zaferin ardından 691 yılı sonlarında Hicaz dışındaki bölgelerin tamamında Abdülmelik'in halifeliği tanınmış oldu. Artık sıra Mekke'de halifeliğini devam ettiren Abdullah b. Zübeyr'e gelmişti.

e. Mekke Muhasarası – Abdullah b. Zübeyr'in Ortadan Kaldırılması

Abdülmelik Irak'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra, bölgedeki savaşlarda büyük rol oynayan kumandanı Haccâc b. Yûsuf'u 2000 kişilik Suriyeli birliğin başında Mekke üzerine gönderdi.[41] İstediği 5000 kişilik yardım kuvvetinin gelmesinin ardından Mekke'yi muhasara altına alan Haccâc, şehri mancınıklarla taşa tuttu ve kuşatmayı altı aydan fazla sürdürdü. Mekke'de yiyeceklerin büsbütün tükenmesi sonucunda şehirde yaşanan büyük açlık, İbn Zübeyr'in taraftarları arasında çözülmeye sebep olmuş ve

onu terketmeye başlamışlardı. Abdullah ise teslim olmak yerine çarpışarak ölmeyi tercih etti; bir çıkış hareketi yaparak kahramanca dövüştü ve o sırada öldürüldü (17 Cemâziyelevvel 73/4 Ekim 692). Böylece Hicaz ve Irak'ta dokuz yıl hüküm süren ve Emevî Devleti'ne zor günler yaşatan Abdullah b. Zübeyr'in hilâfetine son verilmiş oldu.

Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi ve Mekke'nin hâkimiyet altına alınmasıyla birlikte Abdülmelik için ülkede siyasî birlik sağlanmış oldu. Müslüman toplumun yeniden tek bayrak altında toplandığı bu yıla da Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye devrettiği 41 (661) yılı gibi "âmü'l-cemaa" (birlik yılı) adı verilmiştir.

Gösterdiği bu başarıdan sonra Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirilen Haccâc, bu sırada Abdülmelik b. Mervân'ın onayı ile Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'ye dahil ettiği Hicr'i binadan ayırmak için Kâbe'de kısmî bir tâdilât yaptı. Kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarından 6'şar zirâ 1'er karış yıkıp bu taraftaki duvarı Kureyş'in yaptığı temel üzerine geri çekmek suretiyle Hatîm'i yeniden ihdas ederek Hicr'i tekrar binadan ayırdı.[42] Üç yıl sonra isyan merkezi haline gelen Irak'a vali tayin edildi.

3. Hâricî İsyanlarının Bastırılması

Hâricîler İran, Irak, Yemen ve el-Cezîre bölgelerinde isyan çıkarmaya devam ediyordu. Abdülmelik tarafından 694 yılının sonlarında Irak valiliğine tayin edilen Haccâc b. Yûsuf, bölgede Hâricîler'e karşı başarılı mücadeleleriyle şöhret kazanan Mühelleb b. Ebû Sufre'yi takviye kuvvetlerle destekledi. Mühelleb, bu kuvvetli destek sayesinde on dokuz yıllık bir mücadele sonunda Basra, Ahvaz, Fars, Mekrân ve Taberistan bölgelerindeki Hâricî isyanlarını sona erdirdi. el-Cezîre bölgesinde isyan çıkaran Hâricî/Sufrîler de tesirsiz hale getirildi.[43]

4. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı

Abdülmelik'in Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, Kûfe ve Basra ordugâhlarından

seçilen askerlerden oluşan 40.000 kişilik ordunun başına Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı kumandan tayin ederek Sîstan bölgesini fethetmekle görevlendirmiş ve onu Kâbülistan'ın Türk hükümdarı Rutbîl'in (Zunbil) üzerine göndermişti. 80 (699) yılında harekete geçen Abdurrahman, Afganistan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi ve zaptettiği şehir ve kalelere, müslüman birlikler yerleştirdi. Kış mevsimi yaklaşınca harekâtı durdurarak gönderdiği haberci ile durumu Haccâc'a bildirdi. Ancak Haccâc fetihleri durdurmasını hatalı bularak ona fetihleri sürdürmesini emreden bir mektup gönderdi. Kumandanlarıyla istişareden sonra bunun askerî bakımdan uygun olmadığına karar veren Abdurrahman ise Haccâc'ın emrine uymadı. Onun sert ifadeler içeren yeni mektuplarının ardından da isyan bayrağını açtı. 81 (700) yılında ordusunun başında Irak'a doğru yola çıktı. Yol boyunca ordusuna büyük katılım oldu, bu sırada halifeliğini ilân edip isyanına dinî bir hareket süsü vererek mevâlîyi ve Emevîler'e muhalif bütün grupları etrafında toplamayı başardı. Ayrıca Emevî iktidarının meşruiyetine inanmayan Iraklı âlimlerin de desteğini kazandı. Hatta bu âlimlerin onun ordusunda müstakil bir bölük teşkil ettikleri de zikredilmektedir.

Abdurrahman ilk çatışmalarda Haccâc'ın birliklerini peş peşe mağlûp ederek önce Basra, ardından Kûfe'yi ele geçirmişti. Ancak Haccâc, Emevî iktidarını yıkma noktasına kadar gelen ve ordusundan daha büyük bir orduya sahip olan Abdurrahman'ı Deyrülcemâcim Savaşı'nda ağır bir hezimete uğrattı (82/701). Abdurrahman, Haccâc ile mücadele edemeyeceğini anlayarak doğuya kaçmak zorunda kaldı. Kaçanların büyük bir kısmı bataklıklarda boğularak can verdi. Abdurrahman ise Kirman üzerinden Sîstan'a ulaşmayı başarıp Türk Hükümdarı Rutbîl'e sığındı. Ne var ki Haccâc'ın takibinden kurtulamadı. Nitekim onun Haccâc'ın çeşitli tehdit ve vaatleri karşısında Rutbîl tarafından Haccâc'ın adamlarına teslim edildiği, yolda götürülürken Ruhhâc Kalesi'nden veya bir uçurumdan atlayıp intihar ettiği bildirilmiştir. Böylece Emevî hilâfetini ciddi bir şekilde tehdit eden bu büyük isyan da bastırılmış oldu. Haccâc, bu isyana katılan âlimlerin ve diğer meşhurların peşini takip ederek onları da cezalandırdı. Onların en meşhuru,

bilindiği gibi zamanın önemli âlimlerinden Saîd b. Cübeyr'dir.

Bazı tarihçiler, bu isyan hakkında dikkat çekici yorumlar yapmıştır. Alfred von Kremer, Abdurrahman'ın isyanını, Kûfe ve Basra mevâlîsinin hâkim sınıf Araplar'la hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş defterlerine kaydedilmek ve cizyeden kurtulmak isteğiyle alâkalı görmüştür. Ona göre, mühtedilerin gittikçe çoğalması karşısında devlet gelirlerinin azalması üzerine Haccâc'ın, Arap olmayan unsurdan (*mevâlî*) müslüman olsalar dahi cizye almayı sürdürmesi, büyük hoşnutsuzluklara ve neticede isyana katılmalarına yol açmıştır. Önemli Emevî tarihçisi Julius Wellhausen ise isyanın sebebini Suriye ile Irak arasındaki iktidar mücadelesi olarak izah etmektedir. Ona göre, Abdurrahman'ın ordusunda mevâlî kadar Iraklı Araplar'ın, kabile reislerinin, âlim ve din adamlarının da bulunması bölge rekabetinin çok daha önemli olduğunun açık bir delilidir. Diğer bir ifadeyle isyan, Iraklılar'ın Haccâc'ın şahsında odaklanan Suriye boyunduruğunu atmak için giriştikleri bir teşebbüstür. Halife Abdülmelik'in İbnü'l-Eş'as'ın askerlerini isyandan vazgeçirmek amacıyla kendilerine Suriyeli askerlerle eşit muamele yapacağını vaad etmesi de bunu göstermektedir. [44]

5. Fetihler

Abdülmelik dönemi, ülkede siyasî ve idarî birliğin yeniden sağlanmasının yanı sıra, iç karışıklıklar yüzünden durmuş olan İslâmî fetihlerin yeniden başlamasına da sahne olmuştur. Bu fetihler, Bizans cephesi, Kuzey Afrika ve Horasan olmak üzere başlıca üç cephede gerçekleştirilmiştir.

a. Bizans Cephesi

Abdülmelik, iç karışıklıklar sebebiyle Bizans İmparatorluğu ile sulh yapmak mecburiyetinde kalmış, her yıl büyük miktarda vergi ödemeyi kabul etmişti. İçeride sükûneti sağladıktan sonra Bizans'ın yeniden imzalanan antlaşmayı bozması üzerine ordularını Bizans hâkimiyetindeki Anadolu'ya göndermeye başladı. Emevî orduları, büyük bir zafer kazanarak Maraş bölgesini hâkimiyetleri altına aldılar (695). Bu tarihten itibaren Bizans gazâlarına gönderilen ordular kaybedilen bazı yerleşim merkezlerini geri

aldıkları gibi yeni bazı merkezleri de fethederek Bizans için tehlikeli bir hale geldiler. Abdülmelik'in oğlu Abdullah, Hz. Osman zamanında 653'te fethinden itibaren bölgedeki seferlerde bir üs olarak kullanılan, ancak 686'da tekrar Bizanslılar'ın eline geçen Erzurum'u 81 (700) yılında, bir yıl sonra da Darende'yi fethetti. Bu başarılar Velîd b. Abdülmelik zamanında gerçekleştirilecek fetihler için bir zemin hazırlamış oldu.

b. Kuzey Afrika Cephesi

Ukbe b. Nâfiʿin şehit edilmesi ve daha sonra başlayan hilâfet mücadeleleri sebebiyle Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyeti tehlikeye düşmüştü. Bununla birlikte henüz Abdullah b. Zübeyr hareketi devam ederken Emevîler'in Mısır valisi tarafından Züheyr b. Kays kumandasında gönderilen kuvvetler, Berberî lider Küseyle'yi yenip Kayrevan'ı geri almayı başarmış, bölgede hâkimiyeti yeniden sağlamıştı (69/688-89). Ancak Züheyr yedi yıl sonra bölgeye gönderilen Bizans kuvvetleriyle yaptığı savaşta yenildi, kendisi de şehit düştü (76/695-96). Ayrıca Berberîler isyan ettiler. Bunun üzerine Abdülmelik tarafından Hassân b. Nuʿmân el-Gassânî kumandasında kuvvetli bir ordu Kuzey Afrika'ya sevkedildi. Hassân uzun süren mücadelenin ardından 701'de Avrâs bölgesinde yapılan savaşta Berberîler'i yenilgiye uğrattı. Berberîler bu zaferin ardından Hassân'ın müsamahalı tutumu sayesinde kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeye başladılar. Böylece Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyeti sağlam bir şekilde tesis edildi.

Abdülmelik, Hassân'a ayrıca İfrîkıye'de bir donanma oluşturulması için bir tersane kurmasını emretti. Bu maksatla Mısır valisi tarafından gemi yapımında çalışmak üzere 1000 Kıptî gemi ustası aileleriyle birlikte onun yardımına gönderildi. Berberîler de gemi yapımı için ihtiyaç duyulan ahşap malzemenin naklinde istihdam edildiler. Hassân, denizden gelecek saldırılara karşı koymak amacıyla Tunus şehrini kurdu ve orada bir tersane inşa ettirdi. Burada yapılan gemilerle, Bizans donanmasının üssü Sicilya ve diğer adalara akınlar gerçekleştirilerek Bizans'ın Batı Akdeniz'deki deniz gücü kırıldı ve sahiller emniyete alındı. Hassân'ın yerine İfrîkıye valiliğine tayin edilen Mûsâ b. Nusayr zamanında bu hâkimiyet daha da

güçlendirilerek Endülüs'ün fethine başlangıç olacak duruma getirildi.

c. Horasan ve Sind Cephesi

78 (697) yılında damadı olan Haccâc tarafından Horasan valiliğine tayin edilen Mühelleb b. Ebû Sufre, bölgede önemli fetihler gerçekleştirdi. Yine Haccâc tarafından Sind valiliğine getirilen Müccâa da Kandâbîl'i fethetti. Daha sonra bölgedeki fetihler Haccâc'ın yeğeni Muhammed b. Kāsım tarafından devam ettirildi.

6. İmar Faaliyeti ve Bazı Islahatı

Abdülmelik döneminde imar faaliyetlerine önem verilmiş, büyük bir devlet haline gelen ülkenin her tarafında yollar ve köprüler yapılmış, birçok eser meydana getirilmiştir. Bunların başında Kudüs'te inşa edilen (66-72/685-691) Kubbetü's-sahre gelmektedir. Irak'ın üçüncü ordugâh şehri Vâsıt da Irak Valisi Haccâc tarafından onun zamanında kurulmuştur. Emevî valilerinin en önemlilerinden biri olan Haccâc, aynı zamanda valisi bulunduğu bölgelerde ziraata da büyük önem vermiş, sulama kanalları açtırmış ve halkın refah seviyesini yükseltmiştir.

Abdülmelik'in gerçekleştirdiği önemli işlerden biri de, İslâm tarihinde ilk İslâmî sikkeyi bastırmasıdır. Onun halifeliğine kadar ülkede Bizans ve Sâsânî paraları kullanılıyor, bu yüzden siyasî ve iktisadî sahalarda birtakım sıkıntılar yaşanıyordu. Abdülmelik bu mahzurları gidermek için altın (*dinar*) ve gümüş (*dirhem*) sikkeler bastırmak suretiyle, İran ve Bizans paralarını tedavülden kaldırıp para bakımından Bizans'a bağımlılığa son verdi (74-76/693-695). Sikke, Emevîler'den itibaren İslâm dünyasında bağımsızlığın ve egemen bir güç olmanın sembolü olarak kabul edilmiş, devletin başına geçen hükümdarın sikke kestirip (darbedip) hutbe okutması âdetten sayılmıştır.

Abdülmelik'in kültür alanında yaptığı en önemli faaliyet ise, fetihlerin ardından mahallî dillerde tutulan divan defterlerini Arapça'ya çevirme faaliyetini başlatmasıdır (78/697). Rivayetlere göre Arapça'nın divanda kullanılması için ilk teşebbüs Irak bölgesinde Haccâc tarafından yapılmış,

kısa bir süre sonra da Abdülmelik'in emriyle bu işlem diğer bölgelerde de gerçekleştirilmiştir. Abdülmelik, posta hizmetine de önem vermiş, posta hizmetleri ile istihbarat vazifesini yürüten berîd teşkilâtını yeniden düzenlemiştir.

7. Oğulları Velîd ve Süleyman'ı Veliaht Tayin Etmesi

Abdülmelik, babası gibi halifeliği kendi oğullarına bırakmak istiyordu. Bu amacına ulaşmak için, babası tarafından kendisinden sonra yerine geçmek üzere ikinci veliaht tayin edilmiş olan kardeşi Mısır Valisi Abdülazîz'den veliahtlıktan feragat etmesini istedi. Ancak Abdülazîz'in buna yanaşmaması yüzünden iki kardeş arasında sıkıntı çıktı. Abdülmelik, kendisi üzerinde etkili olan Kabîsa b. Züeyb'in tavsiyesine uyarak bu işi ertelemeyi tercih etmişti. Abdülazîz'in ölmesi üzerine (86/705) sırayla halifelik yapmaları şartıyla oğulları Velîd ve Süleyman'ı birinci ve ikinci veliaht olarak tayin etti.

8. Abdülmelik b. Mervân'ın Vefatı ve Şahsiyeti

Kendisinden sonra dört oğlu halifelik yaptığından "ebü'l-mülûk" (hükümdarlar babası) lakabı verilen Abdülmelik b. Mervân, yirmi yıllık halifelikten sonra altmış yaşında Dımaşk'ta vefat etti ve orada defnedildi (86/705). Emevî halifelerinin en büyüklerinden biri sayılan, hatta Emevîler'in en büyük hükümdarı olarak gösterilen[45] Abdülmelik, iç karışıklıkları ortadan kaldırarak İslâm dünyasında siyasî birliği yeniden sağlamış, Emevî Devleti'ni âdeta ikinci defa kurarak güçlü bir hale getirmiş, Kuzey Afrika'yı yeniden hâkimiyet altına almış ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir.

Gençliğinde Medine'de Mescid-i Nebevî'de iyi bir eğitim görmüş olan Abdülmelik, Medine'nin önemli fakihleri arasında yer alıyordu. Âlimleri daima himaye ederdi, kendisini ziyaret eden Zührî'nin bütün borçlarını

ödeyerek onu sıkıntıdan kurtarmıştı. Dönemin meşhur âlimlerinden Şa'bî'yi çocuklarını eğitmekle görevlendirmiş, onu ayrıca Bizans'a elçi olarak göndermişti. Dönemin meşhur fakih ve muhaddislerinden Kabîsa b. Züeyb, Abdülmelik'in yanına izinsiz girip çıkabiliyordu. Halife dinî konularda ve çeşitli meselelerin çözümünde onun görüşüne başvururdu. Hilâfet mührünü ve bir ara beytülmalin sorumluluğunu ona verdi. Halifeye gelen mektupları açıp gözden geçirir, gerekli gördüklerini ona sunardı; giden mektuplar da onun gözden geçirmesinden sonra mühürlenirdi. Kabîsa, valilerin zulmüne uğrayan Saîd b. Müseyyeb gibi birçok muhaddis ve fakihi baskılardan kurtarmış, İbn Şihâb ez-Zührî gibi âlimleri halife ile tanıştırarak idarecilerle âlimler arasındaki ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Kabîsa ve arkadaşları Abdülmelik'in de iştirakiyle başta hadis ve fıkıh ile ilgili meseleler olmak üzere birçok konuyu müzakere ederlerdi. Ayrıca Abdülmelik'in şiirle ilgilendiği ve sohbetlerinde daha çok edebî konular üzerinde durduğu, Hasan-ı Basrî ve Abdullah b. İbâz gibi devrin ileri gelen simalarıyla cemiyetin çeşitli meselelerini tartıştığı bilinmektedir.

Devletin değişen siyasî ve iktisadî bünyesini dikkate alarak devlet teşkilâtında da düzenlemeler yapan Abdülmelik, oğlu Velîd'e, Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun nehrine kadar uzanan geniş topraklara hâkim, siyasî, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştı. Aşırı hareketleriyle ülkeyi kana bulayan Hâricîlik büyük ölçüde güç kaybetmiş, yönetimle mücadele sahasında başarı sağlayamayan Şiî unsurlar yer altına çekilerek gizli propaganda faaliyetine girmek zorunda kalmıştı. Abdülmelik, seleflerinin bir Arap seyyidi gibi hareket etme alışkanlıklarını terkederek bir hükümdar gibi davranan ilk Emevî halifesi olarak da görülür.[46]

F. I. VELÎD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (86-96/705-715)

1. Fetihler

52 (672) yılında Medine'de doğan Velîd, kardeşleri Süleyman ve Mesleme ile birlikte özel hocaların gözetiminde yetişti. Babasının vefatından sonra, onun birinci veliahdı olarak hilâfet makamına geçti (Şevval 86/ Eylül-Ekim 705). Babasından her bakımdan kuvvetli bir ülke devralan I. Velîd, bu başarıda payları olan valileri görevlerinde bırakarak onların tecrübelerinden faydalanmaya çalıştı. Ülkenin içinde bulunduğu şartları iyi değerlendirerek Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleştirilen ilk İslâmî fetihlerden yaklaşık yarım asır sonra, başlıca üç cephede olmak üzere, İslâm tarihinin ikinci büyük fetih harekâtını başlattı.

a. Doğu Bölgesi Fetihleri

Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim 90 (708-709) yılında Ceyhun nehrini geçerek, Sagāniyân, Tohâristan ve Beykend'in ardından Mâverâünnehir fetihleri için önemli bir dönüm noktası teşkil eden Buhara'yı fethetti. İki yıl sonra Sicistan Türk Hükümdarı Rutbîl'in barış isteğini kabul edip bölgeyi sulh yoluyla hâkimiyeti altına aldı. Ertesi yıl Hârizm melikini vergiye bağladı. Ardından İran, Türk ülkeleri ve Hindistan'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunan Mâverâünnehir'in en müstahkem şehri Semerkant'ı fethetti. Emevîler döneminin en önemli vali ve kumandanlarından sayılan Kuteybe, 96 (715) yılında çıktığı son seferinde, Doğu Türkistan'da Çin sınırlarına en yakın şehir olan ve o sırada Çin hâkimiyetinde bulunan Kâşgar'ın fethini gerçekleştirdi ve Çin sınırlarına

kadar ilerleyerek Çin hükümdarını vergiye bağladı.[47]

I. Velîd döneminde doğu cephesinde ikinci fetih hareketi, Haccâc'ın Sind valiliğine tayin ettiği yeğeni Muhammed b. Kāsım'ın kumandasında Sind bölgesinde gerçekleştirildi. Muhammed, Deybül, Nîrûn, Sivîstan (Sedûsân), Brahmanâbâd ve Mültan'ı fethederek Sind topraklarının tamamını ele geçirdi. Böylece 92-96 (711-715) yılları arasında bugünkü Belûcistan'dan Hindistan'daki Kathiavar'a kadar bütün İndus vadisi İslâm hâkimiyeti altına alınmış oldu.

b. Bizans ve Kafkas Cephesi Fetihleri

Bu dönemde fetihlerin ikinci cephesi olan Anadolu (Bizans) ve Kafkaslar'da halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik 88-89 (707-708) yıllarında Bedendûn (Pozantı) çevresi, Tuvâne (Tyana) ve Ammûriye (Amorium) ile Eskişehir'i fethetti. 91'de (710) el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mesleme, aynı yıl Kafkasya cephesinde Hazarlar'a karşı düzenlediği seferlerde bazı kaleleri ele geçirdi. Anadolu seferlerinde âdeta destanlaşan Mesleme 92-93 (711-712) yıllarında Amasya'yı ve bölgedeki bazı merkezleri, 95'te (714) Kafkasya cephesinde bölgenin en müstahkem şehri Derbend'i ve çevresini fethetti. Ayrıca Amanos bölgesini ele geçirdi.

c. Kuzey Afrika ve İspanya Fetihleri

Abdülmelik zamanında Mağrib-i Evsat'ın fethini tamamlamış olan İfrîkıye Valisi Mûsâ b. Nusayr, Velîd b. Abdülmelik döneminde iki yıl içerisinde Sebte (Ceuta) hariç Mağrib-i Aksâ'nın tamamını da hâkimiyeti altına aldı (87-89/706-708). Ayrıca Sardinya, Mayurka ve Minorka adaları, Sicilya'daki bazı şehirler fethedildi. Bu yıllarda İspanya'daki gelişmeleri yakından takip eden Mûsâ b. Nusayr, halifenin iznini aldıktan sonra, keşif için gönderdiği birliklerinin dönmesinin ardından, kendisine bağlı Tanca Valisi Târık b. Ziyâd'ı, 711 yılı ilkbaharında İspanya üzerine gönderdi. Kendisine nispet edilen boğazı geçerek İspanya/Endülüs fethini başlatan Târık, büyük kısmını Berberî asıllı müslümanların teşkil ettiği ordusuyla, Vâdilekke Savaşı'nda Vizigotlar'ı ağır bir hezimete uğrattı. Bu zaferin ardından kısa sürede Mâleka

(Malaga), İlbîre (Elvira), Kurtuba (Cordoba), İsticce (Ecija) ve Vizigotlar'ın başşehri Tuleytula'yı (Toledo) fethetti. 93 (712) yılında ordusunun başında kendisi de Endülüs'e geçen Mûsâ b. Nusayr İşbîliye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Leble (Nieble) ve Mâride (Merida) şehirlerini fethettikten sonra Tuleytula'da Târık b. Ziyâd'la buluştu (94/713). Böylece üç yıl içinde kuzeyde küçük bir bölge olan Asturias dışında İspanya'nın tamamına yakını fethedilmişti. Bu sırada her ikisi de Emevîler döneminin en büyük kumandanlarından olan Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd, kendilerini çağıran Halife I. Velîd'in emriyle Dımaşk'a gitmek üzere Endülüs'ten ayrıldılar. Netice olarak bu iki kumandanın fetihleri sonucu İspanya'nın tamamına yakını ele geçirilmiş ve İslâm orduları Fransa içlerine kadar ilerlemişti.

d. Fetihlerin Sonuçları

Üç ana cephedeki bu fetihlerin sonucunda Emevî Devleti'nin sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan sınırlarına kadar genişlemişti. Bu fetihleri gerçekleştiren ordularda, doğu bölgelerinde İran ve Türk asıllı mevâlî, özellikle Mağrib ve Endülüs fetihlerinde Berberî asıllı mevâlî önemli bir yekün teşkil ediyordu. I. Velîd zamanında askerî gücünün zirvesinde bulunan Emevî Devleti, dünya hâkimiyetine doğru önemli bir mesafe katetmişti. Yine bu fetihler neticesinde, gelecekte İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan Türkler arasında İslâm'ın yayılması yolunda önemli bir başarı sağlanmıştı. Bu fetihler, iktisadî hayatı canlandırdığı gibi bölge ticaretinin müslümanların eline geçmesini de sağladı. Elde edilen gelirlerle ülke içinde refah artmış, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetler canlanmıştı.

2. İmar Faaliyetleri

I. Velîd zamanında sağlanan ekonomik gelişme imar faaliyetlerine canlı bir şekilde yansıdı. İmar işlerine önem veren Velîd, başta dinî mimari alanında olmak üzere, bazıları günümüze ulaşan önemli eserler yaptırdı. Emevî mimarisinin şaheserlerinden biri olduğu kadar günümüze ulaşan camilerin

de en ihtişamlı ilk örneğini teşkil eden Dımaşk'taki Emeviyye Camii bu eserlerin başında gelir. Caminin inşaatı için hiçbir masraftan kaçınmayan Velîd, bazı köylerin ve mezraların gelirlerini bu camiye vakfetmiş, bu işleri takip için nâzır tayin etmişti. Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'yı da yeniden inşa ettiren Velîd, Mescid-i Nebevî'yi de genişlettirdi. Medine Valisi Ömer b. Abdülazîz tarafından gerçekleştirilen ve hücre-i saâdetin yanı sıra çevredeki evlerin istimlâk edilip mescide dahil edildiği bu genişletmede minare, niş tarzı mihrap ve şerefe, üç yeni unsur olarak eklendi. Velîd, Kâbe'nin onarım ve bakımı için de Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye 30.000 dinar göndermişti. Bu sırada Kâbe'nin oluğu ilk defa altınla kaplatıldı. Yine halifenin tâlimatıyla Fustat'taki Amr b. Âs Camii tamir ettirildi. Velîd'in imar faaliyetleri, fetih haberleriyle birlikte gündemin en önemli konusunu teşkil ediyor, halk fetihleri ve halifenin yaptığı binaları konuşuyordu. Ayrıca varlıklı insanlar da halifeyi örnek alarak binalar yaptırdı.

Velîd b. Abdülmelik döneminde sulama işleri ve tarım faaliyetlerine de önem verildi. Halifenin emriyle hazineye ait olan verimsiz, çorak veya bataklık arazilerin önemli bir kısmı ıslah edilerek tarıma uygun hale getirildi. Irak genel valisi Haccâc, aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki sulak arazinin ıslahı için kanal sistemine önem vermişti. Yine İskenderun civarındaki bataklık araziler ıslah edildi. Velîd, özellikle hac yollarının iyileştirilmesine ve hac yolculuklarının kolaylaştırılmasına büyük önem verdi. Hac yolları tamir ettirilmiş, yeni yollar açılmış, köprüler yaptırılmış ve hacıların su ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuyular açtırılıp sarnıçlar inşa ettirilmişti. Halife, ülkedeki diğer yolların da tamir edilip yollara işaret taşları konulmasını, yollardaki kuyuların bakımını emretmişti. Onun zamanında şehirlerdeki caddelerin geceleri fenerler vasıtasıyla aydınlatıldığı da söylenir.

Sağlık işlerine büyük önem veren Velîd, tarihe adını İslâmî dönemde ilk hastaneyi yaptıran halife olarak yazdırdı. 88 (707) yılında inşa ettirdiği hastaneye hekimler tayin ederek onlara maaş bağladı. Diğer taraftan cüzzamlı hastaların düzenli bir şekilde bakımını sağlamak ve ortalıkta gezinmelerini önlemek için bunların tecrit edilmesini emretti, cüzzamlıların

ve âmâların ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması uygulamasını başlattı.[48] Ayrıca engellilere, âmâlara ve fakirlere maaşlar bağlatıp, kötürüm ve âmâlara hizmetçiler tahsis ederek onları devlet güvencesi altına aldı. Muhtaç durumda bulunanlar için aş evleri açtırdı. Dilenmeyi yasakladı, beytülmalde herkese yetecek kadar malın bulunduğunu söyleyerek, onların ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmasını emretti.

3. Oğlu Abdülazîz'i Veliaht Tayin Etme Teşebbüsü

Emevî Devleti'ni zamanın en büyük devleti haline getiren I. Velîd, tahtını oğlu Abdülazîz'e bırakmak istemiş ve babası tarafından kendisinden sonra ikinci veliaht olarak tayin edilen kardeşi Süleyman'a veliahtlıktan feragat etmesini teklif etmişti. Süleyman bu teklifi reddedince, onu zorla yola getirmeye karar verdi. Bu konuda Süleyman'ın kendisine düşmanlık beslediğini bilen Haccâc'ın ve Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in desteğini de sağladı. Ancak bu sırada Medine valiliğini yürüten Ömer b. Abdülazîz, Süleyman'ı desteklemiş ve Velîd'in bu teklifine karşı kesin bir tavır almıştı. Velîd bu kararını gerçekleştiremeden ölünce bu teşebbüs neticesiz kaldı.

Velîd'in sonuçlanmayan bu teşebbüsü, iki kardeş ve onları destekleyen devlet ricali arasında derin bir husumete yol açmış; Süleyman'ın Haccâc'a ve Kuteybe'ye duyduğu öfkeyi körüklemiş, halifelik kendisine geçtiğinde bunun hesabını sorup onları cezalandırmasına zemin hazırlamıştır.

4. Velîd b. Abdülmelik'in Vefatı ve Şahsiyeti

I. Velîd, 14 Cemâziyelâhir 96 (24 Şubat 715) tarihinde Dımaşk'taki Deyrümürrân'da vefat etti. Suriye halkının en çok sevdiği halife olduğu söylenen Velîd, Ömer b. Abdülazîz'in kıldırdığı cenaze namazının ardından Bâbüssagīr Mezarlığı'na defnedildi. Onun oğullarından ikisi (III. Yezîd ve İbrâhim) II. Velîd'den sonra kısa sürelerle halifelik yapmıştır.

Sert bir mizaca sahip olmakla birlikte halka iyi davranan ve dindar bir halife olarak tanıtılan I. Velîd, dindarların üstündeki baskıyı kaldırıp

İslâm'ın devlet dini olarak yükselmesine yardımcı olmuştur. Daha sonra Abbâsîler zamanında kurumlaşacak olan Ehl-i sünnet'in öncüleri sayılan âlimlere yakınlık göstermiş ve onları desteklemiştir. Onlardan biri olan amcazadesi Ömer b. Abdülazîz'i Medine valiliğine getirmiştir. Bu tutumuyla, hânedanın yıkılması için çalışan muhalif mezheplere karşı Sünnîliğin öncüleri olan bir dinî zümrenin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Velîd ayrıca yetimleri ve fakir çocukları devlet himayesine alarak onların eğitim öğretim ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle eğitim öğretimin yaygınlaşmasına yardımcı olmuş; Dımaşk'ta yaptırdığı hastaneyle İslâm tıp tarihinde bir çığır açmıştır.

G. SÜLEYMAN b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (96-99/715-717)

1. Halifeliği Öncesinde Süleyman b. Abdülmelik

55-60 (675-680) yılları arasında doğan Süleyman, hilâfet merkezi Dımaşk'ta kardeşleri Velîd ve Mesleme ile birlikte özel hocaların gözetiminde yetişti. 85 (704) yılında babası Abdülmelik tarafından ağabeyi Velîd'in ardından ikinci veliaht tayin edildi. Velîd'in halifeliğinde Cündifilistin valiliğini yürüttü. Valiliği esnasında, Irak Valisi Haccâc'ın Horasan valiliğinden azledip tutuklattığı, 90 (709) yılında hapisten kaçarak kendisine sığınan Yezîd b. Mühelleb'i himaye etti. Yezîd'in hazineye ödemesi gereken parayı ödemeyi üzerine aldığı gibi, onun kardeşi Velîd tarafından affedilmesini de sağladı. Onun bu tavrı Haccâc ile aralarının daha da açılmasına yol açtı. I. Velîd'in Süleyman'ı veliahtlıktan uzaklaştırıp onun yerine oğlu Abdülazîz'i veliaht tayin etme teşebbüsü sırasında Haccâc'ın halifeyi desteklemesi, Süleyman'ın Haccâc'a ve Kuteybe b. Müslim gibi bu hususta onların yanında yer alan valilere duyduğu öfkeyi iyice arttırmıştı.

2. İlk İcraatları, Önceki Vali ve Kumandanları Cezalandırması

Velîd b. Abdülmelik vefat edince Süleyman, halife olarak biat aldı (96/715). Onun ilk icraatları, Haccâc tarafından hapse atılmış olan binlerce mahkûm için umumi af çıkarmak, sürgün cezasına çarptırılanların yerlerine dönmesine izin vermek, esirleri serbest bırakmak ve geciktirilen namazların

vaktinde kılınmasını emretmek oldu. Süleyman ayrıca Haccâc'ın ekibinden olan vali ve kumandanları görevlerinden alarak yerlerine yeni valiler tayin etti. Veliahtlıktan uzaklaştırılması hususunda ağabeyi Velîd'i destekleyen eski vali ve kumandanları cezalandırma işini de onlara havale etti. Bu icraatıyla onun, kabilecilik hareketini körüklemek suretiyle, Emevîler'in yıkılışına kadar devam eden ve devletin yıkılmasında büyük rol oynayan bu kavganın canlanmasına da zemin hazırladığı kabul edilmektedir.

Süleyman b. Abdülmelik, görevden aldığı Irak valisinin yerine, veliahtlığı sırasında Haccâc'a karşı himaye ettiği Yezîd b. Mühelleb'i tayin etmişti. Haccâc'ın azılı düşmanı olan Yezîd b. Mühelleb, I. Velîd'den önce ölmüş olan Haccâc'a olan öfkesini onun yakınlarını cezalandırmak suretiyle gidermeye çalıştı. Bu arada Haccâc'ın akrabası olan Sind fâtihi Muhammed b. Kāsım es-Sekafî de yerine tayin edilen vali tarafından zincire vurulup Irak'a gönderildi, Vâsıt'ta zindana atılarak işkence altında öldürüldü.

Emevîler'in en önemli vali ve kumandanlarından olan Kuteybe b. Müslim, bir türlü kontrol altına alınamayan Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevî hâkimiyetini pekiştirmiş, ülkesinin doğu sınırlarını Çin hudutlarına kadar ulaştırmıştı. Haccâc'ın ekibinden olan ve onunla birlikte Süleyman'ın veliahtlıktan uzaklaştırılmasını destekleyen Kuteybe, Kâşgar üzerine düzenlediği son seferi sırasında Velîd'in öldüğünü ve yerine kendisine kin besleyen Süleyman b. Abdülmelik'in geçtiğini haber alınca, azledilme korkusuna kapıldı. Süleyman'a mektup yazıp görevde bırakıldığı takdirde hizmetini devam ettireceğini bildirdi; ancak gelişen olaylar üzerine, mektuplarının cevabını dahi beklemeden başlattığı isyan sırasında Temîmliler'in öncülük ettiği birlikler tarafından ortadan kaldırıldı (96/715). Bu cezalandırmalar, Yezîd b. Mühelleb'in mensup olduğu Yemenî kabilelerle, cezalandırılan devlet adamlarının mensup olduğu Kaysîler arasındaki rekabeti derinleştirdi.

I. Velîd'in son günlerinde Endülüs'ten Dımaşk'a çağrılan Mûsâ b. Nusayr'ın suçu ise, gizlice gönderdiği adamları vasıtasıyla kendisinden yürüyüşünü yavaşlatıp Dımaşk'a o sırada ağır hasta olan Velîd'in ölümünden sonra girmesini ve getirmekte olduğu ganimetleri kendisine takdim etmesini

isteyen Süleyman'ın teklifini göz ardı edip Velîd ölmeden Dımaşk'a gelmesiydi. Süleyman'ın bu yüzden Mûsâ'yı görevlerinden azledip tutuklattığı ve ayrıca para cezasına çarptırdığı, Yezîd b. Mühelleb'in kefil olmasıyla onu affettiği zikredilmektedir.

3. Fetihler

a. Mesleme'nin İstanbul Kuşatması

Süleyman b. Abdülmelik döneminin en önemli askerî olayı, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirilen İstanbul kuşatmasıdır. Ağabeyi Velîd'in aynı maksatla başlatmış olduğu askerî hazırlıkları devam ettiren Süleyman, Bizans sınırına yakın bir noktada bulunan Halep civarındaki Dâbık'a gelmiş ve orayı İstanbul seferi hazırlıkları için askerî üs haline getirmişti. 97 yılı başlarında (Eylül 715) Mesleme'yi yaklaşık 100.000 kişilik orduyla sefere gönderdi. Uğurlama sırasında Mesleme'ye fethi gerçekleştirmeden veya kendisinden yeni bir emir almadan geri dönmemesi tâlimatını verdi ve ayrıca İslâm ordusu İstanbul'a girene kadar Dâbık'tan ayrılmayacağına yemin etti. Mesleme, ordusuyla Maraş üzerinden Afik'e gidip kışı orada geçirdi. Baharda Ammûriye üzerinden yoluna devam ederek Sardes ve Bergama'yı fethetti. Ardından Abidos (Nara) Burnu'na yönelip Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya geçti ve bu istikametten gelerek İstanbul'u muhasara altına aldı. Bir ay sonra irili ufaklı 1800 gemiden oluştuğu söylenen donanma İstanbul'a ulaştı ve Haliç'in ağzını kapatan zincirlerin karşısında demirledi. Bizans'ın sahip olduğu Grek ateşi, şehir surlarının dayanıklılığı ve kış mevsiminin çok şiddetli geçmesi dolayısıyla fethi gerçekleştiremeyen Mesleme, kuşatmayı kardeşi Süleyman'ın vefatına kadar sürdürdü. 99 yılı başlarında (Ağustos 717) yeni halife Ömer b. Abdülazîz'den kuşatmayı kaldırıp ordusunu geri çekmesi tâlimatını alınca, istemeyerek de olsa muhasarayı kaldırıp geri döndü. Mesleme'nin, bu kuşatma sırasında Bizans makamlarının izniyle İstanbul'da müslümanlar için bir cami ve

müslüman esirler için bir bina yaptırdığı rivayet edilmektedir.[49]

b. Cürcân ve Taberistan'ın Fethi

Irak Valisi Yezîd b. Mühelleb, bir süre sonra halifeden, önceden valilik yaptığı Horasan valiliğini istedi. İsteği kabul edilince Irak şehirlerine vekil valiler atadıktan sonra Horasan'a gitti. Düzenlediği seferlerle Cürcân ve Taberistan'ın fethini gerçekleştirdi (98/716-17).

4. Abbâsî Daveti'nin Ortaya Çıkışı

Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib'in nesli olan Abbâsîler, iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen davetlerini Süleyman b. Abdülmelik döneminde başlattılar. Abbas ve oğlu Abdullah, siyasetten uzak bir hayat sürmüşler, özellikle Abdullah ilimle meşgul olmuş ve ashabın en önemli âlimleri arasına girmişti. Abdullah'ın oğlu Ali de siyasetten uzak durmakla birlikte, Velîd b. Abdülmelik zamanında baskıya mâruz kalmış ve 714 yılında Dımaşk'tan ayrılıp, Suriye hac yolu üzerinde yer alan Humeyme'ye gidip oraya yerleşmişti.

Diğer taraftan Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatından sonra Keysâniyye Şîası'ndan önemli bir grup, özellikle Horasan ve civarında Emevîler'e muhalif pek çok Şiî, Muhammed'in oğlu Ebû Hâşim'i babasının halefi ve imam olarak kabul etmişlerdi. Ebû Hâşim 98 (717) yılında vefat etti. Bu sırada onun taraftarlarından bir grup önemli bir vasiyeti gündeme getirdiler. Onların anlattığına göre, tutulduğu ağır hastalığı sebebiyle ölümünün yaklaştığını hisseden Ebû Hâşim, yanındakilerden kendisini Humeyme'de bulunan amcazadesi Abdullah b. Abbas'ın torunu Muhammed b. Ali'ye götürmelerini istemiş, Humeyme'de Muhammed ile buluşunca, imâmetin kendisinden sonra ona, ardından onun evlâtlarına geçmesini; ayrıca özellikle Horasan ve Irak'taki taraftarlarına ona tâbi olmalarını vasiyet etmişti. Abbâsî daveti liderleri açısından imâmet hakkının Ali evlâdından Abbas evlâdına geçişinin bir belgesi sayılan bu vasiyet, Abbâsîler'in kuruluşuna kadar bir meşruiyet belgesi olarak değerlendirildi.

Abbâsî davetinin mimarı olan Muhammed b. Ali, Süleyman'ın yerine

geçen Ömer b. Abdülazîz döneminde 100 (718) yılında, İslâm tarihindeki siyasî mücadelenin muhtemelen en kapsamlı ve en başarılı propaganda hareketini başlattı. Davet, Muhammed'in imamlığında, on iki nakip ve bunlara bağlı yetmiş dâî tarafından, Kûfe merkezli olarak büyük bir gizlilik içinde yürütüldü. Çeşitli meslek erbabı kılığında faaliyet gösteren nakip ve dâîler kendilerini Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları olarak tanıtıyorlar, biatı Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alıyorlardı. Özellikle Kûfe ve Horasan'da güçlenen bu hareket, daha sonra anlatılacağı gibi, otuz iki yıl sonra Emevî Devleti'ni ortadan kaldırmayı başardı.

5. Ömer b. Abdülazîz'i Veliaht Tayin Etmesi, Ölümü ve Şahsiyeti

Veliaht tayin ettiği oğlu Eyyûb'un ölümüne çok üzülen Süleyman, yeni veliahdını belirlemeden ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Bu sırada meseleyi danışmanı önemli devlet ve ilim adamı Recâ b. Hayve ile istişare etti. Bu makama getirebileceği oğulları ve kardeşleri bulunduğu halde, Recâ'nın tavsiyesine uyarak, halifeliği sırasında her konuda görüşüne başvurduğu, dindarlığı ile meşhur amcazadesi ve aynı zamanda enişteşi olan Ömer b. Abdülazîz'i kendisine veliaht tayin etmeye karar verdi. Kardeşlerinin bu tayine itiraz edebileceklerini de düşünerek onları razı etmek için kardeşi Yezîd'i de ikinci veliaht olarak gösterdi. Yazdırdığı ahidnâmeyi Recâ'ya teslim ederek, ölümünün ardından önce hânedan mensuplarından ahidnâmede veliaht tayin edildiği bildirilen şahsa biat sözü almasını ve ardından ahidnâmeyi açarak veliahdın ismini açıklamasını emretti. Bundan kısa süre sonra da öldü (10 veya 12 Safer 99/23 veya 25 Eylül 717). Halifeliği iki yıl sekiz ay civarında sürmüştür.

Mağrur bir halife olduğu söylenen Süleyman, nakışlı elbiseler giymeye çok düşkündü. Darbımesel haline gelen oburluğu hakkında da çok şey nakledilmektedir. Devlete büyük hizmeti geçen Haccâc'ın yakınları ve Kuteybe gibi vali ve kumandanları şahsî sebepler yüzünden cezalandırması

ve bunu valilerinin eliyle yaparak kabile mücadelesini tahrik etmesi, devletin yıkılışında etkili olan kalıcı sıkıntılara zemin hazırlamıştır. Kısa süren dönemi devletin duraklama döneminin başlangıcı olarak da görülmektedir.

Diğer yandan onun zamanında dikkat çeken önemli bir gelişme, dönemin din âlimlerinin halife üzerindeki nüfuzlarının artmasıdır. Abdülmelik döneminde Recâ b. Hayve ve Kabîsa b. Züeyb ile başlayan ilim adamlarının halifeler üzerindeki etkileri, âlimlere verdiği destekle İslâm'ın devlet dini olarak yükselmesine yardımcı olan I. Velîd zamanında kuvvetlenmiş ve Süleyman zamanında bilhassa yerine veliaht tayin ettiği Ömer b. Abdülazîz ve bu tayinde etkili olan Recâ b. Hayve ile yüksek bir noktaya ulaşmıştır.

H. ÖMER b. ABDÜLAZÎZ DÖNEMİ (99-101/717-720)

1. Halifeliği Öncesinde Ömer b. Abdülazîz

61 (680) yılında Medine'de doğdu. Babası Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân, annesi ise Ömer b. Hattâb'ın torunu Ümmü Âsım'dır. Çocukluğunun ilk yıllarını Medine'de dayılarının yanında geçirdi. Ardından babasının valilik yaptığı Mısır'a gitti ve ergenlik çağına ulaşıncaya kadar orada kaldı. Küçük yaşında Kur'an'ı ezberleyen Ömer'in isteği üzerine babası onu tahsil için Medine'ye gönderdi ve Medine'nin tanınmış âlimlerinden Sâlih b. Keysân'a emanet ederek oğluyla ilgilenmesini istedi. Medine'de kendisine örnek edindiği dayısı Abdullah b. Ömer başta olmak üzere pek çok sahâbîyi dinleme imkânı bulan Ömer, üzerinde etkili olan Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi tâbiînin ilk tabakasına mensup meşhur âlimlerin derslerini takip etti, kısa zamanda ilim alanında adını duyurdu.

Medine Valiliği. Babasının vefatı üzerine amcası Halife Abdülmelik tarafından Dımaşk'a çağrılan Ömer, bu sırada halifenin kızı Fâtıma ile evlendirildi. 87 (706) yılında Velîd b. Abdülmelik tarafından Hicaz genel valiliğine atandı. Valilik merkezi Medine'deki ilk icraatı, şehrin on meşhur hukukçusunu huzuruna çağırıp, onları kendisine müşavir tayin ettiğini, dolayısıyla önemli meseleleri kendileriyle istişare ettikten sonra karara bağlayacağını bildirmek ve emrindeki görevlileri kontrol için onlara tam yetki verdiğini açıklamak oldu. Yedi yıl süren valiliği sırasında beş defa hac emirliği görevini yürüttü; Medine'de yollar yaptırdı, kuyular açtırdı. Halifenin tâlimatıyla Mescid-i Nebevî'yi genişletti. Irak genel valisi Haccâc'ın takibatından kaçıp Hicaz'a sığınanları cezalandırmaması, Ömer'in görevinden alınmasıyla sonuçlandı. Hicaz'ın bozguncuların sığınağı haline

geldiğini söyleyen Haccâc, halifeyi onu görevden almaya ikna etmeyi başardı (93/711-12).

Görevden alındıktan sonra Dımaşk'a giden Ömer, hânedan mensubu ve halifenin eniştesi olmasına rağmen, Haccâc ve zalim olarak gördüğü diğer valileri eleştirmeyi Halife Velîd'in meclislerinde de sürdürdü. I. Velîd'in yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik zamanında onun itibarı daha da arttı. Süleyman, kardeşi Velîd'in kendisini veliahtlıktan uzaklaştırma teşebbüsüne karşı direnen ve hatta bu yüzden ölüm cezasına çarptırılmaktan kıl payı kurtulan Ömer'i müsteşar edinmişti. Ona olan itimadı sonsuzdu, nitekim ölümünden az önce, oğulları ve kardeşleri bulunduğu halde, Ömer'i kendisine veliaht tayin etti.

2. Halifelik Anlayışı ve İlk İcraatları

Veliaht tayin edildiğini Halife Süleyman'ın ölümünden sonra onun vasiyetinin açıklanması üzerine öğrenen Ömer b. Abdülazîz, aklından geçirmediği bu önemli görevin kendisine bilgisi dışında ve istişaresiz verildiğini söyleyerek bundan muaf tutulmasını istemişti. Ancak biat merasimine katılanların ısrarı üzerine, istişarenin gerçekleştiğini varsayarak görevi kabul etti (10 Safer 99/22 Eylül 717). Böylece, ciddi bir muhalefetle karşılaşmaksızın halifelik görevini üstlenmiş oldu. Halifeliğin en ağır sorumluluk olduğuna inanan Ömer b. Abdülazîz, Kur'an ve sünneti esas alan râşidî hilâfet anlayışının yeniden hâkim kılınmasının gerektiğine inanıyordu. İlk günlerden itibaren, bunun için gerekli gördüğü tedbirleri almaya başladı. Hz. Peygamber'in ve idarecilikte kendisine örnek edindiği annesi tarafından dedesi Hz. Ömer'in yönetimle ilgili karar ve icraatları hakkındaki yazılı belgeleri toplattırdı. Danışmanlarını Medine valiliği yıllarındaki gibi, meşhur din âlimlerinden seçti. Ayrıca ülkede tanınmış diğer âlimlere mektuplar yazarak onların raporlarını ve tavsiyelerini istedi. Halife olarak biat aldığı sırada protokol kurallarını kaldırması ve kendisi için ayağa kalkılmasını yasaklaması, halktan biri gibi yaşaması ve hutbelerde sadece halifeler için okunan duayı umumi duaya çevirmesi gibi tasarruflarıyla, Emevîler'in saltanat görüntülerine son verip râşidî hilâfet

anlayışına döndüğünü göstermişti.

Ömer b. Abdülazîz, gayretini daha ziyade dâhilî işlere teksif etti. Halifeliğinin ilk günlerinde at ve erzak göndererek İstanbul kuşatmasını sürdürmekte olan Mesleme'yi geri çağırdı. Halkının can güvenliğini düşünerek Darende'yi tahliye edip halkını Malatya'ya yerleştirdi. Bizans tarafından tahrip edilen Lazkiye şehrini yeniden inşa ve tahkim ettirdi. Mâverâünnehir bölgesindeki fetih hareketini de durdurdu. Bununla birlikte Bizans'a saldırı fırsatı verilmemesi için geleneksel yaz ve kış seferleri devam ettirildi. Bu arada Azerbaycan'a saldıran Hazar Türkleri ağır bir hezimete uğratıldı. Pireneler'i aşıp Güney Fransa içlerinde ilerleyen İslâm orduları, Toulouse şehrine kadar ulaştı.

İdarî icraatlarına halka zulmeden valileri ve diğer memurları görevlerinden almakla başlayan Ömer, onlardan adı yolsuzluklara karışanları mahkeme önüne çıkararak hak ettikleri cezalara çarptırdı. Onların yerine, kabile ayırımı yapmaksızın, dindarlık ve dürüstlükleriyle tanınan yeni memurlar tayin etti. Atadığı valilerden kabilecilik yapmaya kalkışanları da derhal görevden aldı. Valilik, kadılık ve vergi memurluğu görevlerini, halifelikle birlikte yönetim için dört temel rükün kabul ederek özellikle kadılık görevine, Kûfe kadılığını kabul eden Şa'bî gibi hukuk bilgisi yanında zühdü ve takvâsı ile temayüz etmiş âlimleri getirdi.

Ömer b. Abdülazîz, valilerin ticaretle uğraşmalarını ve görevleri dolayısıyla verilecek hediyeleri almalarını yasakladı. Onlarla ilgili şikâyetleri tetkik için müfettişler görevlendirdi. Çıkardığı fermanlarla memurlardan şikâyetçi olanların doğrudan kendisine başvurmalarını istedi. Cuma gününü bu davaların görüldüğü mezâlim mahkemesi duruşmalarına ayırdı. Valilerine, herkese eşit davranmalarını emrediyor, onlara şehirlerin asıl imarının, zulmün kaldırılıp adaletin hâkim kılınması olduğunu söylüyordu. Suçluların dövülmesini yasaklamış, hapishaneleri ıslah ederek suçluları suç çeşitlerine göre ayrı koğuşlara yerleştirmişti.

3. Haksızlıkların Giderilmesi / Reddü'l-

mezâlim

Ömer b. Abdülazîz, kendisinden önceki Emevî halifeleri, onların yakınları ve devlet adamlarının haksız yere sahiplendiği malların tespitini ve hak sahiplerine iade edilmesini bir devlet politikası haline getirdi. Bu işi kendisinden başlatarak, Halife Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından dedesi Mervân b. Hakem'e iktâ edilmiş ve zamanla kendisine miras kalmış olan Fedek arazisini Resûlullah zamanındaki statüsüne çevirdi. Hanımının mücevherlerini ve evindeki fazlalık eşyaları da beytülmale koydurdu. Halifelik görevi karşılığında maaş almayı da kabul etmedi. Ardından hânedan mensupları ve diğer devlet adamlarının haksız kazanımlarının tespiti ve bunların hak sahiplerine iade edilmesi için geniş kapsamlı bir çalışma başlattı. Yakınlarının, bu yüzden kendisini ölümle tehdidine dahi aldırmadan uygulamayı ısrarla sürdürdü. Onun bu uygulamaya karşı çıkan yakınlarını Medine'ye gidip halifeliği şûra sistemine çevirmekle tehdit ettiği de rivayet edilir.[50]

4. Muhalif Gruplara Karşı Siyaseti

İç barışa büyük önem veren Ömer b. Abdülazîz, muhalif gruplara karşı âdil ve müsamahakâr bir siyaset uyguladı. Hz. Ali'nin hutbelerde kötülenmesi âdetini kaldırdı; ayrıca onun evlâdına ve taraftarlarına karşı çok iyi davrandı. Ellerinden alınan emlâki geri verdi, uzun süre ödenmeyen haklarını tazmin etti. Hâricîler'le mücadelede de ikna yolunu benimsedi ve bozgunculuk çıkarıp kan dökmedikleri sürece onlarla savaşılmasını yasakladı. Bu arada isyancı Hâricî lider Şevzeb'i ilmî tartışmaya çağırdı. Onun elçileriyle yaptığı görüşmelerde, Süleyman b. Abdülmelik tarafından ikinci veliaht olarak tayin edilmiş olan Yezîd b. Abdülmelik'in veliahtlığı meselesi hariç bütün itirazlarında onları ikna etmeyi başardı. Bu mesele için onlardan mühlet istediği; ancak bu süre dolmadan öldüğü bildirilmektedir. Hatta bu âni ölümü şüpheli bulunmuş, halifeliğin ellerinden çıkmasından korkan Abdülmelik evlâdından biri tarafından zehirletildiği de söylenmiştir.[51] Bu siyaseti sayesinde, Hz. Ali evlâdı ve Hâricîler'in yönetimle

sulh ve barış içinde yaşamasını sağlayan halifenin, siyasî suçlulara karşı da yumuşak davranıp onları ikna etmeyi tercih ettiği, diğer suçlulara karşı ise sert davranıp onları gereken cezalara çarptırdığı bildirilmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, Abdülmelik döneminden itibaren âdeta ikinci sınıf müslüman muamelesi gören gayri Arap müslümanların mağduriyetlerini giderdi. Mevâlîden olan askerlere de rızık ve atâ tahsis ederek onları Araplar'la aynı seviyeye getirdi. Seleflerinin onlardan haksız yere almaya devam ettikleri cizye vergisini kaldırdı. Halife, gayrimüslim vatandaşların hukukunu da korudu. Haksız yere ellerinden alınan kiliselerini, evlerini ve diğer mallarını onlara iade etti. Mâbetlerini korumaları için vakıf kurmalarına izin verdi. Kıbrıs, Eyle halkı ve Necran hıristiyanlarının arttırılmış olan vergilerini önceki seviyesine indirdi, din adamlarından alınmakta olan cizye vergisini kaldırdı. Müslümanların ihtiyaçlarından artan devlet mallarının onlara harcanmasını emretti, ziraatı geliştirmeleri için, geçici sürelerle cizyeden muaf tutarak destek verdi. Yaşlı ve muhtaç kimselere hazineden tahsisat ayırdı.

Ülkesindeki gayrimüslimleri İslâm'a davet etmeyi en önemli görevlerden sayan halife, onların ihtidâsı için büyük gayret sarfetti. Davet mektupları ve tebliğ heyetleri göndererek onları İslâm'a çağırdı. Kuzey Afrika'ya gönderilen on kişilik tebliğ heyetinin çalışmaları sonunda, Berberî kabilelerin tamamının müslüman olduğu bildirilmektedir. Onun döneminde Horasan ve Mısır'da da kitlesel ihtidâlar yaşandı. Mâverâünnehir bölgesinin yerel hâkimlerinden bazıları, halklarıyla birlikte İslâm'ı kabul etmişlerdi. İhtidâ hareketlerinin yoğunlaşması yüzünden cizye vergisinin hızlı bir şekilde azalmasına aldırmadı; bundan şikâyetçi olan valilerine, kendisinin vergi memuru değil, insanları hakka çağıran davetçi olduğunu söylerdi. Ömer, diğer ülke hükümdarlarına da davet mektupları göndererek onları İslâm'a çağırdı. Hindistan hükümdarlarından birkaçı, davetini kabul edip halklarıyla birlikte müslüman olmuşlardı. Ancak onlar, Hişâm b. Abdülmelik zamanında önceki siyasete dönülmesi yüzünden irtidat ettiler. Halife, Bizans

kralına da tebliğ heyeti göndermiş, onunla dinî konularda mektuplaşmıştı.

5. Malî Islahatı

Malî ıslahatıyla da dikkat çeken Ömer b. Abdülazîz, çok kısa süren halifelik döneminde önemli bir vergi reformu gerçekleştirdi. Müslümanların müşterek mülkü sayılan haracî arazilerin satışını yasakladı. Önceden müslümanlara satılmış olan bu nevi araziler için toprak vergisi olarak haraç, mahsulünden de öşür vergisi olmak üzere iki vergiyi birden aldı.[52] Cizye vergisiyle ilgili olarak da önemli bir düzenleme yaptı. Bu verginin sadece gayrimüslim vatandaşlardan (*ehlü'z-zimme*) şahıs başına alınması, onlardan müslüman olanlardan ise düşürülmesi gerekiyordu. Ancak Irak Valisi Haccâc'dan itibaren Emevî idarecileri, zimmîler arasında ihtidâ hareketinin hızlanması üzerine cizye geliri azaldığı için, müslüman olan ve "mevâlî" olarak isimlendirilen gayri Arap müslümanlardan bu vergiyi almaya devam etmiş ve bu haksız uygulamayı giderek bir devlet politikası haline getirmişlerdi. Ömer b. Abdülazîz, müslüman olmanın cizye vergisini düşürdüğünü vurgulayarak, mevâlîden bu vergiyi kaldırdı. Onların cizye vergisinden kurtulmak için müslüman olduklarını söyleyip inançları hususunda imtihana tâbi tutulmalarını teklif edenlere de şiddetli tepki gösterdi. Ayrıca önceki idareciler tarafından konulmuş, ancak dinî bir kurala dayanmayan diğer ilâve vergileri de kaldırdı. Mandaların zekâtı, yer altından çıkarılan madenlerin zekâtı ve gümrük vergisi üzerinde yeni düzenlemelerde bulundu. Deniz ticaretini serbest bırakarak tüccarları buna teşvik etti. Tarıma ve sulama işlerine önem verip halkı işlenmeyen toprakları ihyaya/imara teşvik etti. Ziraatı geliştirmeleri için zimmîlere cizye muafiyeti uyguladı.

İlk İslâm tarihçileri, Ömer b. Abdülazîz döneminde büyük bir maddî kalkınma yaşandığı hususunda müttefiktirler. Onlara göre, halkın bütün kesimlerini içine alan bu maddî refahın en önemli sebebi, halifeye duyulan sevgi ve itimat dolayısıyla, mükelleflerin zekâtlarını ve diğer vergilerini ödemekte duyarlı davranmaları ve bu hususta âdeta birbirleriyle yarışmalarıdır. Hatta ülkede zekâta muhtaç müslüman kalmadığı için

zekâttan toplanan gelirin esirleri kurtarmaya ve gayrimüslim vatandaşlara harcandığı bildirilmektedir. Yine vergi reformuyla mîrî/haracî arazilerden alınan haraç geliri artmış, hak sahiplerine yapılan ödemelerden artan miktardan, esir kurtarma, borçlulara yardım, fakir bekârları evlendirme fonları oluşturulmuştur. Bütün özürlülere maaş bağlayan ve onlara yardımcılar veren halife, fakirler ve yolcular için aşevleri inşa ettirmiş, işlek yollar üzerinde belirli aralıklarla, yolcuların bir gün ücretsiz olarak kalabilecekleri konaklar yaptırmıştır. Batılı tarihçilerden bazıları da, onun maliyeyi düzelttiğini kabul etmekte, bu başarıyı, özellikle haraç vergisi üzerinde yaptığı düzenlemeye ve fetihleri büyük ölçüde durdurup iç barışı sağlayarak hazineyi savaş ve isyanları bastırmaya harcanan maddî külfetten kurtarmasına bağlamaktadırlar.[53]

6. Vefatı ve Şahsiyeti

Kısa iktidar dönemi İslâmî idare anlayışının yeniden tatbikata konulduğu bir safha olarak kabul edilen Ömer b. Abdülazîz, otuz dokuz yaşında Humus'a bağlı Deyrüsim'ân'da öldü (20 veya 25 Receb 101/5 veya 10 Şubat 720). Halifeliği ancak iki yıl beş ay sürmüştü. O, adaletinde anne tarafından dedesi olan Hz. Ömer'e, züht ve takvâsında Hasan-ı Basrî'ye, ilim bakımından da Zührî'ye benzetilmiştir. Âlimler, onu mehdî, I. (VII.) asrın müceddidi, râşid halifelerin beşincisi, zamanında yaşayan insanların en hayırlısı kabul etmişlerdir. Halifeliğinde çok sade bir hayat sürdüğü, seleflerinin yaptırmış oldukları saraylarda oturmayı uygun bulmayıp Hunâsıra'ya yerleşerek zamanının çoğunu orada geçirdiği, resmî ve sivil heyetleri genellikle orada kabul ettiği bilinmektedir. Kamu mallarını yetim malına benzetir, beytülmali kendisine bırakılan bir emanet kabul eder ve bu malları harcama hususunda oldukça hassas davranırdı.

Ömer b. Abdülazîz, aynı zamanda dönemin en ünlü din âlimlerindendir. Güvenilir bir hadis râvisi, seçkin bir fakih, dirayetli bir kelâmcı olarak tanıtılır. Abdülkāhir el-Bağdâdî, onun tâbiîn kuşağında Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu ve Kaderiyye'yi red için bir risâle yazdığını söylemektedir.[54] Henüz bir araya getirilmemiş sahih hadisleri kaybolmaktan

kurtarmak için, hadislerin tedvini işini resmen başlatmak suretiyle, İslâm'ın ikinci kaynağı sünnetin derlenmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Din âlimlerinin ölüp gitmesiyle hadislerin yok olmasından endişe duyduğunu söyleyen halife, valilere ve tanınmış âlimlere gönderdiği mektuplarda, Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetlerinin yazılmasını istemişti. Dönemin en önemli âlimlerinden İbn Şihâb ez-Zührî'nin bu emir üzerine derlediği hadis mecmualarını çoğaltıp çeşitli bölgelere gönderdi. Halifenin Süryânîce yazılmış bazı tıp kitaplarını Arapça'ya tercüme ettirdiği de bilinmektedir.

I. II. YEZÎD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (101-105/720-724)

1. Halifeliği Öncesinde II. Yezîd

Annesi Yezîd b. Muâviye'nin kızı Âtike'dir. Benî Ümeyye'nin Mervânî koluna mensup bir baba ile Süfyânî kolundan bir annenin oğlu olmakla iftihar eden II. Yezîd, annesine nispetle Yezîd b. Âtike diye de isimlendirilmiştir. Onun yetişmesiyle daha çok annesinin ilgilendiği, Âtike'nin Emevî ailesinin iki kanadının kanını taşıyan Yezîd'i kardeşlerinden üstün gördüğü söylenir. Buna göre Abdülmelik'in boşadığı Âtike, bütün ilgisini Yezîd'e yöneltmiş, onu bolluk ve lüks içinde yetiştirmiştir. Diğer taraftan Yezîd'in gençliğinden itibaren eğlenceye ve şiire düşkün olduğunu bildiren rivayetler aktarılmıştır.

Daha önce açıklandığı gibi Süleyman b. Abdülmelik ölümüne sebep olan hastalığı esnasında amcasının oğlu Ömer b. Abdülazîz'i birinci, onun halifeliğine karşı çıkmalarından endişe ettiği kardeşlerinden Yezîd'i ikinci veliaht tayin etmişti.

2. İki Kabile Boyunu Birbirine Düşürmesi

II. Yezîd, Ömer b. Abdülazîz'in ölümünün ardından 21 Receb 101 (9 Şubat 720) tarihinde tahta oturdu. Hilâfetinin ilk günlerinde Ömer b. Abdülazîz'i örnek aldığına dair açıklamalar yaptı ve onun gibi davranmaya çalıştı. Ömer'in valilerini değiştirmedi ve bu sebeple halk tarafından sevildi. Ancak bu siyaseti uzun sürmedi, kısa süre sonra esaslarını babası Abdülmelik'in belirlediği, idarî, askerî ve malî politikaları uygulamaya başladı. Ömer b. Abdülazîz'in kaldırdığı vergileri tekrar yürürlüğe koydu. Rekabet halinde

olan iki kabile boyundan Kaysîler'e meylederek, kabile mücadelesini yeniden alevlendirecek bir uygulama başlattı ve görevden aldığı valilerin yerine Kaysî kabilelere mensup valiler tayin etti. Yemenî kabilelere karşı açık cephe alarak Yezîd b. Mühelleb isyanına ve bu önemli isyanın bastırılması sırasında yapılan zulümle de Emevîler'in kurulup güçlenmesinde önemli katkısı olan Yemenîler'in yönetim aleyhine dönmesine ve Emevîler'i yıkan Abbâsî davetine katılmasına zemin hazırladı. II. Yezîd, ayrıca kendisini oyun ve eğlenceye vermek suretiyle devlet işlerinin aksamasına yol açtı.

3. İsyanlar

a. Yezîd b. Mühelleb'in İsyanı

Haccâc b. Yûsuf'un ısrarları sonucu Abdülmelik tarafından Horasan valiliğinden azledilen ve I. Velîd zamanında tutuklanıp işkenceye mâruz kalan Yezîd b. Mühelleb, hâmisi Süleyman b. Abdülmelik döneminde Irak ve Horasan valiliğine tayin edilmişti. Bu sırada Haccâc'ın ve aynı zamanda II. Yezîd'in akrabaları olan bazı kimseleri cezalandırıp onlara işkence yaptırdı. Ömer b. Abdülazîz döneminde devlet malını zimmetine geçirmek suçundan görevden alınarak tutuklanan Yezîd b. Mühelleb, Ömer'in hastalığının ağırlaştığı günlerde, yerine halife olacak Yezîd b. Abdülmelik'in kendisini öldürmesinden korktuğu için hapisten kaçıp bir isyan başlattı.

Yemenîler'in en önemli kollarından Ezd'e mensup, Emevîler'in meşhur vali ve kumandanlarından Mühelleb b. Ebû Sufre'nin oğlu olan Yezîd b. Mühelleb, hapisten kaçtıktan sonra Ezd Umân kabilesinin merkezi Basra'ya giderek, Ezd ve Rebîa ittifakının desteğiyle şehri ele geçirdi. Halkı Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine biata ve Emevî Devleti'ne karşı cihada çağırmak suretiyle, ayaklanmasına dinî bir nitelik kazandırmaya çalıştı. Mevâlînin de katılmasıyla ordusunu büyüttü. Basra'ya bağlı Ahvaz, Fâris ve Kirman halkı da ona itaat ettiklerini açıkladı. Yezîd, Vâsıt'ı ele geçirdikten sonra kalabalık ordusuyla Kûfe üzerine yürüdü. Ancak Akr mevkiinde halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik karşısında ağır bir hezimete uğradı. Yezîd, bozgun sırasında etrafında kalan az sayıdaki taraftarıyla öldürülene kadar savaşmış, kardeşlerinden Muhammed ve Sumeydâ'nın

yanı sıra pek çok yakını da öldürülmüştü (14 Safer 102/24 Ağustos 720). Kardeşi Mufaddal ve onunla birlikte kaçan diğer kardeşleri ve birçok akrabası da yakalanıp katledildi. Mufaddal'ın esir alınan çocukları da II. Yezîd'in emriyle öldürüldü; aileden sağ kalanlar takip edildi ve kısa sürede yakalanarak çoğu zindanlara atıldı; çocukları ve kadınları ise köle pazarlarında satıldı. Bütün mallarına da el konuldu. Emevî Devleti'ne büyük hizmetleri olan Mühellebîler'in mâruz kaldığı bu kıyım, başta Ezd olmak üzere Horasan ve diğer merkezlerdeki Yemenî kabileleri yönetime karşı düşman hale getirmişti.

İsyanı bastıran Mesleme'nin kısa süren Irak valiliğinin ardından onun yerine tayin edilen ve mutaassıp bir Kaysî olan Ömer b. Hübeyre'nin de Yemen asıllı kabilelere karşı düşmanca bir tavır takınması, bölgede kabilecilik hareketini iyice ateşledi. Horasan başta olmak üzere pek çok bölgede Yemenî kabileler yönetime karşı harekete geçtiler. Dolayısıyla Emevîler'e karşı Yemenîler'i kendi saflarına katılmaya çağıran Abbâsî davetinin gelişmesinde Yezîd b. Mühelleb isyanının büyük etkisi oldu.[55]

b. İfrîkıye Valisinin Öldürülmesi

Berberî mevâlî, II. Yezîd tarafından tayin edilen İfrîkıye Valisi Yezîd b. Ebû Müslim'i, kendilerini köylerine geri göndermek ve yeniden cizye almak istemesi veya kendilerini hıristiyan yerine koyması yüzünden öldürdüler (102/720). Onun yerine eski vali Muhammed b. Yezîd el-Ensârî'yi geçirdiler. II. Yezîd, onun valiliğini onaylamakla birlikte, kısa süre sonra onun yerine Mısır Valisi Bişr b. Safvân el-Kelbî'yi tayin etti.

c. Hâricî İsyanları

Ömer b. Abdülazîz döneminde isyanlarını durduran Hâricîler, II. Yezîd döneminde Irak'ta tekrar isyan bayrağını açtılar ve devleti uzun süre meşgul ettiler. Hâricî lider Şevzeb, çoğu Benî Rebîa'dan olan kuvvetleriyle hükümet güçlerine galip geldiyse de 101 (720) yılında ortadan kaldırıldı. Diğer taraftan isyan çıkaran Soğdlar, Türkler'in de yardımıyla Horasan Valisi Saîd

b. Abdülazîz'i (Saîd Huzeyne) ağır bir yenilgiye uğrattılar.

4. Fetihler

Yezîd b. Abdülmelik döneminde Endülüs'te Semh b. Mâlik Fransa topraklarında ileri harekâta devam etti. Önce Septimania (Sebtimâniye) ve daha sonra müslümanlar için önemli bir askerî üs olan Narbonne'u (Arbûne) fetheden (101/720) Semh, 102 (721) yılında Aquitania düklüğünün başşehri Toulouse'u kuşattı. Ancak kuşatma sırasında şehid düşmesi ordusunu zor durumda bıraktı. Kumandayı üstlenen Abdurrahman el-Gāfikī Arbûne'ye geri çekildi. Doğuda ise 104 (722-23) yılında Cerrâh b. Abdullah, Nehrürrân'da Hazarlar'ı mağlûp etti. Derbend'in ardından Belencer ele geçirildi (105/723-24).

5. Kardeşi Hişâm'ı Veliaht Tayin Etmesi, Ölümü ve Şahsiyeti

II. Yezîd, kardeşi Mesleme'nin tavsiyesiyle diğer kardeşi Hişâm b. Abdülmelik'i birinci, küçük yaştaki oğlu Velîd'i ise ikinci veliaht tayin etmişti. 24 Şâban 105 (26 Ocak 724) tarihinde İrbid'de (Ürdün) öldü. Dımaşk'a getirilerek oğlu Velîd'in kıldırdığı cenaze namazının ardından defnedildi. II. Yezîd'in, câriyesi Habâbe'nin ölümüne duyduğu aşırı üzüntü sebebiyle öldüğü zikredilmekle birlikte veba yüzünden öldüğü de söylenir.

II. Yezîd'in devlet işleriyle ilgilenmeyi bir tarafa bırakıp kendisini eğlenceye verdiği, vaktini daha ziyade Habâbe ve Sellâme adındaki câriyelerinin söylediği şarkılar eşliğinde içki meclislerinde oyun ve eğlenceyle geçirdiği, dönemin meşhur şarkıcılarını dinlemeye de düşkün olduğu zikredilmektedir. Habâbe'nin devlet işlerine de müdahale ettiği anlatılmaktadır. Kaynaklarda Yezîd'in Habâbe'ye düşkünlüğü mübalağalı bir şekilde anlatılmakla birlikte bu konudaki haberlerin, daha ziyade çok sonraki dönemlerde yazılan kitaplarda yer alması, anlatılanların önemli bir kısmının Emevî aleyhtarlığı sebebiyle uydurulmuş veya abartılmış olması ihtimalini güçlendirmektedir.[56]

J. HİŞÂM b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ (105-125/724-743)

1. Ülkede Genel Durum

Emevîler'in kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân ve devletin ikinci kurucusu olarak da tanıtılan babası Abdülmelik b. Mervân gibi yaklaşık yirmi yıl halifelik yapan Hişâm, kardeşi II. Yezîd'in vefatının ardından, otuz üç yaşında halifelik makamına oturdu. Bu sırada iç karışıklıklar çok yoğunlaşmış, ülkenin her yerinde gayri Arap unsurlara (*mevâlî*) karşı Arap milliyetçiliği fikri güç kazanmış ve özellikle Arap kabilelerinden Kelbîler'le Kaysîler arasında da kabilecilik taassubu had safhaya ulaşmıştı. Ayrıca Hz. Ali evlâdının etrafında büyük bir destek oluşmuş, özellikle onlara verilen bu desteği kendi davetleri adına değerlendirmeye çalışan Abbâsî dâîlerinin propagandaları ve Hâricîler'in devleti sarsan isyanları büyük güç kazanmıştı.

Hişâm döneminde, mevâlî de yönetime muhalif grupları destekledi. Hatta Horasan bölgesinde Mürcie liderlerinden Hâris b. Süreyc, Kuzey Afrika'da ise Berberî / Hâricîler önemli isyanlar çıkardı. Mevâlînin bu tavrı, Irak ve Horasan'da Hz. Ali evlâdına desteği arttırmış, onların başarısızlığı üzerine mevâlînin bu desteği Abbâsî davetine yönelmişti. Mevâlînin tavrı Kuzey Afrika'da ise Hâricîliği güçlendirmişti.

2. Denge Siyaseti

Bütün gününü devlet işleriyle geçiren ciddi bir devlet adamı olarak tanınan ve devlet işlerini Rusâfe'de inşa ettirdiği iki saraydan yürüten Hişâm, Kaysîler'le Kelbîler arasındaki mücadeleyi önlemek için bu iki Arap boyu arasında bir denge politikası uygulamaya çalıştı. Bölgedeki Yemen asıllı

Araplar üzerinde ağır bir baskı uygulayan Ömer b. Hübeyre'yi azledip Irak genel valiliğine, Adnânî / Mudarî sayılmakla birlikte Yemenîler'le akrabalıklarından da bahsedilen ve bu dönemde taraf tutmayan Becîle kabilesine mensup Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etmişti. Hâlid b. Abdullah, on beş yıllık valiliği sırasında, Hâricî isyanlarını ve Şiî hareketleri önleyerek Irak'a huzurlu ve müreffeh dönemlerinden birini yaşatarak Hişâm'ı haklı çıkardı. Ancak Hâlid'in uygulamalarından rahatsız olan hânedan mensupları ve diğer liderler onun aleyhine Kaysîler'le iş birliği yaptılar ve sonunda onun görevden alınıp cezalandırılmasını sağladılar. Kaysîler'in baskıları sonunda onu görevden alan Hişâm, onun yerine aşırı derecede Kaysî olan Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etti (120/738). Hişâm, aynı yıl içinde yine Kaysîler'e mensup olmakla birlikte, kabile taraftarlığı gütmemesiyle bilinen Nasr b. Seyyâr'ı Horasan valiliğine getirdi. Onu tayin ederken bölgedeki Kaysî-Yemenî çatışmasını engellemeyi hedeflemişti.[57] Hişâm b. Abdülmelik'in diğer vilâyetlere vali tayinlerinde de bölgedeki kabile ağırlığını ve denge politikasını dikkate aldığı varsayılır. Ancak bu politika, Kaysî-Yemenî mücadelesini ortadan kaldırmaya yetmedi ve bu yüzden önemli sıkıntılar yaşandı.

3. Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de Durum

a. Türkler ile Mücadele

Arap kabileleri arasındaki mücadele, bölgede müslümanların başarısızlığına yol açmış ve Türgiş Hakanı Su-lu karşısında alınan mağlûbiyetin ardından 106 (724-25) yılında Mâverâünnehir'de üstünlük Türkler'e geçmişti. 111 (729-30) yılında Horasan'a vali tayin edilen Cüneyd el-Mürrî, Beykend yakınlarında Türkler'le yaptığı savaşı kazandı. Ardından Semerkant ve Buhara'yı kuşatan Türk ordularını püskürtmeyi başardı. İki taraf arasındaki mücadele devam ederken bölge, mevâlînin haklarını korumak için harekete geçen Mürciî lider Hâris b. Süreyc'in isyanına sahne

oldu.

b. Hâris b. Süreyc İsyanı

Buhara ve Hârizm bölgelerine düzenlenen seferlere bir Emevî kumandanı olarak katılan Hâris b. Süreyc, yönetimin aleyhine dönerek, bölgedeki mevâlînin haklarını savunmak amacıyla 734 yılında isyan etti. Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra tekrar haksız vergiler ödemek zorunda bırakılan mevâlî, kendilerinin haklarını savunan Hâris'in bayrağı altında toplanmıştı. Hâris, kısa süre içinde Mürcie mezhebinin Horasan bölgesindeki en güçlü liderlerinden biri olarak tanındı. İranlı dihkanlar ve yerli halkın desteğiyle Tohâristan bölgesinin tamamına hâkim oldu, vergileri toplayıp kendi adamları arasında dağıttı. Bölgedeki Ezdliler, Temîmliler, Bekrliler ve Türkler onun saflarına katılmıştı.

Ancak Hâris, Horasan Valisi Âsım b. Abdullah el-Hilâlî ile yaptığı iki savaşı da kaybetti. Buna rağmen bir süre sonra bölgenin önemli şehirlerinden Tirmiz'i muhasara etmişti. 735 yılında Horasan valiliğine tekrar getirilen Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin gönderdiği birlikler, Hâris'i Cûzcân'da mağlûp etmeyi başardı (119/737). Bununla birlikte mağlûbiyetin ardından Doğu Tohâristan'a çekilen Hâris, henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Türkler ile iş birliği yaparak onların da desteğiyle Merverrûz bölgesini hâkimiyeti altına aldığı gibi, Âmül hâkiminin de kendisine katılmasını sağladı. Diğer taraftan Halife Hişâm, Esed b. Abdullah'ın ölümünden (120/738) bir müddet sonra, Nasr b. Seyyâr'ı Horasan valiliğine getirdi. Emevîler'in Horasan'daki son valisi olan Nasr bölgedeki karışıklık ve isyanları önlemeye çalıştı. Bu arada Hâris b. Süreyc'e eman verip Merv'e davet etti. Hâris, Nasr'ın davetini şartlı olarak kabul edip Merv'e döndüyse de (127/745) bir süre sonra onunla anlaşmazlığa düştü. Hâris, daha sonra Nasr'a karşı iş birliği yaptığı Cüdey' b. Ali karşısında mağlûp olarak hayatını kaybetti (128/746).

Nasr b. Seyyâr'ın Horasan valiliğine tayininden itibaren bölgede üstünlük tekrar müslümanlara geçmişti. Ancak bölge giderek Abbâsî ihtilâl hareketinin en önemli merkezi haline geldi. Nitekim Nasr'ın valiliğinin II. Mervân dönemine rastlayan son yıllarında Emevîler'i ortadan kaldıran isyan

bu bölgede başladı.

c. Zeyd b. Ali'nin Ayaklanması

Hişâm b. Abdülmelik, on beş yıllık valiliği sırasında Irak'a huzurlu ve müreffeh dönemlerinden birini yaşatan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi devlet malını zimmetine geçirmek ve gayrimüslim vatandaşları himaye etmek gibi ithamlara binaen görevinden almış, onun yerine mutaassıp bir Kaysî yanlısı olan Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etmişti (120/738). Yûsuf'un valiliği sırasında Emevîler döneminin en önemli isyanlarından biri olan Zeyd b. Ali ayaklanması yaşandı. Hz. Hüseyin'in torunu olan Zeyd b. Ali, dönemin zühdü ve takvâsıyla temayüz eden en önemli din âlimlerindendi. Hilâfetin Ali oğullarının hakkı olduğuna inanan ve kendisini de hilâfete lâyık gören Zeyd'in kıyamının başlıca sebepleri olarak, kaynaklarda onunla Halife Hişâm b. Abdülmelik arasında Hz. Ali'nin vakıflarının idaresiyle ilgili meseleler üzerinde geçen sert bir tartışma, devlet malını zimmetine geçirmekle itham edilen önceki Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'den aldığı iddia edilen hediye ve bağışlar sebebiyle Zeyd'in Kûfe'ye getirilip sorgulanması, Hişâm'ın, huzuruna çıkan Zeyd'e ağır hakarette bulunması ve iktidardan memnun olmayan Kûfeliler'in Zeyd'i ayaklanmaya teşviki sayılmaktadır. Bu süreçte 121 (739) yılında Kûfe'ye gelen Zeyd, orada yaklaşık on ay gizli bir davet yürüttü. İnsanları mazlumların hakkını korumaya, Ehlibeyt'in imâmetini benimsemeye davet ederek taraftarlarından kendisine bağlılık hususunda biat aldı. Halkı, Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetini hâkim kılmak için zalimlere karşı cihada çağırdı. Bu süre zarfında 15.000 Kûfeli'nin yanı sıra, bölgedeki diğer merkezlerden de çok sayıda taraftar edinmişti. Hatta ona biat edenlerin sayısının 40.000'e ulaştığı nakledilmektedir.

Zeyd b. Ali, taraftarlarına 1 Safer 122 (6 Ocak 740) tarihinde eyleme geçileceği tâlimatını vermişti. Bu arada biat edenlerden bir grup, Hz. Ebû Bekir ile Ömer hakkındaki düşüncesini sorunca, o ikisi hakkında iyilikten başka bir şey düşünmediğini, atalarından da onlar hakkında hayırdan başka bir şey duymadığını söyledi. Onun cevabından hoşlanmayan bu grup biatlarını bozup onu terkettiler. Zeyd bu ihanete rağmen kararından

dönmedi. Ancak onun faaliyetlerini takip ettiren Kûfe valisi, casusları vasıtasıyla ayaklanma tarihini öğrenmişti. Bu haber üzerine derhal harekete geçti ve Kûfe halkını ulucamide toplayıp kuşatma altına alarak Zeyd ile bağlantılarını kesti. Ayrıca düzenlediği baskınla Zeyd'in etrafındaki pek çok kişiyi öldürdü.

Bu gelişme karşısında Zeyd, planladığından bir hafta önce harekete geçmek zorunda kaldı. Ne var ki, onun etrafında kendisine biat eden 15.000 Kûfeli'den rivayete göre sadece 218 kişi kalmıştı. 23 Muharrem 122 (29 Aralık 739) gecesi az sayıdaki taraftarıyla başlattığı ayaklanma sırasında alnına isabet eden bir okla yaralanan Zeyd aldığı yara sebebiyle hayatını kaybetti. Zeyd'in ölümünden sonra oğlu Yahyâ babasının taraftarlarının bulunduğu Horasan'a kaçmışsa da oradaki ayaklanmasının sonunda o da yakalanıp Cûzcân'da öldürüldü (125/743).

Zeyd'in ve oğlu Yahyâ'nın öldürülmesi, özellikle Horasan'daki Şîa'yı güçlendirmiş, ikisinin intikamı davası Emevîler aleyhinde hızla yayılan hareketin sloganlarından birini teşkil etmiştir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe gibi dönemin önemli din âlimlerinin de desteklediği bu ayaklanmanın, 100 (718) yılından itibaren Emevî Devleti'ni yıkmak için gizli bir davet yürüten Abbâsî muhalefetini güçlendirdiği kabul edilmektedir.

4. Mısır ve Kuzey Afrika'da İsyanlar

Mısır'da haraç vergisinin arttırılması yüzünden çıkan geniş çaplı bir Kıptî ayaklanması Vali Hür b. Yûsuf tarafından bastırılmış (107/725), bunun ardından Mısır'a Kays kabilesine mensup Araplar yerleştirilmişti. Hanzale b. Safvân'ın Mısır'da ikinci valiliği sırasında tekrar ayaklanan Kıptîler yine itaat altına alındı (121/739).

Irak bölgesindeki şiddetli baskılar yüzünden Hâricîler'in önemli bir kısmı Kuzey Afrika'ya kaçmışlardı. Onlar bölgede müslüman Berberîler arasında inançlarını yaymak için uygun bir ortam buldular. Onların eşitlik, adalet ve kardeşlik düşünceleri, ikinci sınıf müslüman muamelesine mâruz kalan Berberîler'in Hâricîliği benimsemesini kolaylaştırdı.

İfrîkıye ve Mağrib Valisi Bişr b. Safvân el-Kelbî Araplar ve mevâlî arasında

denge sağlayarak Hâricîler'in propagandalarını önlemeye çalışmıştı. Hişâm onun ölümünden sonra (109/727) yerine Kaysîler'den Ubeyde b. Abdurrahman'ı tayin etti. Ubeyde, kendisine bağlı Kelb kabilesine mensup valilerin yerine Kaysî valiler getirdikten sonra Kelbîler'e zulmetmeye başladı. Ayrıca onun mevâlîye çok sert davranması Hâricîliği kabul eden Berberîler'in sayısını arttırmıştı. Onun yerine getirilen (116/734) Ubeydullah b. Habhâb'ın da Kaysîler'i kayırması ve mevâlî aleyhine bir siyaset takip etmesi sonucunda İfrîkıye ve Mağrip, tarihinde ilk defa Hâricî-Berberî isyanlarına sahne oldu.

Kelbî-Kaysî rekabeti yüzünden bölgenin karışıklığa sürüklendiği, üstelik ordunun önemli bir kısmının Sicilya seferine gönderildiği bir sırada Ezârika Hâricîleri'nin lideri Abdülʿalâ b. Cüreyc, Mağrip'teki İbâzî Hâricîleri ile birlikte ayaklandı ve Tanca valisini mağlûp ederek onu öldürttü (122/740). Tanca'ya giren Hâricî lideri Meysere Medgārî (el-Matgārî) es-Sufrî burada halifeliğini ilân edip Hâricîler'den biat aldı. Bunun ardından bölgede Berberî isyanları gittikçe yaygınlaştı. Meysere'nin ölümünden sonra yerine Zenâte kabilesinden Hâlid b. Hamîd geçti. Hişâm bölgedeki isyanları bastırmak üzere Suriye'den Külsûm b. İyâz'ı büyük bir ordunun başında bölgeye gönderdi. Ancak Hâricîler, Külsûm'u da öldürdükleri savaşta Emevî ordusuna büyük zayiat verdirdiler. Sağ kalanlar Septe'ye sığınmak zorunda kaldılar ve canlarını ancak Endülüs'e geçerek kurtarabildiler.

Kuzey Afrika'daki Hâricî-Berberî isyanları Emevîler'in son yıllarında gönderilen birliklerle de bastırılamadı. Devletin yıkılışına kadar isyanlarını devam ettiren ve bölgenin önemli merkezlerini ellerine geçiren Hâricîler, mücadelelerini Abbâsîler döneminde de sürdürdüler.

5. Endülüs'teki Gelişmeler

a. Belâtüşşühedâ Savaşı

Endülüs Valisi Anbese b. Sühaym el-Kelbî, Fransa içlerine seferler düzenlemiş ve bazı şehirleri ele geçirmişti. Anbese bu seferler sırasında ölünce (107/725) ordusu da geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada ayrıca Berberîler'e karşı yapılan ayrımcılık yüzünden, Araplar'la Berberîler

arasındaki çekişme şiddetlenmiş, bölgedeki Berberîler isyanlar çıkarmaya başlamışlardı. Anbese'nin ölümünden beş yıl kadar sonra Endülüs valiliğine tayin edilen Abdurrahman b. Abdullah el-Gāfikī, önce bölgede çıkan Berberî isyanını bastırdı, ardından sefere çıktı. 732 yazında Pireneler'i geçip Bordeaux üzerine yürüdü ve karşısına çıkan Aquitania Dükü Eudes'i mağlûp etti. Daha sonra kuzeye yönelerek güzergâhındaki kaleleri ele geçirdi. Poitiers şehrini de zaptedip Franklar için önemli bir dinî merkez olan Tours'a yaklaştı. Bunun üzerine Dük Eudes Merovenjien hânedanının saray nâzırı Charles Martel'den âcil yardım istedi. Derhal harekete geçip bölgeye gelen Charles Martel kumandasındaki Frank ordusu ile İslâm ordusu Poitiers'in 20 km. kuzeydoğusunda İslâm kaynaklarının "Belâtüşşühedâ" adını verdiği bugünkü Moussaisla-Bataille mevkiinde karşılaştı. 114 Ramazanında (Ekim 732) yapılan ve birkaç gün devam eden savaşın son gününde müslümanlar ağır kayıp verdi. Abdurrahman el-Gāfikī de çarpışmalar sırasında şehit düştü. Akşam olunca çatışmalar durmuş, iki taraf ordugâhlarına çekilmişti. Geceleyin durumu değerlendiren müslüman kumandanlar savaş meydanından uzaklaşmaya karar verdiler ve karanlıktan faydalanarak Septimania'ya çekildiler. İslâm ordusunun bu mağlûbiyeti, Avrupa hıristiyan dünyası için büyük bir önem taşıdığı gibi, İslâmiyet'in Endülüs üzerinden Batı'daki ilerlemesinin de sonu olmuştur. Bu savaşı, İslâm-hıristiyan mücadelesi açısından bir dönüm noktası olarak gören Batılı tarihçiler, Charles Martel'i de Avrupa'yı İslâm istilâsından kurtaran büyük bir kahraman olarak kabul ederler.[58]

b. Kabile Mücadeleleri

Hâricî Berberîler'in Kuzey Afrika'da 122 (740) yılında çıkardığı isyanlar Endülüs'e de sıçramıştı. Bu sırada isyancılardan kurtulmak için Endülüs'e geçen Suriyeli birlikler, buradaki Berberî isyanlarının bastırılmasında önemli rol oynadı. Ancak onların Endülüs'e gelişi, yeni bir mücadeleye zemin hazırladı. Bu Suriyeli birliklerle, daha önceden gelip yerleşmiş Araplar (*belediyyûn*) arasında mücadele başladı. Bir taraftan bu iki grup arasındaki, bir taraftan da Kaysî-Yemenî kabileler arasındaki mücadeleler

bölgede büyük sıkıntılara yol açtı.[59]

6. Kafkasya ve Anadolu'daki Mücadele

Hişâm b. Abdülmelik, 725 yılında takviye kuvvetler sevkederek İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Cerrâh b. Abdullah'ı Hazarlar'a karşı yeni bir sefere göndermişti. Cerrâh'ın mağlûp düşmesi üzerine kardeşi Mesleme'yi el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine getirdi. Mesleme 109 (727) yılında Kafkas cephesinde Hazarlar'a karşı düzenlediği seferde Türk hakanını mağlûp ederek Lân şehrini ele geçirdi. İki yıl sonra da görevine iade edilen Cerrâh b. Abdullah, düzenlediği seferlerde Tiflis'i geçerek Belencer'i ve Hazarlar'ın başşehri Beyzâ'yı fethetti. Ancak 730 yılı ortalarında saldırıya geçen Hazarlar'la Erdebil civarında yaptığı savaşta ağır bir hezimete uğradı ve kendisi de öldürüldü. Erdebil'i işgal eden Hazarlar akınlarına devam ederek Musul civarına kadar ilerlediler. Tekrar göreve getirilen Mesleme, 112-114 (730-732) yılları arasında Hazarlar'la savaştı. Yeniden fethettiği Derbend şehrine 24.000 maaşlı Suriyeli asker yerleştirdi. Yine bu dönemde Gürcistan fethedilmiş, Mesleme Dağıstan'a yaptığı akınlarla bölgede İslâm hâkimiyetini kurmayı başarmıştı. 114'te (732) valilik ve kumandanlık görevinden azledilen Mesleme'nin yerine onun emrinde savaşan Mervân b. Muhammed tayin edildi. Askerî bakımdan önemli olan bu bölgede Hazarlar'a karşı başarılı seferler düzenleyen Mervân b. Muhammed, 120 (737) yılında Hazarlar'la bir antlaşma yaparak bölgede sükûneti sağladı.

Hişâm b. Abdülmelik zamanında Anadolu'ya, Bizans topraklarına düzenlenen seferlerde pek çok yer fethedilmiş ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgelere çeşitli Arap kabileleri yerleştirilmişti. el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Mesleme 108'de (726-27) el-Cezîre üzerinden Bizans topraklarına girerek Kayseri'yi fethetmiş, ilerlemesini devam ettirerek İznik civarına kadar ulaşmıştı. Bu seferlere halifenin oğulları Muâviye ve Süleyman da katılmışlardı. Ancak 122 (740) yılında Emevî ordusu Akroinon

(Seyitgazi) mevkiinde Bizans ordusu karşısında ağır bir hezimete uğradı.

7. Hişâm'ın Vefatı ve Şahsiyeti

Hişâm b. Abdülmelik, iç karışıklıkların yoğunlaştığı, ülkenin her yerinde Kelbîler'le Kaysîler arasındaki kabilecilik taassubunun had safhaya ulaştığı, müslüman Araplar'la gayri Arap müslümanlar arasındaki rekabetin şiddetlendiği, Hz. Ali evlâdının etrafında oluşan büyük desteğin, özellikle Zeyd b. Ali isyanından sonra, onların adını slogan olarak kullanan ve mevâlînin de desteğini kazanan Abbâsî davet hareketinin Horasan ve Irak'ta gücünü arttırdığı, Hâricîler'in de devleti sarsan isyanlar çıkarmaya başladığı kritik bir dönemde yirmi yıl gibi uzun bir süre halifelik yaptı. Onun zamanı Hâris b. Süreyc'in ve neticeleri bakımından Emevîler döneminin en önemli isyanlarından sayılan Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasına sahne oldu. Bunun yanı sıra özellikle Kuzey Afrika'da çıkan Hâricî/Berberî isyanları ve Endülüs'teki kabile mücadeleleri devleti zor durumda bırakmıştı. Diğer taraftan, İslâmiyet'in Endülüs üzerinden Batı'daki ilerlemesinin sonu sayılan Belâtüşşühedâ mağlûbiyeti de bu dönemde yaşandı.

Bütün gününü devlet işleriyle geçiren, ciddi bir devlet adamı olarak tanınan ve devlet işlerini hilâfet merkezi Dımaşk yerine daha ziyade Fırat kenarındaki Rusâfe şehrinde inşa ettirdiği iki saraydan yürüten Hişâm b. Abdülmelik 125 (743) yılında Rusâfe'de vefat etti. Emevîler'in yıkılışının ardından Abbâsî takibinden kaçarak Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm onun torunudur.

İyi bir idareci ve dindar bir halife olarak tanınan Hişâm, yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen ülkede istikrarı büyük ölçüde korudu. Kaysîler'le Kelbîler arasındaki mücadeleyi önlemek için bu iki Arap boyu arasında bir denge politikası uygulamaya çalıştı. Ancak mevâlînin de katılımıyla gittikçe gücünü arttıran Abbâsî davetini ve bilhassa Kuzey Afrika'da kuvvetlenen Hâricî hareketini önleyecek tedbirler alamadı. Bu yüzden ülke onun vefatının üzerinden birkaç ay geçer geçmez tam bir kargaşaya düştü. Bununla birlikte Hişâm'ın hilâfeti Emevî hânedanının üçüncü yükselme

dönemi olarak da değerlendirilir.

Hişâm ilme ve ilim adamlarına hürmet ederdi. Onun Ebü'z-Zinâd, Evzâî ve Zührî gibi âlimlere yakın ilgi gösterdiği bilinmektedir. Zührî'yi çocuklarına öğretmenlik yapmak, onlara hadis ve fıkıh okutmak üzere görevlendirmişti. Zührî bu görevini vefatına kadar devam ettirdi. Buna karşılık o, daha sonra anlatılacağı gibi, ilâhî sıfatlar, halku'l-Kur'ân, kader ve irade hürriyeti gibi konularda farklı görüşleriyle dikkat çeken Gaylân ed-Dımaşkī ve Ca'd b. Dirhem'i görüşlerine itibar ettiği âlimlerle münazara yaptırdıktan sonra cezalandırmıştır.[60]

Kabilelerin neseplerini tespitle uğraşmaktan zevk alır, nesep âlimlerini kitap yazmaya teşvik ederdi. Divan defterlerini yeniden tanzim ettirmiş ve Horasan'daki yazışmaları da Farsça yerine Arapça ile yaptırmıştır. Kadılık makamına bağlı olan şurtayı bağımsız hale getirerek sâhibü'ş-şurtayı yalnız suçluların takibiyle görevlendiren Hişâm, berîd teşkilâtını da yeniden düzenletti. İmar faaliyetlerine de önem vererek, Emevî devri sivil mimarisinin başlıca örneklerinden olan Kasrü'l-hayri'l-garbî ve Kasrü'l-hayri'ş-şarkī gibi eserleri inşa ettirdi. Tarımla yakından ilgilendi, onun zamanında Dımaşk'ta Berada nehrinden on üç kanal açıldığı gibi meşhur mühendis Hasan en-Nabatî'den faydalanılarak Irak'ta da çeşitli kanallar kazıldı, barajlar ve köprüler yapıldı. Dicle sularının taşmasını önlemek için setler inşa edildi.

K. II. VELÎD b. YEZÎD DÖNEMİ (125-126/743-744)

1. Halifeliği Öncesinde II. Velîd

Önce geçtiği gibi Yezîd b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme'nin teşviki ve oğlu Velîd'in yaşının küçük olması sebebiyle, kardeşi Hişâm b. Abdülmelik'i birinci, ondan sonra geçmek üzere Velîd'i de ikinci veliaht olarak tayin etmişti.

Velîd, amcası Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliğinde uzun süren bir veliahtlık süreci geçirdi ve amcasıyla ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir takip etti. Önceleri veliaht yeğenine karşı iyi davranan halife, Velîd'in kişiliği ve gayri ahlâkî davranışları sebebiyle, ona karşı tutumunu değiştirdi. Kaynaklarda Velîd'in içkiye, şehvetine ve av partilerine düşkün, hafifmeşrep bir karaktere sahip olduğu, zamanının çoğunu eğlence ve şiir meclislerinde geçirdiği, fısk ve fücûra daldığı, gayri ahlâkî davranmaktan çekinmediği şeklinde rivayetler aktarılır. Onun bu davranışları yüzünden Hişâm'ın hilâfetinin son dönemlerinde ikisi arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmişti. Bu sırada Hişâm'ın, oğlu Mesleme'yi veliaht yapmak için ondan veliahtlıktan feragat etmesini istediği, Velîd'in bunu kabul etmemesi üzerine onu dövdürdüğü ve ayrıca oğlu Mesleme için gizli olarak biat aldığı, yakınlarından pek çoğunun bu davete katıldığı, Velîd'in bütün ödeneklerinin kesildiği; ancak Hişâm'ın bu arzusunu geçekleştiremeden öldüğü bildirilmektedir.[61] Dönemin ünlü âlimlerinden İbn Şihâb ez-Zührî de Hişâm'ı veliahdı değiştirmeye teşvik edenler arasında yer alıyordu.

2. Ortaya Çıkan Kriz

II. Velîd, amcası Hişâm'ın ölümünden sonra hilâfet makamına geçti. Halifeliğinin ilk günlerinde Irak Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî ve Horasan

Valisi Nasr b. Seyyâr hariç, Hişâm'ın valilerinin ve diğer önemli memurların çoğunu görevden aldı. Onlardan bazılarının mallarını müsadere etti ve ayrıca çeşitli cezalara çarptırdı. Hatta eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî öldürüldü.

Dîvânü'l-atâ'dan maaş alanların maaşlarına 10'ar dinar zam yapan II. Velîd, Suriye halkının gönüllerini kazanmak için onlara ayrıca bol bol bağışlarda bulundu. Hatta Hişâm'ın dolu olarak bıraktığı beytülmali onun altı ayda boşalttığı zikredilir.

3. Yahyâ b. Zeyd'in Ayaklanması

Zeyd b. Ali'nin oğlu olan Yahyâ, babasının ayaklanması sırasında sağ kurtularak Horasan'a kaçmıştı. Burada yakalanıp tutuklanan Yahyâ, II. Velîd döneminde hapisten kaçarak Beyhak, Nîşâbur, Belh, Serahs ve çevredeki diğer şehirlerden topladığı taraftarlarıyla birlikte ayaklandı. Ancak Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından Cûzcân'da şiddetli bir savaştan sonra öldürüldü. İsyanı başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte onun başına gelenler bölgede Emevî aleyhtarlığını şiddetlendirdi ve Abbâsî davetinin güçlenmesine katkıda bulundu. Abbâsî ihtilâl hareketi, özellikle Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasan'da hareketin başına geçmesinden sonra, bölgede büyük bir güç kazandı ve faaliyetlerini hızlandırdı.

4. II. Velîd'in Öldürülmesi ve Şahsiyeti

Her türlü kötülüğe müsait bir yapıda olduğu, hatta mukaddes değerlerle alay ettiği de söylenen Velîd, şüyû bulan bu davranışları sebebiyle halkın nazarında büyük itibar kaybetmişti. Öte yandan Hişâm'ın yakınlarına ve valilerine yapılan baskı ve onlardan bazılarının ağır cezalara çarptırılıp mallarına el konulması, Yahyâ b. Zeyd'in öldürülmesi gibi olaylar, Velîd'in aleyhine geniş bir kamuoyu oluşmasına yol açtı. Özellikle Irak'ta eski vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin yeni Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından öldürülmesi, Yemen asıllı kabilelerin Velîd'e düşman kesilmesine zemin hazırladı. II. Velîd'e karşı gittikçe yaygınlaşan bu hoşnutsuzluk,

sonunda Emevî ailesinden Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in liderlik ettiği bir isyana dönüştü. Bahrâ Sarayı'na sığınmak zorunda kalan II. Velîd sarayına giren isyancılar tarafından yakalanıp öldürüldü (27 Cemâziyelâhir 126/17 Nisan 744).

II. Velîd'in zamanını daha ziyade içki meclislerinde geçirmesinin yanı sıra, kaynaklarda onun her türlü haramı işlemekten ve bunu açıkça söylemekten çekinmediğine dair rivayetler aktarılmış; bu davranışları sebebiyle küfre düşüp düşmediği, zındık olup olmadığı da tartışılmıştır. Ancak günümüz tarihçilerinin önemli bir kısmı, onun hakkındaki bu rivayetlerin abartıldığı veya önemli bir kısmının hasımları tarafından uydurulduğu görüşündedir.[62]

L. III. YEZÎD b. VELÎD DÖNEMİ (126/744)

1. İsyanı ve Halife Olarak Biat Alması

II. Velîd'in davranışları sebebiyle Emevî ailesi de ilk defa kendi içerisinde parçalanmış, Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik'in oğulları, aralarından ikisi hariç Velîd'in aleyhine dönmüştü. Aileden isyana dönüşecek hareketin liderliğini üstlenen Yezîd b. Velîd, II. Velîd'in gayri ahlâkî davranışlarını eleştirmeye ve kendisi için gizlice biat almaya başladı. Dindarların ve görüşlerini benimsediği Kaderiyye mensuplarının yanı sıra özellikle II. Velîd'e düşmanlık besleyen Yemen asıllı Kelbîler'in desteğini sağladı. Bir gece vakti taraftarlarıyla birlikte Dımaşk'a girip şehirde kontrolü eline geçirdi. Daha sonra amcasının oğlu Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelik kumandasında 2000 kişilik bir kuvveti II. Velîd'in üzerine gönderdi. Abdülazîz, II. Velîd'e bağlı kuvvetleri hezimete uğrattı. Bu sırada çaresiz kaldığını anlayınca Tedmür civarındaki Bahrâ Sarayı'na sığınan II. Velîd yakalanıp öldürüldü. Onun öldürüldüğü duyulunca Yezîd b. Velîd, Dımaşk'ta ikinci defa biat alarak halifeliğini resmen ilân etti (Cemâziyelâhir 126/Nisan 744). III. Yezîd'in isyanı, tarih kaynaklarında daha ziyade dinî sebeplere bağlanmıştır. Ancak halifeliğe kendilerini daha ehil olarak gören I. Velîd ve Hişâm evlâdıyla birlikte, II. Velîd'e büyük husumet besleyen Kelbîler'in ve yine Emevîler'e düşmanlığıyla bilinen ve isyanın lideri III. Yezîd'i etkileri altına alan Kaderiyye mensuplarının da bu isyanda etkili oldukları bilinmektedir. [63]

III. Yezîd, biat aldıktan sonra yaptığı ilk konuşmada, Ömer b. Abdülazîz'i örnek aldığını, ayaklanmaya saltanatı ele geçirmek için değil, aksine Allah'ın rızasını kazanmak, İslâm'a hizmet etmek ve mazlumları II. Velîd'in zulmünden kurtarmak maksadıyla başvurduğunu söyledi. Gereksiz olarak

binalar yaptırmayacağını, saraylar inşa ettirmeyeceğini, ailesi için servet biriktirmeyeceğini, eyalet gelirlerinin öncelikle kendi bölgelerinde harcanacağını, kapısını herkese açık tutarak mazlumların şikâyetlerini dinleyeceğini, gayrimüslimlere aşırı vergi yüklemeyeceğini, askerler ve hanımlarının kötü yollara sapmalarını önlemek için askerleri uzun süre savaş alanlarında tutmayacağını, yıllık atıyye ve aylık erzakı zamanında dağıtacağını, gelirleri âdil bir şekilde dağıtarak fakirlerin maddî seviyelerini yükselteceğini açıkladı. Konuşmasının sonunda, vaatlerini yerine getirememesi halinde, kendisini azledebileceklerini ve bu işe daha lâyık birisi olursa ona ilk biat edecek kişinin kendisi olacağını söyledi.[64] Uygulamalarına ise II. Velîd'in yüzde on arttırdığı maaşları Hişâm zamanındaki seviyeye indirmekle başladı.

2. İsyanlar

III. Yezîd'in isyanı, onu destekleyen Kelbîler'le Kaysî kabileler arasında bir mücadeleye dönüştüğü gibi, Emevî hânedanı mensuplarını da birbirine düşürmüştü. Tercihini isyanda kendisini destekleyen, iktidarını borçlu olduğu Yemen asıllı kabileler lehine kullanan Yezîd, hâkimiyetini ülkenin yalnızca bir bölümünde kabul ettirebildi. Halifeliğinin ilk günlerinde, çoğu Emevî ailesinden birini başlarına geçiren Kaysî kabilelerin isyanlarıyla karşılaştı. II. Velîd'in ölüm haberini alan Humuslular, III. Yezîd'e biatı reddederek, Kınnesrîn, Kudüs ve Filistin'e mektuplar yazıp, onlardan II. Velîd'in intikamı için kendilerine katılmalarını istemişlerdi. Emevî ailesinden Yezîd b. Hâlid b. Yezîd de onlara katıldı. Ancak Dımaşk üzerine yürüyen isyancı Humuslular, Dımaşk civarında bozguna uğrayınca Yezîd'e itaat ettiklerini bildirdiler.

Saîd b. Ravh b. Zinbâ liderliğinde isyan eden Filistin halkı, Emevî ailesinden kendilerine katılan Yezîd b. Süleyman'a biat etmişti. Bu isyanı duyan Ürdün halkı da Emevî ailesinden Muhammed b. Abdülmelik liderliğinde isyana başvurdu. III. Yezîd'in kumandanı Süleyman b. Hişâm, üzerlerine giderek Filistin ve Ürdün'de isyancıları itaat altına alıp bölgede

sükûneti sağladı.

III. Yezîd, Yûsuf b. Ömer'i azledip Irak genel valiliğine mutaassıp bir Yemenî olan Mansûr b. Cumhûr'u tayin etmişti. Mansûr, kendisine bağlı vilâyetlerin valilerini değiştirdi. Ancak kendisine itaat etmeyen Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ı görevinde bırakmak zorunda kaldı. 126 (744) yılında Horasan'da Yemenîler'le Kaysîler arasında Emevîler'in yıkılışına kadar devam eden kabile mücadelesi baş gösterdi. Yemenî lider Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'nin, Ezd ve Rebîa kabileleriyle birlikte Nasr b. Seyyâr'a karşı çıkardığı isyan, bölgede Arap kabileleri arasındaki rekabeti yeniden alevlendirdi. Mühelleboğulları'nın intikamını almak iddiasıyla ortaya çıkan Cüdey', Nasr ile giriştiği ilk mücadelede esir düştü ve Merv'de hapsedildi (744). Bir ay sonra hapisten kaçarak Merv civarında Ezd ve Rebîa kabilelerinden oluşan yeni bir ordu kurdu.

Bu isyanların en önemlisi, Emevî ailesinden el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Mervân b. Muhammed'in hareketiydi. Mervân isyanını, öldürülen II. Velîd'in intikamını almak ve onun iki oğlunun halifelik haklarını savunmak iddiasıyla başlatmıştı. Ancak ordusunun başında el-Cezîre'ye geldiği sırada, III. Yezîd'in, isyandan vazgeçtiği takdirde valilik bölgesini genişleteceğini bildiren mektubunu alınca, teklifi kabul ederek Yezîd'e biat etti.[65]

3. Vefatı ve Şahsiyeti

Câriyeden doğma ilk Emevî halifesi olan III. Yezîd'in annesi Sâsânîler'in son kisrâsı III. Yezdicerd'in torunu Şahferend (Şâh Âfrîd) isimli kadındır. II. Velîd'in arttırdığı maaşları önceki seviyesine indirdiği için "en-Nâkıs" (eksilten) lakabı verilen III. Yezîd, Ömer b. Abdülazîz'i örnek alarak, vali tayininde dinî kurallara bağlılıklarıyla bilinenleri tercih etti, onlara âdil davranmalarını ve sade bir hayat sürmelerini emretti. Ancak onun Yemenîler'e meylederek, valiliklere onları getirdiği de bilinmektedir. Yezîd, halifeliğinin altıncı ayında yakalandığı hastalığı esnasında yakınlarının tavsiyesiyle kardeşi İbrâhim'i birinci, önemli kumandanı Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelik'i ikinci veliaht tayin etti. Kısa süre sonra bu hastalığı

dolayısıyla vefat etti (19 Zilhicce 126/2 Ekim 744). Emevî ailesinin bölünüp birbirine düşmesine sahne olan III. Yezîd dönemi, Emevîler'in çöküş ve yıkılışının başlangıcı olarak da anılır. Bu safhada Abbâsî davet hareketi de büyük güç kazanmıştır.

Gaylân ed-Dımaşkī'nin görüşlerini benimseyen III. Yezîd, insanları Kaderiyye'yi benimsemeye çağırmakla birlikte bu hususta baskı uygulamamıştır. Mu'tezile âlimleri onu imamları arasında saymışlar ve Ömer b. Abdülazîz'den daha faziletli olduğunu kabul etmişlerdir.[66]

M. İBRÂHİM b. VELÎD DÖNEMİ (126-127/744)

Halifeliği Mervân b. Muhammed'e Bırakmak Zorunda Kalması

Kardeşi tarafından Ürdün'e vali tayin edilen ve ardından veliaht yapılan İbrâhim, III. Yezîd'in ölümü üzerine hilâfet makamına geçti. Ancak onun halifeliği sadece Suriye'nin güneyindeki Yemen asıllı kabileler tarafından tanındı. Hatta başşehir Dımaşk'a yakın Humus halkı dahi ona itaat etmedi. İbrâhim'in üç ay kadar süren halifelik günlerinde, ülkedeki karışıklıklar giderek arttı ve merkezî idarenin otoritesi daha da zayıfladı. Bu sırada el-Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniye Valisi Mervân b. Muhammed, II. Velîd'in intikamını almak ve onun oğullarının haklarını korumak iddiasıyla tekrar harekete geçti. Suriye üzerine yürüyen Mervân, Kınnesrîn'i ele geçirdikten sonra, İbrâhim'in gönderdiği ordu tarafından kuşatma altında tutulan Humus üzerine gitti ve Humus halkının biatını aldıktan sonra 80.000 kişilik ordusuyla Dımaşk'a doğru ilerledi. Dımaşk civarında Aynülcer denilen yerde İbrâhim b. Velîd'in kendisine karşı gönderdiği Süleyman b. Hişâm kumandasındaki büyük orduyu ağır bir hezimete uğrattı. Bozgun sırasında kaçmayı başaran Süleyman ise Dımaşk'a sığınmıştı. Süleyman ve adamları bu sırada halife oldukları takdirde kendilerinden intikam alacakları endişesiyle II. Velîd'in hapiste tutuklu bulunan iki oğlunu öldürdüler ve ardından Halife İbrâhim'i de alarak Kelbîler'in merkezi Tedmür'e kaçtılar.

Diğer taraftan Mervân b. Muhammed, Süleyman b. Hişâm'a karşı kazanmış olduğu bu zaferin ardından Dımaşk'a girerek halifeliğini ilân etti. Halife İbrâhim b. Velîd ise bir süre gizlendikten sonra Mervân'a biat edeceğini açıklayarak ondan eman istedi. Kendisine eman veren II. Mervân'a biat eden İbrâhim, Emevî hilâfetinin sona erdiği Abbâsî ihtilâl ordusuyla

yapılan Zap Suyu Savaşı'nda nehirde boğularak ölenler arasındaydı. Ancak onun daha önce II. Mervân veya Abbâsîler'den Abdullah b. Ali b. Abdullah tarafından öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.

N. II. MERVÂN b. MUHAMMED DÖNEMİ (126-132 /744-750)

1. Halifeliği Öncesinde II. Mervân

Emevîler'in son halifesi olan Mervân b. Muhammed, 70-76 (689-695) yılları arasında el-Cezîre'de doğdu. Babası, Abdülmelik b. Mervân'ın kardeşi olan ve uzun yıllar el-Cezîre ve İrmîniye valiliği yapan Muhammed b. Mervân b. Hakem'dir. Mervân b. Muhammed, 105 (723-24) yılında Bizans seferine kumanda ederek Konya ve Kemah'ı zaptetmişti. Daha sonra Kafkas cephesinde savaşan Mervân, 114'te (732) Hişâm b. Abdülmelik tarafından el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine tayin edildi. On iki yıllık süre içinde Hazarlar'a karşı başarılı seferler düzenledi. Askerî teşkilâtlanma ve savaş taktikleri hususunda bazı yenilikler yaptı.

2. İsyanı, Halifeliği Ele Geçirmesi ve İlk İcraatları

Tecrübe sahibi bir vali ve kumandan olan II. Mervân'a tahta giden yolu, Halife II. Velîd'in isyan sırasında öldürülmesi açmış oldu. Çünkü Mervân önce II. Velîd'in intikamını almak ve onun iki oğlunun halifelik haklarını savunmak iddiasıyla III. Yezîd'e karşı isyan etmişti. Ancak halife tarafından kendisine görevinde bırakılacağı ve idaresindeki bölgenin genişletileceği bildirilince isyandan vazgeçip Yezîd'e biat etmeyi tercih etti. Mervân, III. Yezîd'in altı ay sonra ölümü üzerine, onun yerine geçen ve halifeliği sadece Suriye'nin güneyindeki Yemenli kabilelerce tanınan kardeşi İbrâhim'e biat etmeyip tekrar ordusunun başında el-Cezîre'den Kınnesrîn'e yöneldi. Kınnesrîn ve II. Velîd'in öldürülmesi yüzünden isyan eden Humus halkının

da ordusuna katılmasının ardından Dımaşk üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi. Dımaşk'a girdiğinde haklarını savunmak iddiasıyla isyan ettiğini söylediği II. Velîd'in hapisteki iki oğlunun öldürüldüğünü öğrendi. İşte bu sırada Emevî ailesinden Ebû Muhammed es-Süfyânî, öldürülmelerinden az önce iki kardeşle birlikte olduğunu ve onların kendisine halifelik için Mervân lehine vasiyette bulunduklarını söyleyerek Mervân'ın halifeliğini gündeme getirdi. Onun bu teklifi üzerine orada bulunanlar Mervân'ı halife ilân ettiler (26 Safer 127/7 Aralık 744).[67]

II. Mervân göreve başladıktan sonra, ilk önemli icraat olarak II. Velîd'in katlinden sorumlu tuttuğu Kaderiyye mezhebi mensupları hariç önceden karşısında yer alanların hepsini affettiğini açıkladı. Kendisine karşı birleşen Abdülmelik evlâdına dostluk gösterdi. Halifelikten vazgeçtiğini açıklayan İbrâhim b. Velîd ile onun kumandanı Süleyman b. Hişâm'ı da bağışlayarak biatlarını kabul etti. Kendisine karşı olduklarını bildiği bölge halkının desteğini almak ümidiyle Suriye'nin dört büyük şehrine halkın istediği kişileri vali tayin etti.

II. Mervân, bu dostluk gösterisine rağmen III. Yezîd ve kardeşi İbrâhim b. Velîd'i destekleyen Yemen asıllı kabilelerin merkezi durumundaki Suriye'yi kendisi için tehlikeli buluyordu. Bu yüzden Dımaşk'ta işleri yoluna koyduktan sonra kendisini destekleyen Kaysî kabilelerin merkezi olan Harran'a gitti. Hükümet merkezini ve hazineyi de oraya taşıdı.

3. İsyanlar

a. Yemenî Kabilelerin ve Diğer Muhaliflerin İsyanları

Mervân'ın Kaysî kabilelerin merkezi Harran'ı başşehir edinmesi, Suriye'deki Yemen asıllı kabileleri harekete geçirdi. Ayrıca Kaysî-Yemenî ihtilâfı bütün vilâyetlere sıçradı ve iki kabile boyu arasında silâhlı mücadele başladı. Aynı zamanda Emevî hânedanı arasındaki aile birliği tekrar bozuldu, onlardan bazıları halifeliği ele geçirmek için bu isyanlara katıldı. Nitekim II. Mervân, Harran'da ikametinin üzerinden üç ay bile geçmeden Humus halkının isyan ettiğini öğrendi. Hemen harekete geçerek Kelbîler'in merkezi Tedmür'den de yardım alan Humus'u kuşattı. İsyanı bastırdığı

sırada bu defa Dımaşk'ta ve Taberiye'de ayaklanmalar oldu. Bu isyanları da bastırdıktan sonra Tedmür'deki isyancıların barışla teslim olmalarını sağladı. Bu arada veliaht tayin ettiği iki oğlunu Dımaşk'ta Hişâm b. Abdülmelik'in iki kızıyla evlendirdi. Emevî ailesinin bütün mensuplarını düğün merasiminde bir araya getirdi. Bununla muhtemelen Abdülmelik evlâdı ile barışmayı ve aynı zamanda onları destekleyen Yemenli kabilelerin desteğini almayı umuyordu.

Bu sırada Irak'ta da durum karışıktı. Ca'fer b. Ebû Tâlib'in neslinden Abdullah b. Muâviye Kûfe'deki Şiîler'in teşvikiyle ayaklandı. Bu isyanın bastırılmasından bir süre sonra bu defa III. Yezîd'in Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, II. Mervân'ın halifeliğini kabul etmeyip onun Irak valiliğine tayin ettiği Nadr b. Saîd'e karşı bir mücadele başlatmıştı. Yine aynı sıralarda Hâricîler'in Sufriyye kolu, Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğinde isyan etmişti. Mervân bu isyanları bastırmak için Irak'a gitmek üzere yola çıktı, ancak yolda ordusunda bulunan askerlerden bir kısmının isyanıyla karşılaştı. Ordusundaki Suriyeli askerler Kınnesrîn'den geçerken, kendisinden ayrılıp orada ikamet eden Süleyman b. Hişâm'a biat etmişlerdi (127/745). Mervân, Süleyman'ı Hufaf denilen yerde ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra isyancıların eline düşen Humus'a giderek beş ay kadar süren bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Neticede 128 (746) yılı yazında Suriye'nin tamamını itaat altına almayı başardı.

b. Hâricî İsyanları

II. Mervân'ın Suriye'deki isyanlarla uğraşmak zorunda kalması, Irak'taki isyancıların güçlerini iyice arttırmasına zemin hazırlamıştı. Nitekim Şehrizor, İrmîniye ve Azerbaycan Hâricîleri'nin de desteğini alan Sufriyye lideri Dahhâk b. Kays, Kûfe'yi ele geçirdi. Dahhâk bir süre sonra Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in ve ardından Kınnesrîn'den kaçan Süleyman b. Hişâm'ın Kelb kabilesi mensuplarıyla kendisine katılması sayesinde gücünü daha da arttırarak Musul'u zaptetti. Bu sırada Humus muhasarasıyla meşgul olduğu için onun üzerine oğlu Abdullah'ı gönderen Mervân, oğlunun Nusaybin civarında Hâricîler'e yenildiğini duyunca bizzat harekete geçti. Dahhâk'ın da öldürüldüğü büyük savaşta Hâricîler'i ağır bir bozguna uğrattı.

Ardından sığındıkları Musul'a yöneldi ve dokuz ay süren kuşatmanın ardından şehre girdi. Neticede Irak bölgesinde Hâricî meselesini halletti (129/747).

Öte yandan Basralı Hâricî/İbâzî lideri Ebû Hamza eş-Şârî, 128 (746) yılı hac mevsiminde Mekke'ye giderek Hadramut'un ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahyâ el-Kindî'ye (Tâlibü'l-Hak) biat etmiş ve ikisi Hadramut'a geçip Abdullah'ın halifeliği için biat almaya başlamışlardı. 129'da (747) davet için Mekke'ye gelen Ebû Hamza şehri kontrol altına aldıktan sonra Medine'yi de ele geçirdi. Bunun üzerine Mervân Medine'ye bir ordu gönderdi. Ebû Hamza'yı hezimete uğratan bu ordu Mekke'yi de geri aldı. Ebû Hamza öldürüldü. Diğer taraftan Kûfe'de çıkardığı isyan sırasında şehri terketmesi karşılığında kendilerine eman verilen Abdullah b. Muâviye, taraftarlarıyla birlikte İran'a gitmiş; mevâlîden ve Hâricî, Abbâsî ve Emevî taraftarlarından kendisine katılanlarla gücünü arttırıp İsfahan, İstahr, Cibâl, Kirman, Hûzistan ve Kūmis'i ele geçirmişti. Abdullah, ağır bir yenilgiye uğratılıncaya kadar davasını sürdürdü (129/747).

c. Abbâsî İsyanı

Tahta oturduğu andan itibaren cepheden cepheye koşmak zorunda kalan II. Mervân yaklaşık üç yıl içinde el-Cezîre, Irak, Suriye, Mısır ve Arabistan'da kontrolü sağlayarak başşehir Harran'a dönmüştü. Ancak tam bu sırada Emevî Devleti'ni ortadan kaldıracak büyük bir isyanla karşılaştı. Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın bütün ikazlarına rağmen ilgilenemediği bu tehlike, bilindiği gibi Abbâsî ihtilâl hareketiydi.

743 yılında Abbâsî davetinin mimarı Muhammed b. Ali vefat edince, yerine oğlu İbrâhim geçmişti. Çeşitli meslek mensupları olarak görünen nakip ve dâîler tarafından gizlice yürütülen davet bu sırada özellikle Irak ve Horasan'da geniş bir taraftar desteği sağlamış bulunuyordu. İmam İbrâhim 128 (745) yılında özel olarak yetiştirdiği âzatlısı Ebû Müslim el-Horasânî'yi ailenin vekili sıfatıyla gelişmekte olan ihtilâl faaliyetinin başına geçmek üzere Horasan'a gönderdi. Ebû Müslim'in Horasan'a gelişi, ihtilâl hareketi için önemli bir dönüm noktası oldu. Horasan'daki Arap kabileleri arasındaki mücadelenin şiddetlendiği bir sırada bölgede Şiîler'in başdâîsi Süleyman b.

Kesîr el-Huzâî'den liderliği devralan Ebû Müslim'in hızlandırdığı çalışmalar sonucunda, hareketi destekleyen mevâlînin yanı sıra Emevîler'in askerî, idarî ve malî siyasetlerinden memnun olmayan başta Yemenîler olmak üzere Araplar'ın büyük çoğunluğu da Emevîler'e karşı yürütülen bu harekete katılmıştı.

Horasan bölgesinde Emevîler'e muhalif unsurları bir araya getiren ve bilhassa İranlı mevâlî tarafından desteklenen Ebû Müslim, 129 yılı Ramazan ayında (Mayıs/Haziran 747) taraftarlarının toplu halde bulundukları Sifezenç'te (Sefîzenc) İmam İbrâhim'in gönderdiği siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlattı. Bir süre Sifezenç'te kalıp büyük çoğunluğunu İranlı köylülerin teşkil ettiği kalabalık grupların katılımıyla askerinin mevcudunu arttırdıktan sonra, buradan Âlîn'e ve oradan da Mâhuvân'a geçti. Bu sırada Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın, Arap kabilelerini birleştirmek için sarfettiği gayretleri boşa çıkarıp, Merverrûz, Herat, Nesâ, Ebîverd ve Belh gibi önemli şehirleri zaptetti. Durumun nezaketini bildirerek sürekli askerî yardım gönderilmesini isteyen, ancak Halife II. Mervân ve onun Irak valisinden ciddi bir yardım alamayan Nasr b. Seyyâr'ın barış tekliflerini reddetti. Yemenî kabilelerin lideri ile anlaştıktan sonra Horasan eyaletinin merkezi Merv'i de ele geçirdi (130/748). İki tarafın kuvvetleri arasındaki çatışmalar sürekli Nasr'ın mağlûbiyetiyle sonuçlanıyordu. Nasr, Serahs, Tûs ve Nîşâbur'u da terketmek zorunda kaldı. Kahtabe b. Şebîb kumandasındaki ihtilâl ordusu Tûs yakınlarında Emevî kuvvetlerini yenilgiye uğratıp Nasr'ı Kūmis'e kaçmak zorunda bıraktı. Ancak Nasr, Irak'tan gönderilen yardım birlikleri ulaşamadan sığındığı Kūmis'i de kaybetti. Neticede 131 (749) yılı sona ermeden Abbâsî orduları Horasan'ın tamamını kontrol altına aldılar. Aynı yıl içinde Nasr b. Seyyâr öldü. İhtilâl orduları iki kol halinde batıya doğru ilerlerken karargâhını Nîşâbur'a nakleden Ebû Müslim, Horasan'da vali olarak kalmayı tercih etti.

Abbâsî ordularının Horasan'da kontrolü sağlamasının ardından batıya doğru ilerlemeye başladığı sıralarda II. Mervân, Humeyme'de bulunan Abbâsî davetinin İmamı İbrâhim'i tutuklattı. Harran'a götürülerek hapsedilen İbrâhim 132 Muharreminde (Eylül 749) hapiste veba salgını

yüzünden öldü.[68] Bu arada İbrâhim hapisteyken gizlice gönderdiği haberci vasıtasıyla, kardeşi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ı yerine imam tayin etmiş, ailesine de onunla birlikte Kûfe'ye gitmesini söylemişti. Kısa süre sonra Kahtabe kumandasında Irak'a giren Abbâsî orduları Kûfe'yi ele geçirdiler. Abbâsî isyanının liderleri ellerini çabuk tuttular ve burada yaptıkları toplantıda Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ı halife ilân etmek suretiyle tarihî bir karar aldılar. İçlerinde nakip ve dâîler de olmak üzere "Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs" sloganıyla yürütülen bu davete katılanların büyük kısmı, halifeliğe Hz. Ali evlâdından birinin getirileceğini sanıyordu. İsyanın liderleri erken davranarak bu beklentiyi gündemden çıkarmış oldular.

4. Zap Suyu Savaşı ve Emevîler'in Yıkılışı

Abbâsî kuvvetleri, Musul bölgesinde Dicle'nin kuzeyini ele geçirmişti. II. Mervân, bunu duyunca Suriye ve el-Cezîre askerlerinden oluşan kalabalık ordusuyla Harran'dan Musul'a hareket etti. Diğer taraftan Kûfe'de Abbâsîler'in ilk halifesi olarak biat alan Ebü'l-Abbas es-Seffâh da, durumu haber alınca amcası Abdullah b. Ali'yi II. Mervân'la çarpışacak, 20.000 kişilik olduğu söylenen ordusunun başında Musul'a gönderdi.

Yukarı Zap Suyu'nun iki yakasında ordugâh kurmuş olan iki ordu arasında başlayan çatışmalar giderek şiddetlendi. Asıl savaş 25 Ocak 750 tarihinde yapıldı. Dımaşk Valisi Velîd b. Muâviye'nin saldırısı karşısında Abbâsî ordusunun sağ kanadı bozguna uğrayıp merkez kuvvetlerin bulunduğu yere doğru çekilmeye başlamıştı. Bu sırada merkez kuvvetlerinin başında bulunan Abdullah b. Ali ve askerlerinin atlarından inip ok ve mızraklarla Emevî süvarilerine saldırması, savaşın seyrini değiştirdi. Suriye birlikleri gerilemeye başlayınca, onları durdurmaya çalışan II. Mervân, aynı taktiği uygulamak istedi; ancak askerlerine söz geçiremedi. Neticede mağlûbiyeti kabul ederek geri çekilmek zorunda kaldı.

II. Mervân, kumandan olarak girdiği savaşlarda aldığı bu ilk mağlûbiyetin ardından emrindeki kuvvetlerle Harran'a çekilmek zorunda kaldı. Ancak peşine düşen Abbâsî birlikleri sebebiyle orada tutunamadı, Abdullah b.

Ali'nin önünden kaçarak Kınnesrîn, Humus ve Dımaşk üzerinden Filistin'e, oradan da Mısır'a kaçtı. Yukarı Mısır'ın Bûsîr köyünde kendisine ulaşan Abbâsî kuvvetleriyle girdiği çatışma sırasında öldürüldü (26 Zilhicce 132/5 Ağustos 750).

II. Mervân'ın daha donanımlı bir orduya sahip olmasına rağmen bu savaşı kaybetmesi, daha ziyade ordusundaki Kaysî ve Yemenî kabileler arasındaki rekabete bağlanmıştır. İktidarı Kaysî kabilelerin desteğiyle ele geçiren Mervân, Yemen asıllı kabilelerin isyanlarını kanlı bir şekilde bastırmış, daha sonra da her hususta Kaysîler'i onlara tercih etmişti. Dolayısıyla ordusundaki Yemen asıllı askerlerin, akrabalarına yaptıkları yüzünden tehlike anında Mervân'ı yalnız bıraktıkları söylenmektedir. Mervân'ın çatışmalar sırasında müstahkem ordugâhını terkederek nehrin karşı tarafına geçmesi de, mağlûbiyetin ikinci önemli sebebi sayılır. II. Mervân'ın halifeliği beş yıl on ay sürmüştür.

Son Emevî halifesi öldürüldüğü sırada Vâsıt'ta direnen Irak Valisi Ebû Hâlid İbn Hübeyre'nin de Abbâsîler'e teslim olmasıyla Emevî Devleti tarihe karışmış oldu.

II. Mervân, savaşlardaki sabrı veya düşmanları tarafından hakaret olarak ya da eşek dikeni denilen çiçeği sevmesi dolayısıyla verildiği söylenilen "el-Hımâr" lakabının yanı sıra, görüşlerinden etkilendiği hocası Ca'd b. Dirhem'e nispetle "Mervân el-Ca'dî" diye de isimlendirilmiştir. Harran Ulucamii'ni (Firdevs Camii) genişletmiş ve burada büyük bir saray yaptırmıştır. Yine el-Cezîre eyaletinin merkezi haline getirip ayrı bir divan tahsis ettiği Musul şehrini genişleterek sokaklar açtırmış, surlar, köprüler ve büyük bir cami inşa ettirmiştir.

5. Abbâsî İhtilâli Liderlerinin Emevî Katliamı

Tarih kaynaklarında, Abbâsî ihtilâli liderlerinin, Emevî ailesi mensuplarının tamamını ortadan kaldırmak için büyük bir katliam yaptıkları, bütün şehirlerde onlardan yakalayabildiklerini öldürdükleri

anlatılmaktadır. Hatta ölüleri dahi cezalandırma yoluna gidilmiş, sahâbî olduğu için Muâviye b. Ebû Süfyân, dindarlığı dolayısıyla da Ömer b. Abdülazîz'in mezarları hariç diğer halifelerin ve Emevî ileri gelenlerinin mezarları açılarak, onların kemiklerine hakaret edilmiştir. Bu sırada Abbâsîler'in takibatından kurtulanlar da yıllarca gizlenmek zorunda kalmış, hayatlarını zorluklar içinde geçirmişlerdir. Onlardan sadece Kuzey Afrika'ya kaçıp oradan Endülüs'e geçerek Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm ve onun gibi takipten kurtulmayı başaranlar sağ kalabilmişti.[69]

6. Emevîler'in Yıkılışının Sebepleri

a. Muhalif Grupların İsyanları

Emevîler'in yıkılışına zemin hazırlayan sebeplerin başında, en önemlileri Hz. Ali evlâdı ve Hâricîler olmak üzere muhalif grupların çıkardığı isyanlar gelir. Nitekim önceden bir siyasî görüş durumunda olan Şiîliğin bir inanç halini almasına zemin hazırlayan Kerbelâ Vakası, Emevîler'in yıkılışına kadar en önemli propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Gerek Hz. Ali evlâdı, gerekse onların taraftarları tarafından pek çok isyan gerçekleştirilmiştir. Tarihçilerin Emevîler'in yıkılışına zemin hazırlayan olayların başında saydığı Kerbelâ Vakası'nın yanı sıra, Tevvâbîn, Muhtâr es-Sekafî ve Zeyd b. Ali isyanları bunların en önemlileridir. Ayrıca özellikle Zeyd b. Ali isyanı, Hz. Ali taraftarlarının Abbâsî davetine katılmasında etkili olmuş, halkın onlara olan sevgisini propaganda aracı olarak kullanan Abbâsî ihtilâl hareketi sonunda Emevîler'i ortadan kaldırmıştır.

Emevîler'i dokuz yıl uğraştıran Abdullah b. Zübeyr hareketinin yanı sıra mevâlînin Araplar'la eşitlik mücadelesi veya Suriye ile Irak arasında iktidar kavgası olarak da izah edilen, mevâlînin yoğun bir şekilde desteklediği, Iraklı âlimlerin çoğunun da katıldığı İbnü'l-Eş'as isyanı ile Yemenî kabilelerin Abbâsî davetine katılmasında büyük rolü olan Yezîd b. Mühelleb isyanı da Emevî Devleti'nin güç kaybetmesinde ve yıkılmasında etkili

olmuştur.

b. Mudarî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Mücadele

II. Muâviye'nin halifeliği bırakmasından sonraki süreçte, Arap kabileleri arasında kabilecilik ruhu yeniden harekete geçti. Yemen asıllı kabileler Mervân b. Hakem'in yanında yer alırken, Mudarîler/Kuzey Arapları Mekke'de halife olarak biat alan Abdullah b. Zübeyr'i destekledi. Bu sırada Mervân b. Hakem'in ordusuyla, Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Dahhâk b. Kays'ın ordusu arasında yapılan Mercirâhit Savaşı ile başlayan iki kabile boyu arasındaki mücadele, devletin yıkılışına kadar devam etmiş, iki taraf arasında zaman zaman ülkenin dört bir tarafına yayılan çatışmalar yaşanmıştır.

Askerî teşkilâtın kabile temeli üzerine oturması ve halifelerden bazılarının kabile asabiyetiyle hareket ederek iki taraftan birine açık destek vermeleri bu mücadeleyi alevlendiriyor, bu yüzden çıkan iç savaşlar devleti önemli ölçüde yıpratıyordu. Hişâm'dan sonra kabilecilik hareketi iyice şiddetlendi. Yezîd b. Mühelleb isyanı sonunda yapılan Mühellebî katliamı ve II. Velîd'in eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah'ı öldürüp Yemenî liderleri devlet makamlarından uzaklaştırması, onların devlete düşmanlıklarını daha da arttırdı. Nitekim son halife II. Mervân Yemenîler'in düşmanlığı yüzünden başşehrini değiştirmek ve onların çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalırken, Abbâsî ihtilâl hareketinin merkezi Horasan'daki Yemen asıllı Araplar da Abbâsî davetine katılmışlardı. Bilhassa Emevî idaresinin temel dayanağı olan Yemenli kabilelerin devletin aleyhine dönmesi yıkılışı çabuklaştıran bir rol oynadı.

c. Hânedan Mensupları Arasındaki Bölünmeler

Emevî hânedanı arasında yaşanan çekişmeler de devletin gücünü tüketen ve yıkılışa zemin hazırlayan sebeplerden biri olarak görülmektedir. İlk örneği I. Mervân'ın halife seçildiği Câbiye görüşmelerinde ortaya çıkan birden fazla veliaht tayin etme uygulaması, aile içi çekişmelerin en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Mervân b. Hakem'den sonra Abdülmelik, I. Velîd ve II. Yezîd de aynı anda iki veliaht tayin etmek suretiyle hânedan

fertleri arasında kin ve düşmanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Çünkü halifelik makamına oturan birinci veliaht, genellikle kardeşi olan ikinci veliahdı uzaklaştırıp, kendi oğullarından birini veliaht tayin etmek istemiş ve bu yüzden onların arasında düşmanlık baş göstermiştir. Özellikle I. Velîd'in kardeşi Süleyman'ın yerine oğlu Abdülazîz'i veliaht yapmak istemesi iki kardeşi ve onları destekleyen devlet adamlarını birbirine düşürmüş ve Süleyman b. Abdülmelik'in tahta çıkınca Velîd'i destekleyen devlet adamlarından intikam almasına zemin hazırlamıştır.

Hânedan mensupları arasındaki husumet, ayrıca Yemenî-Mudarî mücadelesini de tetikliyor; bu yüzden hânedan mensupları arasında şiddetli savaşlar çıkıyordu. Hânedan içindeki bölünme, en kuvvetli şekliyle, II. Velîd'in davranışları sebebiyle ortaya çıktı. Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik'in oğulları, ikisi hariç onun aleyhine dönmüştü. Neticede muhalifler Velîd b. Abdülmelik'in oğlu III. Yezîd'in liderliğinde çıkardıkları isyanla II. Velîd'i ortadan kaldırdılar. Bunun ardından hânedan mensupları arasındaki mücadele II. Mervân'ın önce III. Yezîd'e, ardından kardeşi İbrâhim'e isyanı ve II. Mervân zamanında da aile fertlerinin gerek şehir isyanlarına liderlik etmeleri, gerekse Hâricî isyancılara katılmaları şeklinde devam etti.

d. Arapçılık Taassubu

Ömer b. Abdülazîz gibi istisnaları olmakla birlikte Emevî halifelerinin, gayri Arap müslümanları (*mevâlî*) Araplar'ın faydalandığı birtakım haklardan mahrum etmeleri, devletin çöküşünü çabuklaştıran sebepler arasında sayılmıştır. Çünkü mevâlî, haklarının verilmediği düşüncesiyle yönetime muhalif güçleri desteklemeyi neredeyse prensip edinmiştir. Nitekim onlar, Muhtâr es-Sekafî'nin isyanına katılmışlar, daha sonra İbnü'l-Eş'as'ın isyanına da büyük destek vermişlerdir. Hz. Ali evlâdı ve onların adına çıkarılan isyanları desteklemişler, en sonunda gasbedildiklerine inandıkları haklarını elde edebilmek için Abbâsî davetine katılarak, Emevîler'in yıkılmasını amaçlayan bu hareketin sonuca ulaşmasında büyük

rol oynamışlardır.

e. Bazı Halifelerin Ahlâkî Zaafları

Emevî halifelerinden bazılarının, Bizans sarayını örnek alarak lüks ve refaha meyletmesi, aralarından üçünün genel ahlâk kurallarına aykırı bir hayat yaşamaları bu sebeplere ilâve edilebilir. Yezîd b. Muâviye'nin oyun, eğlence ve zevkine düşkünlüğü, Yezîd b. Abdülmelik'in iki câriyesine düşkünlüğü ve zamanının önemli kısmını oyun ve eğlence âlemlerinde geçirmesi, yine onun oğlu II. Velîd'in gayri ahlâkî davranışları ve devlet işlerini ihmal etmesi, devletin yıkılışını hazırlayan sebepler arasında zikredilmiştir.[70]

İKİNCİ BÖLÜM:

İDARÎ VE SİYASÎ TEŞKİLÂT

A. Merkez Teşkilâtı

1. Hilâfet

Halife "bir kimsenin yerine geçen, ona vekâlet eden kimse" demektir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in onun yerine halife seçilmesinden itibaren, İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'i temsilen ülkeyi idare eden devlet başkanı anlamına kullanılmıştır. "Hilâfet" kelimesi de, terim olarak İslâm devletlerinde devlet başkanlığını ifade eder. Hz. Ömer devrinden itibaren halife yerine "emîrü'l-mü'minîn" tabiri de ortaya çıkmış, dolayısıyla Hulefâ-yi Râşidîn döneminde halifeler, "halîfetü Resûlillâh" veya "emîrü'l-mü'minîn" unvanını kullanmışlardır. Bu dönemde hüküm süren halifelerin seçimlerinde, halifenin ilk müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olması ve istişare yolu ile seçilmesi şartları dikkate alınmıştır. Hz. Ali'nin vefatından sonra Kûfe'de halife seçilen Hz. Hasan'ın müslümanlar arasında yeni bir savaşın çıkmaması için halifelikten çekilerek Muâviye b. Ebû Süfyân'a biat etmesiyle İslâm tarihinde yeni bir dönem başladı (41/661).

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin ardından İslâm tarihinin ilk hânedan devleti olarak ortaya çıkan Emevîler'in kurucusu Muâviye halifelik makamına, daha önce anlatıldığı gibi, Hz. Osman'ın katillerinin ortaya çıkarılıp cezalandırılması için başlattığı, daha sonra Ehl-i sünnet tarafından bir "içtihat hatası" olarak yorumlanan siyasî ve askerî mücadele sonunda oturmuştu.[1] Halifelik sisteminin özünde yaşanan bu büyük değişiklik, onun kendisinden sonra halife olmak üzere oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi neticesinde halifeliğin intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla yeni bir boyut kazandı. Bundan itibaren Hz. Peygamber'in vekili sıfatıyla dinin kurallarına göre icraatta bulunan râşit halifelerin yerine, devleti hilâfet-saltanat karışımı mutlak-teokratik-irsî bir monarşi ile idare eden ve fiilen hükümdar olan halifeler geçmiş oldu.

Bu önemli değişiklik neticesinde devlet yönetimi dünyevî bir mahiyet

kazanmıştı. Bu sebeple, baştan itibaren Emevî hilâfetinin meşruiyeti tartışılmaya başlandı. Nitekim yönetime karşı oluşan Şiî, Zübeyrî ve Hâricî muhalefet veya diğer muhalifler propagandalarını onların hilâfetinin meşru olmadığı iddiasına dayandırmışlar, Emevîler'i yıkmak için yürüttükleri mücadele ve isyanlarda, halkı Kitap ve sünnet etrafında toplanmaya çağırmışlardır.

En kuvvetli şekliyle Kûfe'de görülen dinî muhalefet de yönetimin meşru olmadığını kabul ediyordu. Ancak Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle suçlayan bu muhalefeti temsil eden din âlimlerinin ekseriyeti, toplumu iç savaşa sürüklemekten kaçınmak amacıyla mevcut idareye itaati tercih ediyorlardı. Bununla birlikte bir kısmının Hz. Ali evlâdının isyanlarını haklı gördükleri, hatta bazı din âlimlerinin Ehlibeyt ve diğer bazı muhalif grupların isyanlarını destekledikleri de bilinmektedir.

Abbâsîler döneminde yaşayan ilk dönem İslâm tarihçilerinin çoğu da aynı kanaati paylaşmış ve Muâviye b. Ebû Süfyân'ı hilâfeti saltanata çevirmesi sebebiyle eleştirmiştir. Bu tarihçilerin Ömer b. Abdülazîz dışındaki Emevî halifelerine bakışları da aynıdır. Ancak asırlar sonra İbn Haldûn (ö. 808/1406), Muâviye'den itibaren dinin toplum üzerindeki etkisinin zayıfladığını, güç merkezi olarak kabile asabiyeti ve saltanat anlayışının dinin yerine geçtiğini gerekçe göstererek, içinde bulunulan şartlar düşünüldüğünde Muâviye'nin oğlunu veliaht tayin etmesinin müslümanların hayrına olduğunu söylemiştir. Asabiyet ve saltanat anlayışının gerektirdiği şartlar dikkate alınmadan yapılacak bir seçimin kabul edilmesi ve istikrar kazanmasının mümkün olmadığını ifade ederek, bu takdirde toplumun tekrar ihtilâfa düşüp gruplara ayrılacağını ileri sürmüştür. İbn Haldûn'a göre, asabiyet anlayışını halkın itaatini kolaylaştırmak için esas alan Muâviye, yirmi yıllık iktidarı sırasında halk üzerinde otoritesini temin etmiş olduğu ailesinden birini veliaht tayin etmiştir.[2] İbn Haldûn'un bu yaklaşımı günümüzde de pek çok tarihçi tarafından benimsenmiştir.[3]

Bu yaklaşıma göre Muâviye, Yezîd'i duygularının tesiriyle değil daha ziyade müslümanları ihtilâftan kurtarma amacıyla şartların gereği olarak

veliaht yapmıştır. İstikrarın devamını sağlamak için, örneğini Bizans ve diğer çağdaş devletlerden aldığı veliaht tayin etme usulünü başlatmıştır. Bu görüşü savunanlar, Emevîler'in üçüncü halifesi II. Muâviye'nin yerine geçecek halifeyi belirlemeden ölmesinden sonra ortaya çıkan karışıklık ve iç savaşları, veliahdın belirlenmesinin zaruretini ve Emevî ailesinden olmayan bir halifeye itaatin zor olacağını gösteren bir delil olarak ileri sürmüşlerdir. Ömer b. Abdülazîz'in istişârî hilâfeti getirmek istemesine rağmen Emevî ailesinin karşı çıkması yüzünden bundan vazgeçmesini de buna bağlamışlardır. Bu kanaatte olan Yûsuf el-Iş, Muâviye'nin içtihadının vâkıaya uygun olduğunu, bu uygulamanın daha sonra kurulan İslâm devletlerinde de devam etmesinin bunu gösterdiğini ifade etmektedir.[4] Halifelik müessesesini verasete dayalı bir hükümdarlık haline dönüştüren Emevîler, kayıtsız şartsız itaat anlamı içeren bir merasim haline gelse de, biat uygulamasını devam ettirmişlerdir. Onlar, halifeliğin kendilerine Hz. Osman vasıtasıyla geçtiğini, onun kabilesi ve aile halkı olarak, insanlar arasında ona vâris olmaya en haklı kabile olduklarını söylüyorlardı. Kendisine "halîfetullah" (Allah'ın halifesi) de denilen Muâviye'den[5] itibaren, halifeliği kendilerine Allah'ın takdir ettiğini, yeryüzünde Allah'ın velîleri ve insanlar üzerine O'nun vasîleri olduklarını, çünkü O'nun irade ve dilemesiyle hüküm sürdüklerini, O'nun hidayeti ve tevfikiyle iş yaptıklarını iddia ediyorlardı.[6]

2. Hicâbet (Özel Kalem Müdürlüğü / Genel Sekreterlik)

Bütün yetkilerin halifenin elinde toplandığı Emevîler döneminde, vezirlik kurumunun bulunmadığı bilinmektedir. Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde Ziyâd b. Ebîh, Abdülmelik b. Mervân döneminde Ravh b. Zinbâʿ el-Cüzâmî gibi bazı kimseler için, "halifenin veziri" lakabı kullanılmakla birlikte, bu dönemde vezirlik hukukî bir statüye kavuşmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde halifeye en yakın devlet görevlisi hâcipler olmuştur.

Kaynaklarda Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve haleflerinin hâcipleri olduğu kaydedilmekle birlikte, bu görev ve unvanın, Muâviye zamanında Bizans ve Sâsânî saray hayatı örnek alınarak hükümdarlık merasim ve

protokolleriyle birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Hâcipliğin Abdülmelik b. Mervân (685-705) zamanında kurulduğuna dair rivayetler de aktarılmıştır. Sarayda önemli bir yeri olan hâcibin başlıca vazifesi halifenin güvenliğini sağlamak, onun halk tarafından meşgul edilmesini önlemek ve yapacağı görüşmeleri düzenlemek, görevlileri ve ziyaretçileri belirlenen kurallara göre onun huzuruna çıkarmaktı. Hâcip aynı zamanda merasimleri de düzenliyordu. Bu dönemde valilerin de aynı görevleri yürüten hâcipleri bulunuyordu. Valilerin en yakınındaki görevli olan hâcipler, sâhibü'ş-şurtalar gibi önemli görevlerde valilere vekâlet ederlerdi.

B. Divanlar

1. Dîvânü'l-hâtem

Mektupların veya diğer önemli evrakın orijinalinin kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkartılıp saklandığı Dîvânü'l-hâtem'i Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kurduğu kabul edilir. O sahtekârlıkları önlemek için bir de kontrol mekanizması kurmuş, bütün valilerin de aynı şekilde resmî evrakın bir orijinalini saklamalarını emretmiştir. Bunu ilk defa İran tesiriyle Muâviye'nin Irak genel valisi Ziyâd b. Ebîh'in gerçekleştirdiği söylenmektedir.[7] Emevî halifelerinden her birinin mührünün üzerinde özel bir ibare bulunurdu: Muâviye'nin mührünün nakışı "lâ kuvvete illâ billâh", Ömer b. Abdülazîz'inki ise "li-külli amelin sevâb" ibaresiydi.

2. Dîvânü'r-resâil (Dîvânü'l-inşâ)

Sarayda resmî yazışmaları yürüten Dîvânü'r-resâil de Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında kurulmuştur. Halife bütün yazışmaları okur ve yorumlarını yapar, ardından sâhibü Dîvâni'r-resâil veya kâtip unvanı taşıyan divan başkanı gerekli dokümanları veya mektupları hazırlar, halifenin onayına sunardı.

3. Dîvânü'l-harâc

Harâcî arazilerle ilgilenen Dîvânü'l-harâc en önemli divanlardandır. Muâviye, vergi gelirleri üzerindeki kontrolünü arttırabilmek için, eyaletlerde bu divanın şubelerini kurmuştu. Bundan itibaren başşehir Dımaşk'taki Dîvânü'l-harâc bütün merkezlerde şubesi bulunan merkezî divan haline geldi ve "ed-Dîvân" olarak adlandırılmaya başlandı. Irak Haraç Divanı, Sevâd bölgesinin gelirlerinin bolluğu sebebiyle, bu divanların en önemlilerindendi. Arazi vergilerinin takdiri ve toplanması ile ilgili işler bu divanda yapılıyordu. Hişâm b. Abdülmelik gibi bazı halifeler, bütçelerinin en önemli kalemi olan haraç gelirlerinin düşüşünü önlemek için bir yandan

haracî arazilerin, öte yandan da vergi miktarlarının arttırılması yoluna gitmişlerdi.[8]

Kaynaklarda, Emevîler zamanında topladıkları vergide yolsuzluk yapan memurların veya devlete karşı ayaklananların mallarına el koymakla görevli "Dârü'l-istihrâc" adlı bir kurumun bulunduğu bilinmektedir.[9]

Kayıtların Arapça'ya Çevrilmesi

Dîvânü'l-harâc kayıtları, Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar önceden olduğu gibi, fethedilen bölge halkının konuştuğu mahallî dilde tutuluyordu. İlk İslâm parasını bastıran Abdülmelik, bu kayıtların Arapça'ya çevrilmesi faaliyetini de başlattı (78/697). Onun emriyle, Irak divanlarında başlatılan bu çalışma, 81 (700) yılında Suriye divanlarında uygulandı. Daha sonra Velîd zamanında Mısır,[10] diğer oğlu Hişâm döneminde de Horasan bölgesinde sürdürüldü. Horasan'ın son Emevî valisi Nasr b. Seyyâr vergi reformu yaptığı ve imar faaliyetlerinde bulunduğu gibi divan defterlerini de Pehlevîce'den (Orta Farsça) Arapça'ya çevirtti (124/741-42).

4. Dîvânü'l-berîd

Muâviye, İran ve Bizans'ı örnek alarak sistemli bir posta teşkilâtı (*berîd*) kurmuş, görevi halifelerin emirlerini vali ve âmillere, onlardan gelen haberleri halifelere ulaştırmak olan bu teşkilâta istihbarat vazifesini de vermişti. Daha sonra Abdülmelik b. Mervân Dîvânü'l-berîd'i yeniden düzenledi, posta âmiri olan sâhibü'l-berîd edindiği bilgileri anında halifeye ulaştırmakla mükellef tutuldu. Son Emevî halifesi II. Mervân döneminde posta hizmetleri çıkan karışıklıklar sebebiyle önemli ölçüde kesintiye uğradı.

5. Dîvânü'l-cünd

Askerî işlerin yürütüldüğü bu divan, diğer devletlerde olduğu gibi en önemli divanlardan biriydi. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi, muhariplerin divan defterlerine kabilelere göre kayıt geleneği Emevî

Devleti'nin sonuna kadar devam etti.

6. Dîvânü't-tırâz

Divan defterlerinin Arapça'ya çevrilmesi faaliyetini başlatan ve ilk İslâm parasını bastıran Abdülmelik aynı şekilde tırâz uygulamasını başlatan ilk halife oldu. Çıkardığı ferman ile halifelerin giydiği elbiseler, saraylarında kullanılan örtüler ve resmî evrak üzerine Grekçe yazılan tırâzların terkedilmesini, nakış olarak hıristiyanların üçlü tanrı inancını (*teslis*) ifade eden ibarenin yerine kelime-i tevhidin işlenmesini ve tırâzların İslâm'a uygun hale getirilmesini emretti. Rumca ibarelerin yerine "Kul hüvellâhu ehad" âyetinin yazılmasını emrederek valilere bu uygulamayı başlatmaları tâlimatı verdi.[11] Böylece İslâm devletinde tırâz geleneği ortaya çıkmış, tırâz giderek hâkimiyetin en önemli sembollerinden biri durumuna gelmiştir. Bundan itibaren halifeler, tırâzlı kumaşların ve elbiselerin dokunması için saraylarında "Dârü't-tırâz" denilen dokuma atölyeleri yaptırdılar. Abdülmelik, ilk İslâm parasını da, Grekçe tırâzların terkedilmesi sebebiyle Bizans imparatoruyla arasında yaşanan gerginlik yüzünden bastırdı.

C. Taşra Teşkilâtı

İslâm devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı Emevîler zamanında ülke, doğrudan halifenin kontrolü altında bulunan ve merkezi başşehir Dımaşk olan Suriye ve civarı (Ürdün, Lübnan, Filistin) dışında, valileri (umumi vali) halife tarafından tayin edilen beş büyük eyalete ayrılıyordu. Eyalet valisi, genellikle kendisine bağlı şehirlerin valilerini bizzat tayin hakkına sahipti. Bu eyaletler ve bağlı olan merkezler aşağıdaki şekildeydi:

1. Hicaz

Merkezi Medine olan eyalet, Mekke ve Tâif'in yanında Arabistan'ın tamamını içine alıyordu. Emevîler'in hilâfet merkezi olarak Dımaşk'ı seçmeleri, Medine'nin siyasî önemini azaltmıştı. Ancak Medine, dinî ve kültürel merkez olarak önemini devam ettirdi. Emevî halifeleri, Medine ve genellikle Medine'ye tâbi olarak yönetilen Mekke'ye Ümeyyeoğulları'na mensup valiler tayin etmeye özen gösterirlerdi. Onların yanı sıra Sakīf veya Benî Mahzûm'dan valiler de tayin etmişlerdir. Tâif bazan müstakil bir vali tarafından yönetilmekle birlikte genellikle Medine veya Mekke'ye bağlı olarak yönetiliyordu.

2. Irak

50 (670) yılında Kûfe şehrinin de Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh'e bağlanmasıyla birlikte, merkezi Kûfe olan Irak eyaleti Kûfe, Basra, Ahvaz, Fars, Kirman, Sîstan, Horasan, Sicistan, Taberistan ve Cürcân'ı içine alıyordu. Bunun ardından Uman, Bahreyn ve Sind bölgeleri de buraya bağlandı. Eyaletin en önemli valilerinden Haccâc b. Yûsuf'un Vâsıt'ı kurmasından itibaren eyaletin merkezi Vâsıt'a taşındı (86/705).

Basra ve Kûfe, dönemin en büyük vilâyetleri arasında yer alıyordu. Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd b. Ebîh her iki şehirde kabilelerin yerleşimiyle ilgili yeni bir düzenleme yapmış, Kûfe'de kabilelere göre düzenlenmiş yedili sistemin yerine Nizârî ve Yemenî kabileleri aynı mahallelerde bir araya

getirdiği dörtlü sistemi uygulamaya koymuştu.[12] Basra'da ise mahalleleri "humus" denilen beş bölgeye ayırmıştı. Daha onun valiliği döneminde Kûfe'nin 60.000 muharip ve onların 80.000 kişilik aile fertleriyle toplam 140.000; Basra'nın ise 80.000 muharip ve bunların 120.000 kişilik aile efradıyla toplam 200.000 kişilik nüfusu olduğu zikredilmektedir.[13]

Horasan ve Mâverâünnehir çoğu kere Irak genel valisinin atadığı vali tarafından yönetilirdi. Horasan'ın merkezi Merv'de oturan bu valiyi bazan doğrudan halife tayin ederdi. Bahreyn ve Uman ise genel vali tarafından atanan Basra âmiline bağlanmıştı.

3. el-Cezîre

İrmîniye, Azerbaycan ve Anadolu'nun müslümanların elinde olan kısımlarını içine alıyordu. Musul, Nusaybin, Rakka, Harran ve Malatya eyaletin önemli merkezleri arasındaydı.

4. Mısır

Merkezi Fustat olan eyalet önceleri Kuzey Afrika'yı da içine alıyordu. Muâviye, Mısır'ın ilk Emevî valisi olan Amr b. Âs'a geniş yetkiler vermiş, idarî görevinin yanı sıra vergi ve savaş işlerini de ona tevdi etmişti. Amr'ın bölgeyi neredeyse müstakil olarak yönettiği bilinmektedir. Bu dönemde Mısır'da görev yapan valilerin çoğu Emevî hânedanından veya Yemen asıllı kabilelerdendir. Fustat'ın 670'li yıllarda yaklaşık 70.000 olan nüfusunun Emevîler'in yıkılış yıllarında 100.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir.

5. İfrîkıye

Önceleri Mısır'a bağlı iken müstakil hale getirilen eyaletin merkezi Tunus'taki Kayrevan şehriydi. İfrîkıye valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi', Mağrib seferlerinde üs olarak kullanılmak üzere kurduğu Kayrevan'a Teym, Evs, Hazreç, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabileleleri mensupları ile Horasan'dan gelen göçmenler ve yerli Berberîler iskân edilmişti. Nüfusu hızlı bir şekilde artan Kayrevan, Abdülmelik b. Mervân döneminde dönemin büyük şehirleri (*emsâr*) arasına girdi.

Mûsâ b. Nusayr'ın valiliği sırasında fethedilen Endülüs, bir vilâyet olarak

İfrîkıye eyaletine bağlandı. Tanca valisinin yanı sıra, bundan itibaren Endülüs valileri de İfrîkıye valisi tarafından tayin edilmeye başlandı.

Emevîler döneminde eyalet ve vilâyetleri yöneten valiler genellikle askerî ve idarî kabiliyetleri dikkate alınarak seçiliyordu. Eyalet valileri sorumluluk ve yetki bakımından vilâyet valilerinden daha nüfuzlu olup eyaletine bağlı şehir veya şehirlerin valisini tayin edebildikleri gibi gerek gördüklerinde azletme yetkileri de bulunuyordu. Valilerin ekseriyeti idarede adem-i merkeziyet ilkesi doğrultusunda, namaz kıldırma ve haracı toplama yetkisini ellerinde toplayan valiler (*imaret-i istikfâ*) statüsündeydi. Buna göre vali, hükmetme yetkisi, ordunun idaresi, kadılar, haraç ve zekât memurları ve diğer idarecilerin tayini, verginin toplanması, dağıtımı, dinin, mukaddes değerlerin ve genel ahlâkın korunması, cezaların tatbik edilmesi, şahsen veya vekâlet yoluyla imamlık, hacıların gönderilmesi, görevi sınır şehrinde ise sınırlardaki düşman ile cihat vazifesinin yerine getirilmesi, ele geçirilen ganimetlerin taksimi, ganimetin beşte birinin (*humus*) ehline harcamak üzere alınması gibi görevleri yerine getiriyorlardı.[14] Cami ve mescitlerin inşa edilmesi, imar ve inşaat işlerinin kontrolü, emniyet ve posta işlerinin murakabesi de valinin görevleri arasındaydı. Vilâyetlerde vergi işleri bazan valilerden bağımsız olan haraç âmilleri tarafından yürütülüyordu.

Şehirlerin adem-i merkeziyetçi bir anlayışla yönetilmesi sebebiyle, halifelerden ziyade valilerin isimleri konuşulur hale gelmiştir. Valilerini Araplar arasından seçmeye önem veren halifeler, genellikle yetenekli ve sadık kimseleri vali tayin etmişler, onlara geniş yetkiler tanımışlardır. Bu yönüyle Emevîler, Mısır Valisi Amr b. Âs, Kûfe valileri Mugīre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, Haccâc b. Yûsuf ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Kuzey Afrika Valisi Ukbe b. Nâfi' ve Mûsâ b. Nusayr, Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr gibi meşhur valileriyle tarihe geçmiştir. Ancak bazı halifelerin kabilevî tercihlere göre vali tayin ettikleri ve bu uygulamanın büyük sıkıntılara yol açtığı da bilinmektedir. Bu arada hânedan mensuplarından vali tayin edilenlerin sayısının fazla olmadığı söylenebilir. Hânedan mensupları daha ziyade Hicaz bölgesi valiliklerinde görevlendirilmişlerdir. Bu devirde valilerin de, halifeler gibi koruma görevlileri ve hâcipleri bulunuyordu. Valiler vilâyetlerinden

ayrıldıklarında yerlerine bir nâip tayin ederlerdi.

D. Askerî Teşkilât

Ordunun idarî, malî ve hukukî işleri Dîvânü'l-cünd (Dîvânü'l-ceyş) tarafından yürütülüyordu. Hz. Ömer'den itibaren askerler bu divana kabilelere göre kaydediliyordu. Bu sistemin devam ettirildiği Emevîler döneminde askerî teşkilâtlanma yeni şartlara göre geliştirildi, ayrıca ilk defa mecburi askerlik uygulamasına geçildi. Bu uygulama ile birlikte Emevî ordusunun esasını, divana kayıtlı olup devletten maaş alan ve "mürtezika" denilen nizamî ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler teşkil ediyordu. Bunlardan hastalıkları dolayısıyla vazifelerini yapamayanların da maaşları düzenli biçimde ödenir, ölen askerlerin hakları vârislerine intikal ederdi. Diğer taraftan muvazzaf askerlerin yanı sıra, cihadın faziletinden istifade etmek için cepheye koşan ve çoğu sınır boylarında inşa edilen ribatlarda yaşayan "mütetavvia" denilen gönüllüler de seferlere katılırlardı. Ancak gönüllüler sadece savaşlarda ele geçirilen ganimetten paylarına düşen hisseleriyle yetinirler, kendilerine Dîvânü'l-cünd'den maaş ödenmezdi. Diğer taraftan bu dönemde maaş yerine geçmek üzere askerlere arazi iktâı yoluna da gidildi ve bu uygulama bilhassa yeni fethedilen bölgelerde yaygınlık kazandı.

Hz. Peygamber döneminde müslüman Araplar'dan oluşan orduya, Hulefâ-yi Râşidîn zamanında gerçekleştirilen ilk fetihlerden itibaren Fars ve Kıptî asıllı müslümanlar (*mevâlî*) de alınmaya başlandı. Emevîler döneminde Kuzey Afrika fetihlerinin ardından Berberîler ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın 54 (674) yılında Buhara seferi dönüşünde 2000 kişilik Türk okçu birliğini Basra'ya getirmesiyle Türkler de ordu saflarına katılmış oldu. Bu dönemde İranlı, Kıptî, Berberî ve Türk asıllı mevâlîden askere alınanların sayısı giderek arttı. Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir seferlerinde İranlılar ve Türkler, aynı yıllarda Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerini gerçekleştiren ordularda ise Berberîler önemli bir yekün teşkil ediyordu. Ancak Arap asıllı askerler, Emevîler'in sonuna kadar ordunun ekseriyetini oluşturmaya devam

etti. Endülüs fâtihi Târık b. Ziyâd gibi az sayıda mevâlî kumandan tayin edilmekle birlikte, kumandanların tamamına yakını Araplar'dan seçiliyordu.

Emevî ordusu kılıç, kalkan ve mızrak taşıyan piyadeler (*müşât* veya *reccâle*), kılıç, kalkan, mızrak, savaş baltası, yay ve ok kullanan süvariler (*fürsân*), okçular (*rumât*), neft ateşi atmakla görevli askerler (*neffâtûn*), mühendisler ve istihkâmcılardan meydana geliyordu. Emevîler çok güçlü bir kara ordusuna sahipti. Nitekim bu ordu tarafından, Velîd b. Abdülmelik döneminde üç cephede gerçekleştirilen fetihlerle ülkenin sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan sınırlarına kadar genişlemiş; askerî gücünün zirvesinde bulunan Emevî Devleti, dünya hâkimiyetine doğru önemli bir mesafe katetmişti.

Emevîler deniz birliklerine de önem vermişlerdi. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanındaki valilik yıllarından itibaren başlattığı faaliyetleriyle İslâm donanmasının kurulmasında en önemli isim olan Muâviye'nin teşkil ettiği donanmanın Bizans'ı mağlûp ederek elindeki bazı adaları alması ve defalarca İstanbul'a ulaşma başarısını göstermesi donanmaya verilen önemin açık bir delilidir.

Bizans üzerine düzenlenen yaz ve kış seferleri Emevîler'le birlikte geleneksel hale gelmişti. Muâviye'nin ölümünden (60/680) sonra yaşanan olaylar ve ardından Abdülmelik b. Mervân'ın rakipleriyle mücadele edebilmek için Bizans İmparatorluğu ile anlaşmasından dolayı yapılamayan bu seferler 79'da (698) tekrar başlatılmış ve bazan kesintiye uğramakla birlikte Emevîler'in sonuna kadar devam ettirilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik'in ilk yıllarından itibaren bu seferler Anadolu'nun iç kısımlarıyla, Toroslar'ın aşağısında kalan sahil şeridi olmak üzere iki ayrı güzergâh üzerinden düzenlenmiş, bazan her iki güzergâha sefer tertiplendiği de olmuştur.[15]

İki taraf arasında başlayan ilk mücadelelerle birlikte Bizans sınır boyunda ordugâhlar kurulmuş, özellikle yaz seferleri (*savâif*) için ileri karakollar oluşturulmuştur.[16] Seferlere muvazzaf askerlerin yanında önemli sayıda gönüllüler katılır, âni Bizans saldırılarını karşılamak için tehlikeli geçiş noktalarında kurulan karargâhlarda önemli miktarda asker bırakılırdı. Bu

dönemde İslâm orduları sınır bölgesindeki Bizans garnizonlarını ele geçirdi. Malatya'dan Tarsus'a uzanan bölgenin sınırları tahkim edildi, dağ geçitlerine ve yolların birleştiği kritik noktalara birlikler yerleştirildi.

İslâm tarihinde ilk muhafız birliği de Muâviye tarafından kurulmuştu. Onun çoğunluğunu Kelb kabilesinden seçtiği askerlerden oluşturduğu bu birlik, "haresü'l-halîfe" adını taşıyordu. Bu uygulama sonraki halifeler tarafından devam ettirildi.

Emevîler zamanında İranlılar'dan beşli ta'biye usulü alındı. Buna göre ordu ortada başkumandanın emrinde savaşan birlikler (*kalbü'l-ceyş*), sağ kanat (*meymene*), sol kanat (*meysere*), süvarilerden oluşan öncü birlikler (*talîa* veya *mukaddeme*) ve artçı birliklerden (*sâkatü'l-ceyş*) meydana geliyordu.

E. Şurta (Emniyet Teşkilâtı)

Görevi asayişi sağlamak, suçluları takip ederek yakalamak, kadıların verdiği cezaları infaz etmek olan şurta teşkilâtı, Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde önemli bir gelişme göstererek devlet bürokrasisinin aslî unsurlarından biri haline geldi. Sâhibü'ş-şurta devlet bürokrasisinde önemli bir yere sahip oldu. Halifeler, sâhibü'ş-şurtayı nüfuzlu ailelere mensup en sadık adamları veya akrabaları arasından seçerler, görevde olmadıkları zamanlarda ve imamlık hizmetinde onu kendilerine vekil tayin ederlerdi.

Başşehirde olduğu gibi ülkenin diğer şehirlerinde de şurta teşkilâtı bulunuyordu. Sâhibü'ş-şurta, şehirlerde idarî yetkileri bakımından valinin ardından ikinci sırada geliyor, vali nâibi gibi görev yapıyordu. Valinin camiye gelmediği vakitlerde namazı kıldırıyor, şehir dışına çıktığı günlerde ona vekâlet ediyordu.

Bu dönemde şurta teşkilâtı, özellikle Hz. Ali evlâdı taraftarları, Zübeyrîler ve Hâricîler gibi muhalif gruplarla mücadelede ve isyanların bastırılmasında büyük rol oynadı. Halk üzerinde uygulanan baskı politikasının yürütülmesi de bu teşkilâtın hizmetleri arasına girdi. Abdülazîz b. Mervân'ın Mısır valiliği sırasında kurduğu 500 kişilik itfaiye teşkilâtı da şurtaya bağlı olarak çalışıyordu.

Şurta teşkilâtı önceleri kadılık makamına bağlı olarak çalışıyordu. Ancak Hişâm b. Abdülmelik zamanında bağımsız hale getirildi. Yine Hişâm döneminde büyük merkezlerin dışındaki bölgelerde güvenliği sağlamak için sâhibü'l-ahdâsın idaresinde "ahdâs" adıyla bir çeşit jandarma teşkilâtı kuruldu. Ahdâs şurta ile ordu arasında bir özellik taşıyor, görevi dolayısıyla her ikisiyle de yakın ilişki içerisinde bulunuyordu.[17]

Şehirlerde geceleri güvenlik ases teşkilâtı tarafından sağlanırdı. Ases görevlisi gece bekçilerinin mesaisi yatsı namazından sonra başlar, sabah namazıyla biterdi. Güvenliğin zorlaştığı günlerde valiler geceleri sokağa

çıkma yasağı koyarlardı.

Hapis cezası ve hapishane uygulaması Emevîler döneminde yaygınlık kazanmış, hapishaneler giderek kurumsallaşmıştır. Bu dönemden itibaren önemli yerleşim merkezlerinde yeni hapishaneler yapılmış veya eski bina ve zindanlar hapishaneye dönüştürülmüştür. Hapishane şartlarının genelde ağır olduğu bu dönemde, Ömer b. Abdülazîz valilerine gönderdiği tâlimatta, hapishanelerde güvendikleri ve rüşvet almayacaklarından emin oldukları kimseleri istihdam etmelerini emrederek[18] hapishane şartlarının düzeltilmesi için önemli bir adım attı. Hapishaneleri ıslah ederek, hükümlüleri işledikleri suçlara göre ayrı koğuşlara yerleştirdi.

F. Adlî Teşkilât

Emevîler'de adliye işleri Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi kadılık teşkilâtı, mezâlim mahkemeleri ve hisbe teşkilâtı tarafından yürütülüyordu. Muâviye, başşehir Dımaşk'ta yargı yetkisini tayin ettiği kadıya devredince valiler de yargı yetkilerini tayin ettikleri kadılara devrettiler. Kadılık ve şurta reisliği görevleri aynı şahsa verilebiliyordu.

Şehirlerde medenî ve cezaî davalara bu kadılar bakıyordu. Emevîler devrinde kadılara ayrıca idarî, malî ve eğitimle ilgili görevlerle yetim ve vakıf mallarını koruma görevleri de verilirdi. Diğer taraftan kadıların verdikleri kararlar için sicil tutma geleneğinin Emevîler döneminde başladığı da bilinmektedir.

Ashaptan Ebü'd-Derdâ'nın Hz. Ömer tarafından bir askerî birliğe kadı tayin edilmesiyle ortaya çıkan askerî kadılık görevi, bu dönemde de devam etti. Askerler arasındaki davalara, "kazasker" denilen askerî kadılar bakıyordu.

Mevki ve nüfuz sahibi kimselerin haksızlık yapmalarına engel olmak için kurulan mezâlim mahkemeleri, kadılık teşkilâtından daha yetkili bir adlî otoriteyi temsil ediyordu. Sanıkları hânedan mensupları ve devlet görevlileri olan bu üst mahkemeler, doğrudan halife veya umumi vali ya da onlara vekâlet eden bir kadı (*kādı'l-mezâlim*) başkanlığında akdedilirdi. Abdülmelik b. Mervân ilk defa mezâlim oturumları için belli bir gün tayin etmişti. Ömer b. Abdülazîz'in bu uygulamayı daha sıkı ve geniş bir çerçevede yürüttüğü bilinmektedir. Kendisinden önceki Emevî hânedanı mensupları, valiler ve diğer devlet ricalinin beytülmal ve halk aleyhine işledikleri suçları, hukuka aykırı olarak elde ettikleri gelirleri, gasbettikleri arazileri, yakınlarına sağladıkları menfaatleri bizzat başkanlık ettiği mezâlim oturumlarında sorgulamış ve hukuka aykırı yollarla edinilen malları sahiplerine iade etmiştir. Hazineye gelir sağlamak amacıyla yapılan haksız kazanımların bedeli de onun döneminde hazineden ödenmiştir. Ömer b.

Abdülazîz, Fedek arazisi gibi, Emevî hânedanından kendisine haksız olarak intikal ettiğini düşündüğü malları da hazineye veya hak sahiplerine iade etmiştir.

Bilhassa üst seviyedeki idarecilerin yargılandığı fevkalâde yetkilere sahip mezâlim mahkemesi duruşmalarının yapılabilmesi için muhafızlar, kadılar, fakihler, kâtipler ve şahitlerden müteşekkil beş grup görevlinin de hazır bulunması gerekirdi.

Muhtesibin başkanlığında çalışan ve vazifesi "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" (insanlara iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma) şeklinde özetlenen hisbe teşkilâtının adlî görevi ise, genel ahlâk ve asayişle ilgili durumu kontrol etmek ve bu arada hızlı bir şekilde sonuçlandırılması gereken davalara bakmaktı. Muhtesip ve maiyeti, ayrıca çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı aletlerini, gıda maddelerini kontrol eder, borçluların borçlarını vaktinde ödemelerini sağlar, sokak ve caddelerin temiz tutulmasını temin ederdi. Şehirlerde bu görevi sâhibü's-sûklar yürütürdü.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

SOSYAL DURUM

A. Emevî Toplumu

1. Müslümanlar

Emevîler zamanında halk müslümanlar, gayrimüslimler (*ehlü'z-zimme*) ve köleler olmak üzere başlıca üç gruptan meydana geliyordu. Çoğunluğu teşkil eden müslümanlar da kendi aralarında, İslâmiyet'in ilk unsuru olan Araplar ve ilk fetihlerden sonraki yıllarda İslâm'ı benimseyen ve kendilerine "mevâlî" denilen İranlı, Kıptî, Berberî ve Türk asıllı müslümanlar olarak iki gruba ayrılıyordu.

Araplar Mudarîler ve Yemenîler olarak iki büyük koldan geliyordu. Fetihler sırasında Hz. Ömer döneminden itibaren ele geçirilen bölgelerdeki mevcut şehirlere ve ordugâh şehir olarak kurulan Basra ve Kûfe gibi yeni şehirlere bu iki ana koldan gelen kabileler yerleştirilmişti. Kısa sürede dönemin en önemli ve en büyük merkezleri haline gelen yeni şehirlere iskân edilen Arap kabileleri arasında siyasî, kabilevî veya mahallî sebeplerle rekabet ortaya çıktı. Bölgesel olarak yoğunlukları değişen ve zaman zaman aynı ordularda omuz omuza savaşan bu iki grup belli merkezlerde bir arada yaşıyor, fakat sürekli bir mücadele içinde bulunuyordu. Bu mücadele zaman zaman iki taraf arasında çatışmalara dönüşüyor, hatta bu mücadele ülkenin en uzak merkezlerini de etkiliyor, neredeyse bütün bölgelerde iki tarafa mensup kabileler arasında çatışmalar yaşanıyordu. Emevîler döneminde Irak ile Horasan bu mücadelenin en önemli iki merkezi haline gelirken, Endülüs dahi bu iç mücadeleden kendini kurtaramamıştı. Daha önce açıklandığı gibi, zaman zaman halifelerin de müdâhil olduğu bu mücadele, Emevîler'in en önemli yıkılış sebepleri arasında sayılmaktadır.[1]

Müslüman Araplar'ın Emevî toplumu içindeki toplam nüfusu veya nüfus oranı hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, kaynaklarda çeşitli bölgelerde askerî divandan maaş alanların sayısıyla ilgili bazı rakamlar verilmektedir. Meselâ Muâviye zamanında Mısır'da 40.000, Mervân b. Hakem zamanında Humus'ta 20.000, Velîd b. Abdülmelik zamanında Dımaşk ve civarındaki ordugâhlarda 45.000 kişinin divanda kayıtlı bulunduğu belirtilmektedir.[2] Diğer taraftan VIII. yüzyılın başlarında Suriye

ve Filistin'e yerleşen Arap nüfusun toplam 250.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[3] Emevîler döneminde siyasî, askerî ve idarî otorite, mevâlîden az sayıda kumandan ve vali tayin edilmekle birlikte, genelde Arap asıllı müslümanların elinde kalmıştır. Hatta bu sebeple bazı tarihçiler, tam anlamıyla bir Arap devleti olarak gördükleri Emevîler'i, "Arap Devleti" diye isimlendirmişlerdir.

İlk fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da ise Kıptîler'in oluşturduğu mevâlî kesimi, aralarında az sayıda kölelikten âzat edilenler (*mevâli'l-ıtâka*) bulunmakla birlikte, büyük kısmıyla esir veya köle olmadıkları halde bir müslüman Arap veya Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan yahut sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle *velâ* (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap müslümanlardan meydana geliyordu. Emevîler zamanında bunların sayıları artınca velâ akdine de ihtiyaç kalmadı. Bununla birlikte müslüman olan yerli halkın tamamına "mevâlî" denildi.

İlk fetihler sırasında İran asıllı savaş esirlerinin ve mahallî halkın İslâmiyet'i kabul etmesinin ardından mevâlî Irak'ta ve özellikle Kûfe'de yoğunlaştı ve giderek toplumun önemli bir kesimi haline geldi. Nitekim daha Muâviye zamanında sadece Kûfe'de 20.000 mevâlînin yaşadığı bildirilmektedir.[4] Abdülmelik döneminde isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın 200.000 kişilik ordusunun yarısına yakınını da mevâlî askerler oluşturuyordu.[5] Ömer b. Abdülazîz devrinde yürütülen tebliğ faaliyeti sonucunda İslâmiyet Berberîler ve Türkler arasında hızla yayılmaya başladı ve mevâlînin sayısı daha da arttı.

Hz. Peygamber, hür Arap müslümanlarla daha önce köle olan âzatlı müslümanlar arasında bir ayırım gözetmemiş, bu uygulama dört halife döneminde de aynen sürdürülmüştü. Ancak zamanla Araplar arasında kendilerini diğer milletlerden üstün görme anlayışı ortaya çıktı. Bu yanlış düşüncenin sahipleri, âzatlı mevâlînin yanı sıra aslen hür olan gayri Arap müslümanları da âzatlı statüsünde kabul ediyor; kendilerini efendi, onları

köle gibi görüyorlardı. Emevîler döneminde ırkçılığın tesirinde kalan bazı çevrelerde mevâlîyi hakir gören bu bakış kökleşmiş bulunuyordu. Emevî yönetiminin de, genelde mevâlî ile Araplar arasında ayırım yaptığı, mevâlîye Kur'an ve sünnette yeri olmayan bazı vergiler yüklediği ve fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde onları askerî maaş divanına kaydetmediği bilinmektedir. Nitekim ihtidâ hareketlerinin hızlanması sebebiyle cizye ve haraç gelirinin azaldığını gören Irak Valisi Haccâc, İslâm'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini almaya devam etmiş, bu haksız uygulama Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar sürdürülmüştür. Mevâlîyi Arap asıllı müslümanlarla eşit kabul eden Ömer b. Abdülazîz'in kaldırmış olduğu bu vergi, daha sonra tekrar konulmuş, devletin yıkılış yıllarında Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından tekrar kaldırılmıştır. Öte yandan Haccâc tarımı güçlendirmek için mevâlînin şehirlere göçünü yasaklamış, önceden şehirlere gelmiş olanları da zor kullanarak köy ve kasabalarına geri göndermiştir.

Yönetimin mevâlîye bu muamelesi, Araplar'la mevâlî arasında ortaya çıkan kırılmayı giderek derinleştirdi. Kendilerine yönelik küçümseyici bakış yanında devlet tarafından bazı haklarından mahrum bırakıldığını gören mevâlî, Emevîler'i Arap sultasının temsilcisi olarak görmeye başladı. Bununla beraber Emevîler'in mevâlîye karşı bu yaklaşımını, devletin resmî politikası olmaktan ziyade hâkim sınıf ile diğer güç odakları arasındaki rekabetin bir yansıması şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Nitekim mevâlî tarafından Emevîler daima Arap hâkimiyetinin mümessili olarak kabul edilmiştir. Haccâc'ın yaptığı gibi onlara karşı yürütülen şiddet politikası ve ırkî faktörler aradaki rekabeti etkilemiş, sonuçta bu rekabet mevâlînin Emevîler'i devirmek için girişilen bazı isyanları desteklemelerine yol açmıştır. Hz. Ali evlâdının ayaklanmaları, İbn Eş'as isyanı ve Abbâsî ihtilâl hareketi gibi birçok ayaklanmaya büyük destek vermişlerdir. Ancak bu destekte, mezhep ihtilâfları, bölgesel farklılıklar ve çeşitli sosyal sıkıntılar da etkili olmuştur. Ayrıca bu ayaklanmalardan herhangi birini bir mevâlî isyanı olarak görmek de mümkün değildir.

Emevîler döneminde mevâlînin önemli devlet görevlerine getirilmediği

yaygın bir görüş olmakla birlikte, özellikle divanlarda böyle bir ayırımın yapılmadığı görülmektedir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân'ın Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-cünd ve Dîvânü'l-harâc'da mevâlîden bazı kimseleri görevlendirdiği, daha sonraki halifeler arasında da aynı yolu takip edenlerin olduğu bilinmektedir. Yine vergi işlerinde onlardan önemli ölçüde faydalanılmış, hatta ordudaki mevâlî askerin sayısı artınca, bazı birliklerin başına, Târık b. Ziyâd gibi aralarından kumandanlar tayin edilmiştir.

Diğer taraftan bu dönemde, mevâlî sınıfı bilhassa ilmî alana yönelmiş, dönemin büyük âlimlerinden pek çoğu onların içinden yetişmiştir. Mevâlî ilmî faaliyetin yanı sıra çeşitli meslek alanlarında da öne çıkmıştır. Bunun sebebi fâtih-muharip sınıf kimliğini önemli ölçüde koruyan, idarî ve askerî görevleri büyük ölçüde ellerinde tutan Araplar'ın ilim konularını ve diğer savaş dışı alanları onlara bırakması olarak görülür.

2. Gayrimüslimler

Sosyal tabakaların ikincisini devletin gayrimüslim tebaası olan zimmîler (*ehlü'z-zimme*) teşkil ediyordu. Bunların arasında hıristiyan ve yahudiler ekseriyeti oluştururken, küçük azınlıklar şeklinde kalan Sâbiîler, Sâmirîler ve Mecûsîler de onlara dahil edilmişti. İslâm devletinin siyasî hâkimiyetini kabul ederek kendi iradeleriyle bu devletin tâbiiyetine giren gayrimüslim vatandaşlardan, devletin kendilerine sağladığı himaye karşılığında, sadece askerlik yapabilecek erkeklerden olmak üzere, kişi başına cizye vergisi alınıyordu. Bu vergi mukabilinde onlar, askerlik vazifesinden muaf tutuldukları gibi, canlarının, mallarının ve inançlarının korunması hakkını da kazanıyorlardı.

Gayrimüslimler kendi inançlarına ve kültürlerine uygun hayat tarzını yaşama imkânına sahip idiler. Çünkü İslâmiyet onlara, inanç ve ibadet hürriyeti, can ve mal güvenliği hakkı tanıyordu. Dinî eğitim öğretim, âyin ve ibadetler ile mâbetler de hukukun himayesi altına alınmıştı. Gayrimüslimler mâbetlerinde veya açtıkları okullarda dinî eğitim öğretimi tam bir serbestlik içinde verebiliyorlardı. Mâbetlerinde dinî âyin ve ibadetlerini icra etmelerine, çan çalmalarına, dinî bayram günlerinde haç dolaştırmalarına da izin verilmişti. Günlük hayatta müslümanlarla iç içe yaşayan

gayrimüslimlerden isteyenler kendilerine mahsus mahallelerde, isteyenler ise müslümanlara ait mahallelerde oturabilirlerdi. İslâm dinini benimsemeleri hususunda da kendilerine herhangi bir baskı yapılmıyordu. İslâm'ın getirdiği bu uygulama, gayrimüslimlerin asırlar boyunca İslâm toplumu içinde rahat bir şekilde varlıklarını sürdürmelerine imkân sağlamıştır.

Devlet nezdinde hıristiyanlar *patrik*, yahudiler *re'sü'l-câlût*, Mecûsîler ise *merzübân* ve *ispehbez*ler tarafından temsil ediliyordu. Devlete ödenecek vergileri toplama, mâbetler ve eğitim öğretim kurumlarına din adamı, hakem ve öğretmen tayini, verilen bazı cezaların uygulanması, ticarî faaliyetlerin düzenlenmesi ve genel ahlâkı korumaya yönelik tedbir alma onların yetkilerinin başında geliyordu. Gayrimüslimler aralarındaki hukukî ihtilâfları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip oldukları gibi İslâm mahkemelerinde de dava açabiliyorlardı. İhtilâfa düşen taraflardan birinin müslüman olması halinde ise davaya bakmaya yetkili tek merci İslâm mahkemeleriydi. Emevîler dönemi Mısır kadılarından Hayr b. Nuaym'ın, her gün ikindiye kadar caminin içinde müslümanlar arasındaki davalara, ikindi namazından sonra ise caminin dışında girişteki basamaklara oturarak gayrimüslimler arasındaki davalara baktığı bildirilmektedir.[6] Gayrimüslimlere tanınan adlî ve hukukî muhtariyet ceza davaları için geçerli olmamakla birlikte, inanç hürriyeti gereği bu genel kuralın da bazı istisnaları oluyordu.[7]

Çeşitli iş alanlarında çalışma, amme hizmetleri ve sosyal güvenlik imkânlarından aynen müslümanlar gibi faydalanma hakkına sahip olan gayrimüslimlerin, Emevîler döneminde çiftçilik, ticaret, dokumacılık, hekimlik, kuyumculuk, terzilik, boyacılık ve saraçlık gibi iş alanlarında yoğun olarak çalıştıkları bilinmektedir. Onlar kamu görevleri bakımından da, halife ve valiler tarafından başta kâtiplik ve danışmanlık olmak üzere tecrübe sahibi oldukları vergi işleri, divan defterlerinin tutulması gibi bazı idarî görevlere getirilmişlerdir. Sâsânîler'den alınan bölgelerde Mecûsîler, Bizans'tan alınan bölgede ise daha çok hıristiyanlar istihdam edilmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân, sarayında hıristiyan danışman, maliyeci ve hekimler

görevlendirmiş, bu uygulama daha sonra devam ettirilmiştir. Muâviye'nin hekimi İbn Üsâl, danışmanı Sercûn b. Mansûr, I. Yezîd ile birlikte sarayda büyüyen ve Mervân b. Hakem ile oğlu Abdülmelik'e danışmanlık yapan oğlu Yuhanna, Yezîd'in nedimi hıristiyan şair Ahtal, Irak valileri Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yûsuf'un danışmanı ve vergi memuru Mecûsî Zâdân Ferrûh onların en meşhurlarıdır. Yahudilerden ise para basımında yararlanıldığı görülmektedir. Nitekim Abdülmelik'in emriyle ilk gümüş para (dirhem) basım işini, paraya adı verilen (sümeyriyye) Sümeyr isimli Teymâlı bir yahudi gerçekleştirmiştir.[8] Emevî saraylarında görevlendirilen hekimler arasında yahudiler de bulunuyordu.

Bu dönemde başlatılan tercüme faaliyetlerinde en önemli katkıyı gayrimüslim bilginler sağlamıştır. İlgili bölümde ele alındığı gibi başta tıp, matematik, astronomi, kimya ve metafiziğe dair kitaplar olmak üzere eski Yunan, İran ve Hint kültürüne ait birçok eser onların sayesinde Arapça'ya çevrilmiştir. Gayrimüslimler arasından halifeler ve diğer devlet ricali nezdinde itibar gören önemli birçok şair, edip, sanatkâr ve mütercimin yetiştiği, bazılarının halifelerin himayesi sayesinde büyük şöhrete ve maddî imkâna kavuştukları bilinmektedir.

İslâmiyet'in zuhuru sırasında mevcut dinî grupların geleneksel kıyafetlerinin aynı zamanda dinî kimliklerinin bir ifadesi olması ve müslümanların başka topluluklara benzemelerinin yasaklanması, gayrimüslimlerin de müslümanlara benzemesini önlemeyi gerekli kılmıştı. Hz. Ömer devrinde gayrimüslimlerin kılık kıyafette müslümanlara benzememeleri, ata binmemeleri veya at eyerlerinin farklı olması gibi sınırlamalara gidildiği bilinmektedir. Emevîler döneminde de devam ettirilen bu uygulama,[9] ayrıca gayrimüslim tebaanın müslümanlara benzeyerek bazı sorumluluklardan veya bir kısım müslümanların onlara katılarak dinî mükellefiyet ve kayıtlardan kaçmalarını önlemeye yönelik bir tedbir vazifesi de görmüştür.

Emevîler döneminde, gayrimüslimlerin hukukunu koruma hususunda en büyük hassasiyetin Ömer b. Abdülazîz tarafından gösterildiği bilinmektedir. Halife, artık onlara gerek kalmadığı mülâhazasıyla gayrimüslim devlet

memurlarını görevlerinden uzaklaştırmak, kılık kıyafet ve binekleriyle alâkalı bazı düzenlemeler yapmakla birlikte, onların yöneticiler ve müslümanlar aleyhindeki şikâyetlerine kulak vererek haksız yere ellerinden alınan kiliselerini, evlerini ve diğer mallarını iade etmiş ve mâbetlerini korumaları için vakıf kurmalarına izin vermiştir. Hıristiyanların arttırılmış olan vergilerini önceki seviyesine indirmiş, din adamlarından cizyeyi kaldırmıştır. Yaşlı ve muhtaçlara hazineden tahsisat ayırmış, müslümanların ihtiyaçlarından artan devlet mallarının onlara harcanmasını emretmiş, ziraatı geliştirmeleri için onları geçici sürelerle cizyeden muaf tutmuştur.

Netice olarak zimmîler Emevîler döneminde sakin bir hayat yaşamış ve gayrimüslim olmaları yüzünden kayda değer bir baskıya mâruz kalmamıştır; sonuçta gördükleri muamelenin de etkisiyle önemli bir kısmı İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bununla birlikte, Antakya civarında sınır bölgesinde yaşayan Merdâîler, birkaç defa isyan etmiş ve Bizans'ın da desteğiyle devleti çok uğraştırmışlardır. Hişâm b. Abdülmelik zamanında Mısır'da Kıptîler, vergilerin arttırılması üzerine isyan etmişler, isyan zorlukla bastırılabilmiştir (107/725). Bu dönemde, mesihlik iddiasıyla ortaya çıkan yahudi liderler Severus ve Ebû Îsâ el-Isfahânî, Emevîler'in son yıllarında Nîşâbur civarında peygamberliğini iddia eden ve isyanı Abbâsîler zamanında bastırılan Mecûsî lider Bih-âferîd'in isyanlarında olduğu gibi, daha ziyade dinî sebeplerle, bazı yahudi ve Mecûsî isyanları da çıkmıştır.

3. Köleler

Emevî toplumunda sosyal tabakaların sonuncusunu köleler teşkil ediyordu. İlk İslâm fetihleri sırasında savaşa sahne olan şehir ve kalelerdeki halk ile muharip esirlerin çok az bir kısmı, köle olarak muharipler arasında dağıtılırken, onların çoğu, cizye ve haraç vergilerini ödeyen hür tebaa (*ehlü'z-zimme*) statüsünde kabul edildi. Nitekim Hz. Ömer Irak, Suriye ve Mısır halkını ikinci statüye koyup onları hür kabul etmişti. Emevîler de Bizans, Türk ve Berberîler'le savaşlarında aynı uygulamayı devam ettirdiler.

Kölelik hukukunu ıslah eden ve köleliğin kaynaklarını savaş esirleriyle sınırlandıran İslâmiyet, bunun yanında Allah rızasına kavuşmak isteyen müslümanların gönüllü köle âzat etme alışkanlığını yerleştirmek, ayrıca bazı

günahların kefâreti olarak köle âzadını şart koşmak suretiyle kölelerin hürriyete kavuşma yollarını çoğaltmıştır. Sadece İslâm hukukunda görülen bir uygulama olarak da, devlet gelirlerinin belirli bir bölümünü köle âzadına tahsis etmiştir.[10] Bu arada köle ve câriyelerle evlenmenin teşvik edilmesi, kölelere karşı kötü muamelenin yasaklanıp onlara iyi davranmanın dinî ve hukukî bir sorumluluk haline getirilmesi başta olmak üzere, kölelere birçok noktada hürlere yakın bir hukukî statü verilmiş ve onlara hürriyetlerine kavuşuncaya kadar insanca yaşama imkânı sağlanmıştır. İslâm tarihinde kölelerden çok âzatlılardan bahsedilmesi de bu durumun işareti sayılır. Dolayısıyla müslümanların çoğu, kölelerinin hak ve hukukuna riayet ederek onlara karşı İslâmî müsamaha ve merhamet prensiplerini uyguluyordu.

Fetihler esnasında sadece kendilerine karşı şiddetle savaşan düşman birliklerinden esir aldıkları askerlerin bir kısmını köle olarak aralarında taksim etmiş olsalar da, Emevîler döneminde kölelerin sayısı giderek arttı. Eşraftan olan kimselerin, hatta fakir ailelerin evlerinde bile, ev işlerinde çalıştırılan veya çoban olarak görevlendirilen köleler bulunuyordu. Onlardan önemli bir kısmı, efendilerinin izniyle kunduracılık, terzilik, marangozluk, dokumacılık, mücevherat işçiliği, demircilik, dericilik ve kap kacak yapımı vb. işlerde, şehirlerin temizliğinde ve yolların yapımında çalışıyordu.

Bu dönemde bilhassa Kûfe, Basra ve Vâsıt civarındaki büyük çiftliklerde çok sayıda köle çalıştırılıyordu. Bölgedeki kanalların ve setlerin yapılmasında da onlar çalıştırılmış, bataklıkların önemli bir kısmı tarıma elverişli hale getirilmişti. Kaynaklarda köle ve câriyelerin, bu çiftlik ve mezralarda ağır işlerde çalıştırıldıklarına ve zaman zaman isyanlar çıkardıklarına dair bilgiler aktarılmaktadır. Emevîler zamanında köle isyanlarına dair ilk bilgiler, Abdülmelik dönemine uzanır. Doğu Afrika'dan getirilip Basra civarına yerleştirilmiş olan zenciler, Irak'ın İbn Zübeyr'in hâkimiyetinde olduğu dönemin sonlarında bozgunculuk çıkarıp meyveleri yağmalayınca, üzerlerine gönderilen birlikler tarafından dağıtılmışlardı. Abdülmelik zamanında, topladığı büyük bir kalabalığın başında tekrar harekete geçen isyancı lider Rebâh Şîrezencî, Irak Valisi Haccâc tarafından

gönderilen birlikler tarafından hezimete uğratıldı.[11]

Sudan asıllı zenciler, İbnü'l-Eş'as isyanının ilk safhasında bundan istifade etmeye kalkışarak Basra'ya girip çarşıları ateşe verdiler, malları ve silâhları yağmaladılar. Haccâc'ın gönderdiği birlikler, onların bir kısmını öldürdü, bir kısmını esir aldı (701).[12]

Bu arada çeşitli bölgelerde anlaşma şartı veya cizye vergisi olarak belli sayıda köle alınması uygulaması ve köle ticareti de köle sayısını arttırıyordu. Özellikle I. Velîd zamanında gerçekleştirilen fetihlerin ardından kölelerin sayısı çok artmıştı.

B. Emevî Toplumunda Kadın

Değerini İslâm'ın getirdiği kadın anlayışı ve evlilik hukukuyla kazanan müslüman kadın, Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren hürriyetten geniş ölçüde yararlanıyor, halkın arasına karışıyor, halifelerin hutbelerini dinliyor, toplantılara katılıyordu. Kadınlar, Emevîler döneminde de toplumdaki seçkin yerlerini ve ailedeki mânevî nüfuzlarını devam ettirdiler.

Evliliklerde denklik genellikle dikkate alınırdı. Araplar, Kureyş'e mensup kadınlarla, bu mümkün olmadığı takdirde diğer kabilelere mensup Arap asıllı kadınlarla evlenmeyi tercih ederlerdi. Önceleri mevâlîden olan kadınlar ve câriyelerle evlenmeyi genellikle hoş bulmazlardı. Ancak bu tavrın giderek değiştiği görülmektedir. Nitekim Medineli erkeklerin, anneleri İranlı esirlerden olan Hz. Hüseyin'in oğlu Ali Zeynelâbidîn, Hz. Ömer'in torunu Sâlim b. Abdullah ve Hz. Ebû Bekir'in torunu Kāsım b. Muhammed'in yetişip ilim ve takvâ bakımından Medine halkının önüne geçmesine kadar câriyelerle evlenmeyi hoş görmedikleri söylenmiştir.[13]

Görücü usulüyle yapılan evliliklerin ilk adımı, kız istemekti. Kız isteme hususunda tecrübeli kadınlar yardımcı olurdu. Genç kızlar, genel bir kural olmamakla birlikte, kız isteme anında hazır bulunurlar, kendilerini isteyen erkek halife olsa bile, istemedikleri erkeklerle evliliğe zorlanmazlardı.[14]

Hânedana mensup kızların evlendirilmesinde de dinî kurallara uyulurdu. Onlar da, kocaları tarafından boşanabileceklerini veya üstlerine başka bir

kadınla evlenilmesi ihtimalini kabullenerek evlenirlerdi. Nitekim Halife Ömer b. Abdülazîz kız kardeşini evlendirirken ona başına gelebilecek iki durumu hatırlatıp "Biz seni Allah'ın kitabında geçtiği gibi 'ya iyilikle tutmak veya güzellikle bırakmak'[15] şartıyla nikâhladık" demişti.[16]

Netice olumlu olursa, kız isteme işini, söz kesme ve mehirin tespiti takip ederdi. Ardından nişan merasimi düzenlenirdi. İki gün devam eden düğünün birinci gününde nikâh merasimi düzenlenir, bu merasim için gelin ve damadın yakınları gelin evinde toplanır, önce damadın, ardından gelinin velisi bu evliliği istemelerinin sebeplerini ve evlilikten duydukları memnuniyeti açıkladıkları birer konuşma yaparlar, daha sonra koyunlar kesilir, sofralar kurularak düğün yemekleri yenirdi. Bu sırada kadınlar arasında def çalınır, şarkı söylenirdi. İkinci günde ise delikanlılar arasında çeşitli müsabakalar düzenlenir, kılıç kalkan oyunu oynanır, bazan at yarışları yapılırdı. Genç kızlar ise en güzel elbiselerini giyip en güzel takılarını takarak aralarında atalarının üstünlüklerine ve övülecek hasletlerine dair şiir, kaside ve şarkılar söylerlerdi. Misafirler merasimlerin ardından, gelin ve damadı tebrik ederek düğün evinden ayrılırlardı.[17]

Tarih kaynaklarında bu dönemde, çeşitli alanlarda temayüz etmiş pek çok kadından bahsedilmektedir. Haklarında verilen bilgilerin, aynı zamanda Emevî toplumunda kadının durumunu yansıttığı bu kadınların başında, Kur'ân-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'in sünnetini en iyi bilen sahâbîlerden olan ve ömrünün yaklaşık yirmi yılını Emevîler zamanında geçiren ümmü'l-mü'minîn Hz. Âişe gelir.

Hz. Âişe'nin ablası Esmâ ise, ileri görüş, cesaret ve kahramanlıkta çarpıcı bir örnektir. Abdullah b. Zübeyr'in annesi olan Esmâ, Mekke'yi kuşatan Haccâc karşısında zor durumda kaldığı sırada teslim olup-olmama hususunda fikrine başvuran oğlu Abdullah'a, 100 yaşlarında bulunduğu halde "Evlâdım, şerefinle yaşa, izzetinle öl; fakat kesinlikle esir düşme!.. Eğer doğru yolda olduğuna ve insanları doğru yola davet ettiğine inanıyorsan yolunda devam et!"[18] diyerek büyük bir cesaret örneği göstermiş ve adını tarihe yazdırmıştır.

Hz. Hüseyin'in kızı Seyyide Sükeyne, dönemin bilgi, zarafet ve en güzel

ahlâk sahibi kadınları arasında sayılır. Evini ilim ve hadis öğrenimi için halka açan Sükeyne, aynı zamanda Arap şiiri alanında temayüz etmiş ve şiir eleştirileriyle meşhur olmuştu. Ferezdak, Cerîr, Küseyyir Azze gibi dönemin en meşhur şairlerinin şiirlerini değerlendirdiği ve onlara bahşişler verdiği bildirilmektedir.[19] Sükeyne'nin mûsiki ile de ilgilendiği belirtilir.

Âişe bint Talha b. Ubeydullah'ın ise Arap edebiyatı, Câhiliye tarihi, şiir ve ilm-i nücûm alanlarında temayüz ettiği, hatta yıldızlar hakkındaki bilgileriyle Hişâm b. Abdülmelik'i hayran bıraktığı zikredilir. İffet, metanet ve dirayet sahibi bir kadın olan Âişe'nin hadis bilgisi de genişti.

Velîd b. Abdülmelik'in hanımı Ümmü'l-Benîn, siyasî ve idarî meselelerle ilgilenen ilk halife eşlerinden biri sayılır. O, fesahat, belâgat, ikna gücü ve ileri görüşlülüğüyle meşhurdu. Onun görüşlerine önem veren Velîd'in önemli devlet işlerinde onunla istişare ettiği bilinmektedir. Ümmü'l-Benîn, Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf'u, Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesi ve Kâbe üzerine mancınıkla atış yaptırması gibi icraatları sebebiyle sert bir şekilde eleştirirdi.

Haccâc bir gün Velîd'e, devlet sırlarını kadınlarla paylaşmanın doğru olmadığını ve devlet işlerini hanımıyla istişare etmesini yanlış bulduğunu söylemişti. Haccâc'ın kendisi hakkındaki söylediklerini duyan Ümmü'l-Benîn'in, derhal onu huzuruna çağırdığı ve perde arkasından hitap ederek ona kadınların devletin zorda kaldığı durumlardaki katkıları hususunda unutulmaz bir ders verdikten sonra onu yanından kovduğu bildirilir.[20]

Ömer b. Abdülazîz'in hanımı Fâtıma bint Abdülmelik de hânedana mensup meşhur hanımlardan biridir. Ömer halife olunca ona, halifenin hanımında mücevherat bulunmasının uygun olmadığını söylemiş ve Fâtıma'yı, mücevherlerini beytülmale teslim etmek veya kendisinden ayrılmak hususunda serbest bırakmıştı. Bu sırada mücevherlerini beytülmale teslim etmeyi tercih eden Fâtıma, kocasının vefatından sonra halifelik makamına oturan kardeşi II. Yezîd'in, mücevherlerini geri almasını istemesi üzerine "Ömer'in sağlığında dahi arzulamadığım mücevherleri

onun ölümünden sonra niçin alayım?" diyerek bu teklifi reddetmişti.[21]

C. Kılık Kıyafet

Kılık kıyafet halkın maddî gücü, sosyal durumu, yaşadığı coğrafya ve iklim şartlarına göre değişirdi. Emevîler döneminde genellikle beyaz renk tercih edilmekle beraber desenli pamuk, saf ipek ve "haz" denilen ipekli kumaşlardan yapılan elbiseler de giyilirdi. Başlarına giydikleri kısa külâh (*kalensüve*) üzerine umumiyetle sarık sarar, uçlarını yana bırakırlardı. Yüksek tabaka, iç çamaşırı yerini tutan izâr üzerine sırasıyla gömlek, *taylasan*, cübbe ve *bürde* (kaftan) giyerdi. Ancak "izâr" sonradan dış elbise anlamında da kullanılmış, kadınların sokağa çıkarken giydikleri dış elbiseye de "izâr" denilmiştir. Şalvar (*sirvâl*) genellikle kadınlar tarafından giyilirken sonradan erkekler arasında da yayılmıştır. Av ve binicilik esnasında önceleri sadece gemiciler tarafından giyilen ve "tübban" denilen iç donu giyilirdi. Omuzlara poşuya benzer bir pelerin (*taylasan*, *ridâ*, *bürde*) alınırdı. Ayaklara rahatlığı açısından umumiyetle bağcıklı sandal (*na'l*) giyilirdi. Soğuk günlerde ise çorap (*cevrâb*) ile mest (*huff*) veya *cürmûk* (bir tür çizme) giyilirdi, bele "hizâme" veya "mıntaka" denilen kemer/kuşak takılırdı.

Piyadeler diz altlarına kadar uzanan örme zırh giyer, başlarına miğfer takardı. Bazı askerler çatışma sırasında zırh üzerine kaftan (*kabâ*) giyer, bellerine kuşak bağlarlardı.[22]

Bedevîler klasik Arap elbisesi izâr ve erkeklerin dizlerinden bir karış aşağısına kadar uzanan gömlek olan *kamîs* üzerine topuğa kadar inen bir kaftan giyer, onun üzerine de abâ alırlardı. Kadınların gömleği topuklarına kadar uzanır, renk, desen ve kumaş olarak erkeklerinkinden ayrılırdı. Kamîslerinin altına *sirvâl* (şalvar) giyen hanımlar sokağa çıktıklarında bütün bedenlerini örten geniş bir *car* giyerlerdi. "Burnus" denilen başlıklı mantolar hanımlar tarafından giyildiği gibi, erkekler için de kıymetli elbiselerden sayılırdı.[23] Yemen, Kûfe ve İskenderiye'de imal edilen nakışlı alaca kumaşlar çok meşhurdu ve özellikle Süleyman b. Abdülmelik zamanında halkın çoğu bunları kullanıyordu. Emevî halifeleri Ömer b. Abdülazîz gibi birkaçı hariç,

pahalı ve süslü elbiseler giyerlerdi.

Evlerinde rahat elbiseyle oturan seçkinler, sultanları ziyaretlerinde "mitraf" denilen nakışlı kaftan giyerlerdi. Zâhitler, hıristiyan ruhbanları gibi yün elbiseler giyerlerdi.[24] Yün elbiseler, fakirlik veya zâhitlik alâmeti sayılırdı. Dönemin önemli âlimlerinden Şa'bî'nin kürk giymeyi câiz sayması ve aslan postu üzerinde kadılık yapması,[25] kürk kullanımının da yaygın olduğu intibaını vermektedir.

D. Yemekler

Müslümanlar İslâm'ın ilk dönemlerinde bir veya iki çeşit yemekle yetinirler, şehirlerde yaşayanlar, yemeklerine bedevîlere göre daha fazla itina gösterirlerdi. Buna karşılık bedevîler başkalarına ikramı çok severlerdi.

Emevî toplumunda halkın ekonomik durumuyla paralellik arzeden pek çok ekmek çeşidi tüketiliyordu. Arpa ve pirinç unundan yapılanlar olmakla birlikte genelde buğday unundan yapılan ekmek tercih edilirdi.

Fetihlerin ardından Rumlar, İranlılar ve Kıptîler gibi diğer milletlerle bir arada yaşamaya başlayan müslüman Araplar, onlardan yeni yemekler öğrendiler. En fazla tüketilen gıda maddelerinden biri et yemekleriydi. Zengin sofralarından et eksik olmaz ve onların sofralarında yağlı et tercih edilirdi. Etler ince ince doğranıp kurutularak (*kadîd*, *safîf*), yine et ve balık tuzlanıp kurutularak muhafaza edilirdi. Çeşitli meyvelerin kurutulması ve turşu âdeti yaygındı. Fakir kesimlerde yeşillik tüketimi oldukça fazlaydı. Yağ olarak genelde zeytinyağı ve susamyağı tüketilirdi.

En önemli gıda maddelerinden biri olan süt, içilmek suretiyle tüketilmesinin yanı sıra, sütten yoğurt, peynir ve tereyağı üretilirdi. Sirke de temel gıda maddeleri arasında yer alıyordu. Bilhassa sahillerde veya nehir kenarlarında yaşayanlar için balık en önemli besin kaynaklarından biriydi. Çeşitli türlerde balıklar avlanırdı. Toplumda çok tüketilen baklagillerin başında pirinç, nohut, mercimek ve fasulye geliyordu.

Süt ile pişirilen ve daha çok oğlak etinden yapılan bir türlü et yemeği olan "madîra", et ve bulgurdan yapılan çorba "herîse", hem kuru hurma ve yağ ile yapılan bir yemek hem de bal, un ve yağla yapılan bir tatlı olarak tanıtılan

“fâlûzeç”, “sehîne” veya “hazîre” denilen un çorbası, “tirid” yemeği veya çorbası, yağ üzerine ekmek doğranarak yapılan “lemze”, “şivâ” denilen kebap Emevîler döneminin en meşhur ve en önemli yemeklerinin başında sayılmaktadır.[26] Emevîler döneminde ağaçtan mâmül veya Çin'den ithal edilen seramik kaşıklar kullanılırdı. Halife ve valilerin yemeklerinde önceden belirlenen protokol kurallarına uyulurdu.[27]

E. Bayramlar

Ramazan ayında gündüzlerini oruçlu geçiren müslümanlar birbirlerini günümüzde olduğu gibi iftara çağırırlardı. Özellikle yetim ve fakirleri gözetirler, onlara yardımda bulunur, evlerine yiyecek maddeleri gönderirlerdi. Halifeler ve valiler geniş katılımlı iftar sofraları düzenlerlerdi. Halifeler ramazan ayı boyunca halka iftarlar verir, fakirleri giydirirlerdi. Irak Valisi Yûsuf b. Ömer'in her gün 500 iftar sofrası kurdurduğu ve çeşitli yemekler ikram ettiği bildirilmektedir.

Hişâm b. Abdülmelik'in halka iftar verdiği,[28] dönemin en önemli valilerinden Haccâc b. Yûsuf'un ramazanda her gün her birine on kişinin oturduğu 1000 iftar sofrası kurdurduğu, iftar sırasında bizzat dolaşıp sofraları incelediği ve ihmali görülen görevlileri cezalandırdığı zikredilir.[29] Ramazan geceleri teravih namazı için camileri dolduran müslümanlar, özellikle Kadir gecesini ibadetle değerlendirmeye çalışırlardı. Nitekim Kadir gecesini sabaha kadar ibadetle geçirmek isteyen bir görevlinin, gündüz uyumak için Medine valisinden izin alması halkın bu geceye verdiği önemi açık bir şekilde göstermektedir.[30]

Dinî bayramlara büyük önem verilir, ramazan ve kurban bayramları coşkulu bir şekilde kutlanırdı. Bayram günü sabahı müslümanlar, musallâda kılınan bayram namazına hazırlık için yıkanıp temizlenirler, her dönemde olduğu gibi yeni ve temiz elbiseler giyer ve güzel kokular sürünürlerdi. Ramazan ve kurban bayramı namazları, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi açık arazide “musallâ” denilen namazgâhta kılınıyordu. Irak Valisi Haccâc'ın Basra'da bayram namazına çıktığında musallâda toplananların çoğunun kadın olduğunu görmesi,[31] bu dönemde

kadınların da bayram namazına katıldığını göstermektedir.

Ramazan ayını ibadetle geçirmenin ve Allah'ın rahmetine nâil olma ümidinin sevincini taşıyan müslümanlar, bayram namazına gitmeden önce o gün oruçlu olmadıklarını göstermek için hurma vb. tatlı bir şey yerlerdi. Kurban bayramında ise, ilk olarak kurban etinden yemek için, kurbanlarını kesip etinden bir parça yiyene kadar bir şey yememeye dikkat ederlerdi.[32] Kurban bayramında namazın ardından kurbanlar kesilirdi.

Cuma ve bayram namazlarına beyaz elbise ve çeşitli mücevherlerle süslenmiş beyaz sarık giyerek katılan halifeler bizzat imamlık yaparlar ve minbere ellerinde halifelik alâmeti sayılan mühür ve asâ olduğu halde çıkarlardı. Dört halife döneminde halifeler diğer insanlar gibi halkın arasında yürürken, Muâviye'den itibaren halifeler, cuma veya bayram namazlarına, önlerinde muhafızların yürüdüğü bir geçit töreni ile gelmeye başladılar. Vilâyetlerde valiler de aynı şekilde hareket ettiler. Bayramlarda at yarışları da düzenlenirdi.

Müslümanlar bayram günlerinde ziyaretleşerek bayramlaşır, birbirlerine ikramlarda bulunurlardı. Bu günlerini meşru bir şekilde sevinç içinde geçirmeye çalışırlar, birbirlerine fâlûzeç, hurma ve çeşitli tatlılar ikram ederlerdi. Dönemin önemli âlimlerinden İbn Sîrîn un, tereyağı ve bal veya hurma ezmesinden yapılan bazı tatlıları ikram etmeyi âdet haline getirmişti.[33]

Tebrikleşme sırasında birbirlerine sahâbîlerin yaptığı gibi, "Allah bizden de sizden de kabul etsin!" dedikleri görülmektedir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna giren bir şahıs selâm verdikten sonra bu sözle onun bayramını tebrik etmiş, halife de aynı şekilde cevap vermiştir.[34]

Büyüklerini, akrabalarını ve idarecilerini ziyaret eden müslümanlar, muhtaçlara ve birbirlerine ikramlarının yanı sıra, bayramlarda sevap kazanabilmek için ayrıca çok sayıda köle âzat ederlerdi. Meselâ evinin dört tarafında kalan kırkar komşusuna yıl boyunca yardımda bulunan Ubeydullah b. Ebû Bekre'nin bayramlarda onlara ayrıca çeşitli hediyeler, elbiseler ve kurbanlar gönderdiği, onlardan evlenmek isteyenleri evlendirdiği, onların mehirlerini verdiği ve ayrıca yıl içinde âzat ettiklerinin

dışında her bayramda 100 köle âzat ettiği bildirilmektedir.[35] Bu iki bayramın dışında haftalık bir bayram olan cuma günü de bayram havasında geçerdi.

Irak'ta Şiîler, muharrem ayının ilk günü ile dokuz ve onuncu günlerinde merasim düzenlemeye çok önem verirlerdi. 10 Muharrem günü Hz. Hüseyin'i anma merasimlerinde ağıtlar yakar, göz yaşı dökerlerdi. Bölgedeki Şiîler de ziyaret ve ticaret için akın akın Kerbelâ'ya giderlerdi. Ancak valiler bunu engellemek için çeşitli tedbirler alırlardı. Zeyd b. Ali isyanından sonra bu yasak şiddetlendi.[36]

Ülkede yaşayan gayrimüslimler, eski bayramlarını kutlamaya devam ettiler. İranlılar yıl başı ve ilkbaharın ilk günü olarak kutladıkları en önemli bayramları Nevruz'da, geceleyin ateşler yakar, gündüzleri birbirlerinin üzerine su serper ve birbirlerine hediyeler takdim ederlerdi. Yemekler pişirilir, bu yemekler düzenlenen törenlerde birlikte yenirdi. Ayrıca insanlar şeker dağıtır, birbirlerine çeşitli hediyeler verirlerdi. Kış mevsiminin başlangıcı sayılan ve altı gün süren Mihricân onların ikinci önemli bayramıydı. Bu bayramda da törenler düzenlenir, insanlar birbirlerine hediyeler takdim ederlerdi.[37] Eski İran geleneğinden gelen Nevruz ve Mihricân bayramlarına halkın önemli bir kesiminin ilgi duyduğu ve düzenlenen merasimlere katıldığı da bilinmektedir.

Emevî idarecileri, İranlı büyük çiftlik sahiplerine, bu iki bayramda kendilerine hediye takdim etme yükümlülüğü getirmişlerdi. Bu iki bayramda Muâviye b. Ebû Süfyân'a gönderilen hediyelerin değerinin 10 milyon dirheme ulaştığı bildirilir.[38] Ömer b. Abdülazîz, diğer bazı vergilerle birlikte bu hediye alma âdetini kaldırmıştı. Ancak bu uygulama onun yerine geçen II. Yezîd tarafından tekrar başlatıldı.[39]

Bu dönemde hıristiyan ve yahudiler de kendi dinî bayramlarını serbest bir şekilde kutluyorlardı. Hıristiyanların Fısıh, Hamîsü'l-erbaîn, Hamîs, milât; yahudilerin Pesah (hamursuz), Şavuot (hasat bayramı), Roşhaşanah (yıl başı bayramı), Yom Kipur (büyük oruç günü) bu bayramların başında geliyordu.[40] Müslümanlar, özellikle hıristiyanların bayramları olmak üzere yahudiler ve Mecûsîler'in bayram kutlamalarına da katılırlardı. Geniş bahçeleri ve bostanları olan manastırlarda düzenlenen hıristiyan törenleri

onlar için iyi bir gezinti fırsatı sunardı.[41]

F. Halifeler ve Saray Meclisleri

Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz, bütün namazlarda halka imamlık ederlerdi. Diğer halifelerin ise sadece cuma namazlarında imamlık yapıp vakit namazları için ise muhafız birlikleri kumandanı veya emniyet âmirini vekil olarak görevlendirdikleri bildirilir. Halife camiye beyaz cübbe ve nakışlı beyaz sarık ile gelir, hutbe için minbere elinde halifelik alâmeti olarak mühür ve asâ olduğu halde çıkardı.[42]

Sade bir hayat süren Hulefâ-yi Râşidîn, yine sadelikle temayüz eden toplantılarını mescitte veya evlerinde yaparlardı. Toplantılara katılanlarla aralarına herhangi bir engel de koymazlardı. Emevîler döneminde ise Muâviye'nin Dımaşk'ta yaptırmış olduğu el-Kasrü'l-hadrâ ile başlamış olan saray geleneği hâkim oldu. Halife ve valiler inşa ettirdikleri sarayları ve köşkleri, örnek aldıkları Bizans ve Sâsânî sarayları gibi tefriş ettiler, onların saray protokollerini benimseyip saray görevlileri tayin ettiler. Saraylardaki ve köşklerdeki toplantılarını onların saraylarında olduğu şekilde, belirli kurallara göre yapmaya başladılar. Bu meclislere katılanlar, özel izinle ve belli gün ve saatlerde içeri alınıyor, hiyerarşik bir düzene göre kendilerine ayrılmış bölümlere oturuyordu. Muâviye ile başlayan bu uygulama ile birlikte, görevlilerin ve özellikle halkın halifelere ulaşması zorlaştı. Halife ile görüşmek ancak *hâcip*ten (genel sekreter) izin almak suretiyle ve belirli kurallar çerçevesinde mümkün oluyordu. Daha sonraki halifeler, Bizans ve Sâsânî krallarının sohbet ve eğlence meclislerini de kendilerine örnek aldılar.

Muâviye b. Ebû Süfyân, günün önemli bir kısmını idarî meselelere ayırır, geceleri ise önemli devlet ricali ile yaptığı istişarî toplantının ardından tarihî kıssaların, özellikle eski hükümdarlara dair haberlerin ve şiirin dinlendiği ilmî-edebî toplantılar düzenlerdi. Önceki hükümdarların siyasetleri hakkında bilgi almak gibi idarî açıdan yardımcı olacak konuların konuşulduğu bu toplantılarda, savaş haberlerini ve Câhiliye dönemi kahramanlarının hayat hikâyelerini dinlemeyi severdi. Onun günlük

mesaisini geniş bir şekilde anlatan Mes'ûdî, gündüzlerini önemli devlet ricali ile devlet işlerini müzakere, nedimleriyle görüşme, camide halkın şikâyetlerini dinleme, gerekli tâlimatları verme ve resmî kabullere ayıran halifenin, geceleri yatsı namazının ardından yüksek seviyeli devlet ricali ile yaptığı istişarî toplantının ardından, Arap tarihi, Câhiliye dönemi kabile savaşları, İran krallarından hikâyeler, onların siyasetleri ve savaş taktikleri konularının konuşulduğu bir toplantı düzenlediğini, bu konularda görevlilerin okuduğu kitapları dinlediğini belirtir.[43] Bu meclislere katılanlar hiyerarşik bir düzene göre kendilerine ayrılmış bölümlere otururdu. Halifenin sağ tarafında hânedana mensup emîrler, solunda önemli devlet ricali ve saray erkânı otururdu. Görüşmek isteyen resmî heyetler, kabile reisleri, şairler ve fakihler ise ön tarafta yer alırlardı.[44]

Muâviye'nin bu toplantılarına Yemen tarihi uzmanı Ubeyd b. Şeriyye gibi ahbâr konusunda temayüz etmiş tarihçiler, edipler ve meşhur şairler katılırdı. Onlar halifenin tercihine göre bildiklerini anlatırlar, şiirlerini okurlardı. Bu meclislerde eğlence merasimi yapılmaz ve içki içilmezdi. Muâviye, devlet adamları ve ileri gelen şahısların mûsiki ile uğraşmasını da istemezdi. Nitekim mûsikiye düşkünlüğüyle bilinen Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'i bu yüzden tenkit ettiği bildirilmektedir.[45]

Emevî halifelerinin tamamına yakını, Muâviye gibi, devlet ricaliyle devlet işlerinin müzakere edildiği resmî toplantıların yanı sıra, idarî açıdan yardımcı olacak konuların konuşulduğu, şiirlerin dinlendiği bu gece toplantılarını devam ettirdiler. Bu toplantılara ahbâr konusunda temayüz etmiş ilim adamları, edipler ve meşhur şairler katılır, halifenin tercihine göre bildiklerini anlatırlar, şiirlerini okurlardı. Bilhassa şiire düşkün olanlar, şairleri maddî ve mânevî yönden destekler ve bu toplantılara katılmaya teşvik ederlerdi.

Ancak Muâviye'nin oğlu Yezîd'le birlikte Emevî sarayında mûsikişinas ve şarkıcıların katıldığı içkili eğlence merasimleri ortaya çıktı. Onun zamanında önceki tarihî, siyasî ve edebî gece toplantılarının yerini hoş vakit geçirme ve eğlenme ağırlıklı toplantılar aldı. I. Yezîd'in başlattığı, meşhur şarkıcı ve mûsikişinasların katıldığı, içkilerin içildiği saray eğlenceleri daha

sonraki halifelerin bazıları tarafından da devam ettirildi.

Yezîd'den sonra tahta çıkan oğlu II. Muâviye ve Mervân b. Hakem'in, ses sanatçılarının katıldığı bu tür eğlence meclisleri düzenlemedikleri bilinmektedir. Hatta Mervân, Muâviye zamanındaki Medine valiliği sırasında şarkıcıları takibat altına almış, bu yüzden pek çok şarkıcı câriye Medine'den ayrılmak zorunda kalmıştır.[46]

Şiiri seven ve şairleri himaye eden Abdülmelik'in ise dinî ve ahlâkî sebeplerle mûsikiyi sevmediğini söylediğine dair bilgiler aktarılmıştır.[47] Ancak kaynaklarda onun Saîd b. Miscâh gibi bazı ünlü mûsikişinasları sarayına çağırıp dinlediği haberleri de yer almaktadır.[48] Zamanı fetihlerle geçen ve meclislerinin ana konusu fetihler ve imar faaliyetleri olan I. Velîd'in ses sanatçılarına önem verdiği ve meşhurlarını meclislerine davet ettiği, Süleyman b. Abdülmelik'in de benzeri şekilde davrandığı bildirilmektedir.

Sade bir hayat yaşayan, dindarlığı ve adaletiyle meşhur Ömer b. Abdülazîz, meclislerinde mûsikiye yer vermemiştir. Onun yerine geçen Yezîd b. Abdülmelik ise ses sanatçılarını himaye etmiş, mûsikinin halk tarafından benimsenmesinde de etkili olmuştur. O, dönemin ünlü sanatçılarının katıldığı içkili mûsiki meclisleri, sanatçı ve şarkıcılara verdiği bahşişleriyle meşhurdur. Zamanının önemli kısmını iki câriyesi ile geçirdiği söylenen II. Yezîd'in, meclislere katılanların, mertebelerine göre ayrı yerlere oturmaları kuralını kaldırıp herkesin karışık oturmasına ve her türlü konuşmalarına izin verdiği de bildirilir.[49]

Emevî halifelerinin en önemlilerinden olan Hişâm b. Abdülmelik, kardeşi II. Yezîd'in aksine oldukça dindardı. Onun bu tür eğlence meclisleri düzenlediğine dair hiçbir bilgi aktarılmamıştır. Hişâm'dan sonra tahta oturan yeğeni II. Velîd'e gelince, ud çalan ve şarkı besteleyen, mûsikiye aşırı düşkün bir şahsiyetti. Dinî kuralları hafife aldığı ve gayri ahlâkî davranışlar sergilediği bildirilen ve bu yüzden dinî durumu sorgulanan II. Velîd'in, kısa süren döneminin önemli kısmını mûsiki ve içki meclislerinde geçirdiği, ülkenin dört bir tarafından çok sayıda şarkıcıyı başşehir Dımaşk'a getirttiği söylenir.[50] Tarih kaynaklarında Ömer b. Abdülazîz'i örnek aldığı bildirilen dindar halife III. Yezîd, onun kardeşi İbrâhim ve Emevîler'in son halifesi II.

Mervân'ın mûsiki ve mûsiki meclislerine olumlu baktığına dair bir bilgi aktarılmamıştır.

Sarayda eski İran'dan alınan saray protokollerine göre düzenlenen gece toplantılarında halifeler, Sâsânî kralları gibi nedimleriyle kendileri arasına bir perde çektiriyorlardı. Muâviye b. Ebû Süfyân, I. Mervân, Abdülmelik b. Mervân, I. Velîd, Süleyman b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik ve II. Mervân'ın nedimleriyle aralarında bir perde bulundurdukları ve toplantıya katılanları mertebelerine göre farklı yerlere oturttukları zikredilmektedir.[51]

Sarayda içkili eğlence meclisleri düzenleyen I. Yezîd, II. Yezîd ve oğlu II. Velîd ise aradaki perdeyi kaldırarak şarkıcı ve câriyelerle birlikte oturmuşlardır. Bu meclislere katılanların mertebelendirilmesi kuralını kaldıran II. Yezîd'in meclisinde karışık oturulduğu ve her türlü konuşmanın yapıldığı zikredilmektedir. O ve oğlu II. Velîd, nedimlerinin huzurunda çok lâubali davranmaktan çekinmedikleri gibi, nedimlerini de konuşma, her türlü şakalaşma hususunda serbest bırakırlardı. Valiler de halifeler gibi, görevlilerin katıldığı resmî toplantıların yanı sıra, âlim, şair ve ediplerin katıldığı ilmî ve edebî gece toplantıları düzenliyorlardı. Bazı valiler, mûsikişinasların katıldığı toplantılar da yaparlardı.

G. Boş Vakit Geçirme ve Eğlenme Alışkanlıkları

Avcılık. Câhiliye döneminde yaygın olan avcılık, ok veya kapan ile ceylan ve kuş avlamaktan ibaretti. Av özellikle bedevîler için önemli bir geçim kaynağıydı.[52] Fetihlerden sonra Rumlar ve İranlılar'dan yeni av şekilleri öğrenildi. Kuş avlamada kullanmak üzere doğan, şahin, atmacalar beslemeye başlanıldı. Bu kuşların yanı sıra, ceylan ve yabani eşek avlamak için tazılar ve köpekler yetiştiriliyordu.

Emevî halifelerinden bazıları da ava büyük ilgi duyuyor, devlet ricaliyle birlikte sık sık ava çıkıyorlardı. Onlar avcılığı, ata binme, ok kullanma bakımından askerlik ve savaş için bir eğitim olarak görürlerdi. Kan dökme korkusunu gidermenin yanında, sıhhate de faydası olduğuna inanırlardı. Av

meraklısı ilk halife olarak bilinen Yezîd b. Muâviye, avcılığa çok düşkündü, bu yüzden yırtıcı kuş ve hayvanlar edinmişti. Onun av köpeklerine altın tasma ve altın zil taktığı, her köpeğin bakımı için bir köle tahsis ettiği bildirilir.[53] II. Yezîd de ava meraklıydı.

At Yarışları. At yarışı Araplar arasında Câhiliye döneminden beri çok yaygındı. Yarışlarda birinci olması için at beslerler ve atlarıyla birbirlerine karşı övünürlerdi. Bu alanda büyük bir rekabet yaşanırdı. Hatta at yarışlarındaki rekabet yüzünden çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle yıllarca süren kabile savaşları bile yapılmıştı. İslâmiyet'in yayılışından sonra da bu âdet devam etti. Toplumun her kesiminde at yarışına yoğun bir ilgi vardı, bu yarışlar halkın en önemli eğlencesi özelliğini taşıyordu.

Emevî halifelerinden bazıları at beslemeye ve at yarışlarına önem verdiler. Bu maksatla hipodromlar (*halebât*) yaptırdılar. İlk halife Muâviye'nin yarış atlarına sahip olduğu, I. Yezîd, Abdülmelik ve I. Velîd'in at yarışları düzenledikleri bilinmektedir. Süleyman b. Abdülmelik'in bir at yarışı düzenlemek istediği ve yarışa katılacak atların getirildiği sırada ölmesi üzerine, bu yarışı Ömer b. Abdülazîz'in yaptırmak zorunda kaldığı, ancak Ömer'in daha sonra at yarışı tertiplemediği rivayet edilir.[54] Çünkü o, at yarışlarına karşıydı ve bunu yasaklamak için valilerine tâlimat göndermişti.[55]

Atlara ve at yarışlarına en fazla önem veren halifenin Hişâm b. Abdülmelik olduğu anlaşılmaktadır. Onun döneminde bu yarışlar halkın en önemli eğlencesi haline gelmiştir. Geniş yarış parkurları yaptıran Hişâm'ın ayrıca yarış atları beslenen büyük haraları vardı. Atları için önemli paralar harcardı. Büyük at yarışlarına katılan "ez-Zâid" isimli atı çok meşhurdu. O daha önceden görülmeyen sayıda, 4000 atın katıldığı bir yarış düzenlemek istemişti. Yakınlarının bu kadar atın parkura sığmayacaklarını ve atların birbirlerini ezeceklerini söylemeleri üzerine parkurun genişletilmesiyle bizzat ilgilenmiş, ardından Dımaşk halkının çoğunun katıldığı yarış yapılmıştı. Yarışın ardından atlar hakkında recez türü şiirlerin söylendiği bir merasim düzenlendi.[56] Her türlü eğlenceye ve ava merakıyla bilinen II. Velîd de ata ve at yarışlarına düşkündü. Amcası Hişâm gibi haralarında 1000 atın bulunduğu Rusâfe'de bir hipodrom yaptırdığı bildirilir.[57] Emevî hânedanına

mensup bazı hanımların da at beslediği ve hatta bizzat yarışlara katıldığı zikredilir. Emevî valilerinden bazılarının da at yarışlarına düşkün olduğu ve yarış düzenledikleri bilinmektedir.

Halk da maddî durumlarına göre kullanım maksadıyla veya at yarışları için at yetiştirirdi. Askerlerin yanı sıra göçebeler arasında at yetiştirme daha yaygındı. Araplar, atların soylarına önem verirler, atların şecerelerini kayda geçirirlerdi. Nitekim Ayyâş b. Zibirkân'ın Abdülmelik'e on beş at hediye ettiği ve halifeye bu atların her birinin anne babalarını sırasıyla birer birer açıkladığı bildirilir.[58]

Diğer Oyunlar. I. Yezîd zamanında saray eğlenceleri arasında bugünkü polo oyununa benzeyen *çevgân*ın da yer aldığı bildirilir. II. Velîd'in de kendisine ait bir oyun alanında polo oynadığı söylenmektedir.[59] Bu dönemde halk arasında çelik çomak oyunu da yaygındı. Yine satranç ve tavla gibi evlerde ve arkadaş meclislerinde oynanan oyunlar vardı.

H. Mûsiki

Emevîler zamanında saraylarda olduğu gibi özellikle toplumun zenginleşen kesimlerinde lüks ve konfor yayıldı. Başta yiyecek içecek ve giyim kuşam maddelerinde olmak üzere hayat standardı yükseldi. Halifeler ve devlet ricali yaptırdıkları saray ve kasırlarda otururken servet sahipleri de daha yüksek ve sağlam binalar yaptırıp evlerini kıymetli eşya ile donatmaya başladılar.

Fetihlerin ardından Rum, Fars, Türk ve Berberîler gibi farklı din ve ırk mensuplarıyla bir arada yaşama, müslüman Araplar'ı bu toplumların örf, âdet ve eğlence anlayışları bakımından etkiledi. Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olmayan oyun ve eğlence türleri ortaya çıktı ve giderek yaygınlaştı. Medine ve Mekke'de olduğu gibi birçok yerde zengin ve işsiz gençler boş vakitlerini eğlenerek geçirmek için, gazel şiirlerine ve bilhassa mûsikiye büyük rağbet gösterdiler. Kays b. Zerîh, Cemîlü Büseyne, Ömer b. Ebû Rebîa ve Küseyyir Azze gibi gazel şairleri halkın ilgisini topladı. Halk onların şiirlerini terennüm etmeye başladı.

Emevîler döneminde mûsiki özellikle Mekke ve Medine'de yayıldı.

Mes'ûdî, Medine'de mûsikinin I. Yezîd zamanında ortaya çıktığını söyler.[60] Bundan itibaren mûsiki meclislerinin Hicaz'da halk arasında yaygınlık kazandığı, özel toplantılarda ve düğünlerin çoğunda mûsiki meclislerinin kurulduğu bildirilmektedir.[61]

Mûsikişinas Fars ve Rum asıllı köleler veya mevâlî bu hususta etkili oldu. Dönemin en meşhur mûsikişinas ve şarkıcıları Mekke ve Medine'de yetişti, aralarından önemli bestekârlar çıktı. Eğlence ve şarkı meclisleri, Kûfe ve başşehir Dımaşk'ta da yaygınlaştı. Tamamına yakını köle, câriye veya mevâlîden olan, aralarında siyahîlerin de bulunduğu müzisyenlerin başında, Benî Mahzûm'un âzatlısı, Medine'nin tanıdığı ilk nesil mûsikişinasların üstadı Tuveys geliyordu.[62] Medine gençleri Tuveys'i diğer şarkıcılara tercih ederdi. Bir sonraki kuşağın meşhur muganniîleri İbn Süreyc, Dellâl ve Neûme ed-Duhâ onun öğrencisi oldular.[63] Medine'de büyüyen Fars asıllı Sâib Hâsir, gınâ ve lahnin öncülerinden sayılır. Medine'de ud çalan ilk muganniî olduğu söylenen Sâib, İbn Süreyc ve Azze Meylâ gibi meşhur muganniîlerin de hocasıdır.[64]

Tuveys'in kuşağından Mekkeli siyahî bir mevâlî olan Saîd b. Miscâh'ın, İran ve Bizans mûsiki tarzlarını Arap mûsikisine aktarıp özel bir mûsiki tarzı oluşturduğu ve mûsikinin gelişmesine katkı sağladığı belirtilir. Daha sonraki kuşaktan aynı zamanda iyi bir edip olan Benî Mahzûm'un âzatlısı Ma'bed b. Vehb Suriye'de şöhret olmuş, Emevî halifeleriyle de yakınlık kurmuştu.[65] Aynı dönemin diğer bir şöhreti de mûsiki de icatlar yapan Berberî asıllı Ebû Mervân el-Garîd'dir. Bu alanda hocası olan İbn Süreyc'i geçtiği ve bu yüzden hocasının onu kıskandığı bildirilir. Emevîler döneminde mûsikiye duyulan ilginin artmasında, şarkıcı câriyelerin de önemli etkisi olmuştur.

Şarkıların söylendiği, şiirlerin okunduğu toplantılar sarayların yanında, mûsikiye büyük ilgi duyan Abdullah b. Ca'fer gibi önde gelen şahısların evlerinde de yapılıyordu. Mûsiki aletlerinde de bir zenginleşme olmuş, Araplar'ın geleneksel müzik aleti olan def çeşitlerine ilâveten tambur, sanc (telli saz), düreyc ve mizmâr (ney) gibi telli ve nefesli sazlar yaygınlaşmıştı.[66]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

İKTİSADÎ HAYAT

A. Beytülmalin Gelirleri

Devlete ait her türlü mal varlığı ve gelirler, önceden olduğu gibi, beytülmalde (devlet hazinesi) toplanıyor, her türlü harcama da buradan yapılıyordu. İslâm devletinde beytülmalin gelirleri zekât, ganimetlerin beşte biri (*humus*) ve *fey* (cizye, haraç ve öşür) olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Emevîler vergilerin toplanmasında genellikle Hz. Ömer zamanında konulan kaideleri uygulamışlar; ancak vergilerin miktarı, toplanması ve harcama yerleri hususunda birtakım değişiklikler yaparak bazı ilâve vergiler koymuşlardır.

Zekât. Zekâta tâbi olan mallar; ekinler, meyveler ve hayvanlar gibi gizlenmesi mümkün olmayan "zâhirî mallar" ve altın, gümüş ve ticaret malları gibi gizlenmesi mümkün olan "bâtınî mallar" olarak ikiye ayrılıyor ve zekâtları devlet tarafından toplanıyordu. Ancak Hz. Osman döneminde, bâtınî malların zekâtı mükelleflerine bırakıldı. Artık bâtınî malların zekâtı sahipleri tarafından veriliyor, zâhirî malların zekâtı ise önceden olduğu gibi devlet tarafından toplanıyordu.

Emevîler döneminde Hz. Osman'ın başlattığı uygulamaya devam edildi. Devlet zâhirî malların zekâtının toplanması için zekât âmilleri tayin ediyordu. Zekât olarak toplanan hayvanlar ve öşrî arazilerden alınan ürünler, sadece Tevbe sûresinin 60. âyetinde sayılan zekât verilebilecek kimselere dağıtılıyordu. Öşrî arazilerde yetiştirilen ürünlerden alınan zekât, aynı beldedeki zekât alabileceklere dağıtılır, Allah yolunda cihat edenlerin payı ise savaştıkları sınırlara nakledilirdi.

Humus. Hz. Peygamber'in sağlığında fetihlerde ele geçirilen ganimetlerin beşte dördü savaşanlara paylaştırılıyor, geriye kalan beşte biri (*humus*) ise beytülmale gönderiliyor ve Enfâl sûresinin 41. âyetinde belirtildiği şekilde "Allah, Hz. Peygamber, onun yakınları, yetimler, yoksullar ve yolcular" için harcanıyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise ona ve yakınlarına ait olan iki hissenin cihat hazırlığına ve faaliyetlerine harcanması görüşünde birleşildi. Emevîler'in de bu fondan gelen gelirleri cihat için silâh, at ve erzak

alımına harcadıkları tahmin edilmektedir.[1]

Fey. Beytülmalin en önemli fonunu teşkil eden ve geliri müslüman halkın tamamına yönelik hizmetlere tahsis edilen fey gelirleri ise, gayrimüslim tebaanın, sadece askerlik yapabilecek erkeklerinden alınan cizye vergisi, savaş veya sulh yoluyla fethedildikten sonra eski sahiplerinin elinde bırakılan toprakların haracı ve gayrimüslim tüccarların İslâm ülkesine getirdikleri ticaret mallarından alınan öşür (gümrük) vergisi olmak üzere üçe ayrılıyordu.

Cizye. Bülûğ çağına ulaşmış gayrimüslim erkekler üzerine konulan cizye Hulefâ-yi Râşidîn döneminde aynî veya nakdî olarak alınıyor, bu vergi belde halkına toptan konulabiliyor, müslümanlara yaptıkları yardımlar karşılığında kaldırılabiliyordu. Emevî halifelerinden bazılarının bu konuya yeni düzenlemeler getirerek önceden kararlaştırılan cizye miktarını arttırdıkları görülmektedir. Meselâ el-Cezîre bölgesinde toplanan cizyeyi az bulan Abdülmelik, mükelleflerin yeniden sayımını yaptırıp kazanç ve harcamalarını hesap ettirdikten sonra onları maddî bakımdan aynı seviyede kabul ederek, şahıs başına alınacak cizye miktarını 4 dinar olarak belirlemiştir.[2] Diğer taraftan Emevîler döneminde zimmî statüsünde bulunan hıristiyan, yahudi, Mecûsî ve Sâbiî tebaa arasında İslâm'ın yayılışı son derece hızlanmış ve bunların büyük kısmı ihtida etmişti. İslâm'ı kabul etmek cizye vergisini düşürdüğünden, bu durum hazine gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açıyordu. Bu durum karşısında Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf, cizye gelirinin azalmaması için İslâm'ı kabul eden ve "mevâlî" olarak isimlendirilen gayri Arap müslümanlardan cizye almaya devam etti. Bundan itibaren Emevî idarecileri, bu uygulamayı devlet politikası haline getirmişlerdi. Ancak Ömer b. Abdülazîz halife olunca mevâlîden haksız yere alınan bu vergiyi kaldırdı. Ömer b. Abdülazîz ayrıca cizye ödemekte zorlananları geçici süreyle cizyeden muaf tutmuş, ziraatı geliştirmeleri için zimmîlere cizye muafiyeti tanımıştı. Ne var ki Ömer'in ölümünden sonra mevâlîden tekrar cizye alınmaya başlandı. Devletin yıkılış yıllarında Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından tekrar kaldırıldı.

Haraç. Müslümanlar tarafından fethedilen ve ümmetin ortak malı

sayılarak eski sahiplerinin elinde bırakılan araziler üzerine Hz. Ömer zamanında konulan haraç vergisi, Emevîler devrinde de devletin en önemli gelir kaynağını oluşturuyordu. Ya'kūbî'nin aktardığı rakamlara göre Muâviye döneminde, Filistin, Ürdün, Dımaşk ve Humus'u içine alan Şam vergi bölgesinden toplanan haraç gelirinin miktarı yıllık olarak 1.430.000 dinara ulaşıyordu.[3] Ancak bu bölgeden elde edilen gelirin, haracî arazilerin bir bölümünün zekâta tâbi öşrî araziye dönüştürülmesi ve ziraatın ihmali gibi sebeplerle zamanla azaldığı görülmektedir. Nitekim bu bölgeden toplanan cizye gibi haracı da az bulan Abdülmelik b. Mervân'ın, el-Cezîre, Şam ve Musul'daki arazileri yeniden tahrir ettirip, toprakların şehir merkezlerine olan uzaklıklarına göre ödenecek haraç miktarlarını yeniden belirlediği zikredilir. Yeni işlemde bir günden az sürede ulaşılabilen mesafeler yakın, bu sürede ulaşılamayan topraklar ise uzak kabul edilerek, uzaktaki arazilere yakındakilerin haracının yarısı tahakkuk ettirilmişti.[4]

Ubeydullah b. Ziyâd'ın valiliği sırasında 135 milyon dirhem olan Sevâd bölgesinin yıllık haraç geliri, Emevîler'in son zamanlarında 100 milyon dirhem civarına inmiştir. Aynı şekilde Hz. Osman zamanında Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in valiliği döneminde 14 milyon dinara ulaşan Mısır haracı Süleyman b. Abdülmelik devrinde 12 milyona inmiş, bölgede çıkan karışıklıklar yüzünden ziraatın ihmal edilmesiyle bu rakam giderek daha da azalmıştır. Hişâm gibi bazı halifeler, bütçelerinin en önemli harcama kalemi olan haraçtaki düşüşü önlemek ve gelirleri çoğaltmak için bir yandan haraca tâbi arazilerin, bir yandan da vergi miktarlarının arttırılması yoluna gitmişlerdir.

Muâviye b. Ebû Süfyân, vergi gelirleri üzerindeki kontrolünü arttırabilmek için eyaletlerde müstakil birer haraç dairesi kurdurmuştu. Bundan itibaren haraç vergisinin toplanmasını sağlayan valiler, divanda kayıtlı askerler ile diğer memurlar ve yakınlarının maaşlarını bu gelirden öderler, köprü, yol ve sulama kanallarının yapımı gibi bayındırlık faaliyetleri için gerekli harcamaları da bu fondan yaparlar, geriye kalan miktarı hilâfet merkezindeki beytülmale gönderirlerdi. Meselâ Muâviye zamanında Ziyâd b. Ebîh'in 60 milyon dirhem tutan Basra haraç gelirinden 4 milyon

dirhemini, 40 milyon tutan Kûfe gelirinden ise bu miktarın onbeşte birini Dımaşk'a gönderdiği, Mısır Valisi Mesleme b. Muhalled'in de gerekli harcamaları yaptıktan ve Hicaz bölgesine bir miktar buğday ayırdıktan sonra geriye kalan 600.000 dinarı Dımaşk'a yolladığı bilinmektedir. Ancak bu rakamların içinde, bütçede aynı kalemde toplanan cizye ve öşür vergilerinin de bulunması ihtimali kuvvetlidir.

Haracî arazilerin özel mülk haline gelmesi durumunda kamu hizmetleri önemli ölçüde aksayacağı için, ümmetin ortak malı sayılan haracî toprakların alınıp satılması hoş karşılanmamış, müslümanların bu toprakları zorla almaları da uygun bulunmamıştır. Ancak Emevîler zamanında Velîd b. Abdülmelik döneminden itibaren, belirli çerçevede de olsa bu kuralın ihlâl edildiği görülmektedir.[5] Nitekim Hulefâ-yi Râşidîn döneminin hilâfet anlayışını ihya eden Ömer b. Abdülazîz bu toprakların satışını yasaklamıştır.[6] Hişâm b. Abdülmelik zamanında bu yasak tekrar kaldırılmış, ancak satış işlemi devletin iznine bağlanmıştır.

Malî alanda yaptığı düzenlemelerle dikkat çeken Ömer b. Abdülazîz, başarılı bir vergi reformu gerçekleştirdi. Bu reform çerçevesinde 100 (718-19) yılından itibaren haracî arazilerin satışını yasaklayan halife, önceden müslümanlara satılmış olan bu nevi araziler için toprak vergisi olarak haraç, mahsulünden de öşür vergisi olmak üzere iki vergiyi birden aldı.[7] Böylece mîrî/haracî arazilerden alınan haraç geliri miktarı artmış oldu.

Öşür. Gümrük vergileri olan öşür, ellerindeki mal miktarına göre yabancı gayrimüslim tüccarlardan onda bir, zimmî tüccarlardan yirmide bir, müslüman tüccarlardan da kırkta bir olarak alınıyordu. Yabancı tüccarların İslâm ülkesine mal getirmeleri durumunda bu vergi Hz. Ömer döneminden itibaren yılda bir defa alınırken Emevîler'de, Ömer b. Abdülazîz zamanı hariç, yıla dikkat edilmeksizin malın her girişinde alınmıştır. Zimmî ve yabancı ülke tüccarlarının ödedikleri öşür, cizye ve haraç ile birlikte fey fonuna dahil edilirken, müslüman tüccarların ödediği öşür ise zekât fonuna ekleniyordu.[8]

Ömer b. Abdülazîz'in beytülmali üç şubeye ayırdığı, "beytü'l-fey" adı verilen birinci fonda haraç, cizye ve gayrimüslim tüccarlardan alınan öşürü

(gümrük vergileri), ikinci fonda zekâtları, üçüncü fonda ise ganimetlerden ayrılan humus gelirlerini topladığı bilinmektedir.[9] Ömer b. Abdülazîz, harcamalar üzerinde büyük titizlik gösterip seleflerinin humusu yerinde kullanmadıklarını söyleyerek bunun Kur'an'da bildirilen yerlere sarfedilmesini karar altına almış ve borçlulara yardımı da zekât fonundan yapmıştır.[10]

Tarih kaynaklarında Emevî idarecilerinin bu vergilerle yetinmeyip Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olmayan ilâve vergiler koyduklarından bahsedilmektedir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz eski Sâsânî geleneklerine göre Nevruz ve Mihricân günlerinde halifeye gönderilen değerli hediyelerle, resmî müracaatlarda kullanılan kâğıtların bedelleri, darphâne işçilerinin ücretlerinden ve nikâhlardan alınan ücretler gibi bu ilâve vergileri kaldırmıştır.[11]

B. İlk İslâm Parasının Bastırılması

Emevîler dönemi iktisadî hayatında en önemli gelişmelerinden biri, ilk İslâm parasının bastırılmasıdır. Daha önce ülkede Bizans dinarı ile İran dirhemi kullanılıyordu. Hz. Ömer ve daha sonraki halifeler para ıslahı ve tevhidi yoluna gitmişlerdi. Ancak tam anlamıyla İslâm parasının basımı Abdülmelik b. Mervân tarafından gerçekleştirildi. 76 (695) yılında Dımaşk'ta ilk İslâm dinarını darbettiren Abdülmelik, valisi Haccâc'ı da Irak'ta ilk dirhemi bastırmakla görevlendirdi. Bizans'la süregelen askerî mücadeleye iktisadî bir boyut kazandıran bu önemli icraatıyla ülkesini Bizans parasına bağımlılıktan kurtaran halife, devletin malî yapısını pekiştirip iktisadî durumunu güçlendirmişti. İki devlet arasında bu yüzden başlayan mücadele sırasında resmî yazışmalarda kullanılan hıristiyanî ibareler de çıkarılarak yerlerine İslâmî ibareler konulmuştur.

C. İktâ Uygulaması

Fethedilen bölgelerde önceki hânedan mensuplarına, fetihler esnasında öldürülen veya kaçan asilzadelere ait topraklar, halk arazileri ile sahipleri

tarafından terkedilmiş olan toprakları ifade eden "savâfî", ümmetin feyi olarak beytülmalin mülkiyetine alınmıştı. Halifenin devlete ait olan ve satışı yasaklanan "savâfî" arazilerin işletilmesi veya bir kısmını iktâ etme hakkı bulunuyordu.[12] Arz-ı mevât veya bataklık araziler de en azından I. (VII.) asrın ortalarından itibaren yönetimin izniyle işletilebiliyordu.[13]

İktâ uygulaması Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştı. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer onu takip etti. İlk fetihlerin ardından, bazı kabileler sahil şehirlerine yerleştirilirken veya başka bölgelerde iskân edilirken işletmeleri şartıyla onlara iktâ araziler verilmişti. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Hz. Osman'ın diğer üç halifeden daha fazla iktâ arazi verdiği, onun döneminde, savâfî araziler hususunda ümmetin malı olduğu anlayışından, devlet mülkü olduğu anlayışına doğru bir geçiş yaşandığı zikredilse de, bu dönemdeki iktâlar az miktarlarda olup, bir kısmı bir köy veya geniş bir çiftlikten ibaretti.[14]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde iktâların verilişinde İslâm'ın tebliği ve yayılması, fetih sonrası karşılaşılan sorunların çözümü, tehcir ve iskân siyaseti esas alınıyordu. Emevîler'e kadar savâfî, ilk fetihlere katılan gazilerin feyi olarak devam etti. Emevîler'le birlikte, bu arazilerle beytülmal arasında irtibat kuruldu. İktâların artmasının yanı sıra, veriliş sebepleri ve verilen araziler bakımından farklılaşma ortaya çıktı.

Savâfî toprakların yeniden bir tespitini yaptıran ve Hz. Osman zamanında kendisine iktâ olarak verilen arazilerin bir kısmını hânedan mensupları ve diğer kısmını fakir müslümanlar için vakfeden Muâviye b. Ebû Süfyân, bölgedeki diğer savâfî arazilerin bir kısmını eşraftan olan bazı kimselere iktâ olarak verdi. Savâfî araziler bundan itibaren hükümete ait topraklar olarak görüldü. Halifeler, saltanat sisteminin mantığı uyarınca öncelikle hânedan mensuplarına, idarecilere, kabile liderlerlerine ve yakın adamlarına iktâlar verdiler.[15] Daha sonraları iktâ arazilerine dönüştüğü için "katâî" denilen bu topraklardan yapılan iktâlar giderek artış gösterdi. Hatta Abdülmelik döneminde Suriye bölgesinde önceden vakfedilenler dışında kalan savâfî arazilerin tamamının Kureyş ileri gelenleri ve kabile liderlerine iktâ edildiği söylenmektedir.[16] Ancak bu toprakları beytülmal yararına işletmeye çalışan

halifeler de vardı. Nitekim seleflerinin bu siyasetine karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz, Muâviye tarafından Mervân'a iktâ edilen ve zamanla kendisine miras kalan Fedek arazisini, gelirlerinden faydalanmak üzere Ehlibeyt mensuplarına iade etmiş; ayrıca önceki halifeler tarafından kendisine verilmiş diğer gayrimenkulleri ve kıymetli eşyayı da beytülmale devretmişti.

Emevîler döneminde Bizanslılar'ın terkettiği yerleşim birimleri de iktâ olarak veriliyordu. İktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridine, Bizans sınır boylarına ve yeni fethedilen topraklara göçebe Arap kabileleri iskân edildi. Diğer taraftan *arz-ı mevât*ın (işlenmeyen topraklar) ihya edilerek ziraata elverişli hale getirilmesi için iktâ olarak verilmesi, Emevîler döneminde özellikle Sevâd bölgesinde olmak üzere, geniş arazi sahipleri ortaya çıkarmıştı. Büyük arazi sahipleri, çiftliklerinde çalıştırmak için Doğu Afrika'dan köleler getiriyorlardı. Bu Zencîler'in Haccâc'ın valilik döneminden itibaren isyan çıkarmaya başlaması,[17] onların bu yıllarda büyük sayılara ulaştığını göstermektedir. Mesleme b. Abdülmelik gibi bazı emîrler, geniş toprak sahibi olmuşlardı. Süleyman b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb'e geniş bir bölge iktâ etmişti.[18]

Emevîler'de görülen ve büyük toprakların kumandanlar veya devlet ricalinin elinde toplanmasına yardım eden dikkat çekici diğer bir uygulama da "iltica" usulüdür. Buna göre bir arazinin sahibi, vergi memurunun baskısından ve zulmünden kurtulmak için devlet ricalinden birine iltica ediyor ve arazisini onun adına kaydettiriyordu. Bu durumda kendisi hükümet kayıtlarına onun işçisi olarak geçiyordu. Nitekim Batîha bölgesindeki pek çok arazi sahibinin, Mesleme b. Abdülmelik'e iltica ederek topraklarını onun adına yazdırdığı bildirilmektedir.[19]

D. Tarım

Emevîler'de çağdaşı devletlerde olduğu gibi ekonomik hayatın temelleri tarım üzerine kurulmuştu. Bunun için idareciler sulama işine büyük önem verdiler ve çeşitli kanallar açtırıp bentler yaptırdılar. Muâviye b. Ebû Süfyân, özellikle Irak topraklarının en önemli problemi olan bataklık bölgelerini ziraata açmak için çalışma başlatmıştı. Onun Irak bölgesi haraç âmili olarak

görevlendirdiği Abdullah b. Derrâc'ın yıllık mahsulü 5 milyon dirhem tutan bir araziyi ekilebilir hale getirdiği bildirilmektedir.[20] Ayrıca onun Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh de bu işlere büyük önem verdi; taşkınları önlemek için bentler, sulama amacıyla kanallar ve üzerlerine köprüler yaptırdı.

Emevîler'in mühendisi olarak tanınan Yezîd b. Muâviye ise Dımaşk'ın Gūta bölgesinde kendi adıyla bilinen kanalı (Nehrü Yezîd) açtırdı. Böylece önceden az bir kısmı sulanabilen bu verimli arazinin tamamı sulanır hale geldi. Emevî Valisi Haccâc da Irak bölgesinde pek çok kanal açtırmış, ayrıca tarımın gerilememesi için şehirlere göçü yasaklayarak kırsal kesimden gelenleri geri dönmeye mecbur etmiştir.

Hişâm b. Abdülmelik'in Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî sulama işlerine büyük para harcayarak kanallar açtırmış, barajlar ve köprüler yaptırmıştı. Onun bu faaliyetlerin birçoğunda meşhur mühendis Hassan en-Nabatî'nin katkılarından faydalandığı bilinmektedir.[21] Bu dönemde Mısır'ın Nil nehrine dayalı sulamacılığına da gereken önem verilmiş, ayrıca nehir üzerinde yeni bir mikyas (su seviyesi ölçüm istasyonu) yaptırılmıştır.

E. Ekonomik Sıkıntılar

Emevîler döneminde toplumun bazı kesimleri, düzenli maaşları ve ganimetten aldıkları pay sayesinde maddî bakımdan iyi bir durumda bulunurken son zamanlarda geniş halk kitlesi geçim sıkıntısıyla yüz yüze gelmişti. Maaş divanına kayıtlı muharip sınıf ile Emevîler zamanında eski nüfuzunu ve kuvvetlerini devam ettiren İranlı çiftlik sahipleri dışında kalan Araplar ve mevâlî önemli bir geçim sıkıntısı içinde bulunuyordu. Suriye ile diğer bölgeler arasındaki siyasî rekabet, kabile mücadeleleri ve muhalif grupların bitmeyen isyanları, durumu daha da kötüleştirmişti. Bu yüzden yönetimin değişmesi sıkıntıya düşen kesimlerin neredeyse ortak amacı haline gelmişti. Buna karşılık yönetimin bu insanları rahatlatacak önlemleri almaması devletin yıkılışının önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur.

Özellikle Irak'taki muhalif gruplar, bölge sakinlerinin haklarının yendiği ve buradan toplanan vergilerin Şam halkına harcandığı iddiasında bulunmuşlardır. Bu iddia Hâricî ve Şiî isyanlarında en önemli propaganda

vasıtası haline getirilmiştir. Nitekim Zeyd b. Ali'nin Kûfe halkından biat alırken biat metnine, toplanan vergilerin hak sahiplerine dağıtılması şartını da koyduğu görülmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

İLİM VE KÜLTÜR

A. Eğitim Öğretim Kurumları

1. Küttâblar

Emevîler döneminde "küttâb" adı verilen ilk mekteplerin sayısı arttı. Köylerde, kasabalarda ve şehirlerde hemen her mahallede ihtiyaca göre bir veya birden fazla küttâb bulunuyordu. Ayrıca varlıklı aileler kendi çocukları için özel küttâblar da yaptırıyorlardı. Kaynaklarda verilen bilgiler, ayrıca mescitlerde de okuma yazma öğretildiğini göstermektedir.

Çoğunlukla erkek çocukların okuma yazma öğrenip eğitim gördüğü bu kurumlarda erkek ve kızlar ayrı ayrı okutulurdu. Bu okullar, öğrencilere başta okuma yazma, temel dinî bilgiler, sarf nahiv ve basit hesap kuralları gibi temel eğitimin verildiği yerler olmasının yanı sıra aynı zamanda medreselere hazırlık konumundaydı. Küttâblar, genellikle hocaları daha ileri seviyede eğitim veren bir camiye bitişik halde kurulur ve bazı dersler cami içinde yapılırdı. Buralarda yetişen öğrenciler kabiliyetlerine göre mescitlerde kurulan ders halkalarına devam ederlerdi. Bazı küttâblara çok sayıda öğrenci devam ederdi. Nitekim dönemin önemli tefsir âlimlerinden Dahhâk b. Müzâhim'in 3000 çocuğun devam ettiği çok büyük bir mektebe sahip olduğu, kendisinin de burada ücret almaksızın öğretmenlik yaptığı bildirilmektedir.[1]

Sarayların ortaya çıkmasıyla saraylarda çocuk eğitimi de bu dönemde başladı. Hânedana mensup çocuklar, saraylarda özel hocalar tarafından eğitiliyordu. Çocuklarını yetiştirmek üzere zamanın meşhur âlimleri arasından hocalar görevlendiren halifeler, çocuklarını ayrıca dil, belâgat, şiir ve hitabet alanlarında daha iyi yetiştirmek için, bedevîler arasına bâdiyeye gönderiyorlardı. Bu uygulamayı oğlu Yezîd'i, annesinin kabilesine gönderen Muâviye başlatmıştı. Aynı dönemde zengin ailelerin konaklarında da bu tür özel eğitim programları uygulanıyordu.

2. Cami ve Mescitler

İlk mektepleri başarıyla bitiren öğrencilerin bir kısmı mescitlerdeki ders halkalarına devam ederdi. Kalabalık olduğu bildirilen bu halkalarda hocalar,

ihtisaslarına göre farklı dinî ilimler okuturlardı. Emevîler'in ilk döneminde bu ders meclislerinin hocaları genellikle genç sahâbîler kuşağına mensup âlimlerdi. Dolayısıyla tâbiîn tabakasına mensup Emevîler devri âlimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişti. Cami ve mescitlerde merkezîleşen ilmî hareket bu dönemde Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Dımaşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandı. Şam Emeviyye (Ümeyye) Camii ile Fustat (Mısır) Amr b. Âs Camii gibi büyük camiler, dinî ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebelerle dolup taşardı.

Mescitlerin yanında âlimlerin evleri, saray ve zengin ailelerin evleri de önemli birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştı. Muâviye b. Ebû Süfyân sarayında âlimleri toplar, Arap tarihi ve bilhassa Arap savaşlarıyla yabancı kral ve sultanlar hakkında onlarla sohbet ederdi. Bu gelenek diğer Emevî halifeleri tarafından sürdürüldü. Özellikle yeni saray hayatı, edebiyat ve sanatın gelişmesinde etkili oldu.

Eğitim için kararlaştırılmış genel bir sistemin söz konusu olmadığı bu dönemde ilmî hareketin ağırlık merkezini dinî ilimler ve bu ilimlerle yakından ilgili olan siyer ve İslâm tarihi teşkil ediyordu. Bu ilimlerin yanı sıra, bu dönemde ilim, fikir ve sanat alanında yabancı kültür ve âdetlerin tesiriyle, önceki milletlerden alındığı için "ulûmü'l-evâil" denilen tıp ve kimya gibi ilimlerde tercüme faaliyeti başladı. Emevî ailesinden Hâlid b. Yezîd, bu tercüme faaliyetini başlatan ve bizzat bu ilimlerle meşgul olanlar arasında yer aldı.

B. Dil ve Edebiyat

1. Nahiv Çalışmaları

İlk fetihlerin ardından başta İran asıllılar olmak üzere fethedilen bölgelerin halkları arasında İslâmiyet yayılmaya başlamıştı. Emevîler döneminde gayri Arap müslümanların sayısı büyük artış gösterdi. "Mevâlî" olarak isimlendirilen bu müslümanların Arapça'yı öğrenmekte karşılaştıkları güçlüklerin yanı sıra, farklı lehçelere sahip Arap kabilelerinin bir arada yaşamaları gibi sebeplerle Arapça'yı konuşmada ortaya çıkan îrap hataları giderek artıyordu. Bu durum *nahiv* (Arapça gramerinin söz dizimi kuralları

ve îrap bölümü) çalışmalarını önemli bir ihtiyaç haline getirmişti. Ancak bu çalışmaların sebeplerinin en önemlisi, şüphesiz Kur'ân-ı Kerim'i bu tür dil hatalarından koruma gayretiydi. Çünkü bilhassa kitleler halinde İslâm'a giren ve ana dili Arapça olmayan halklar arasında hatalı okumalar çok yaygınlaşmış, nahiv ilmiyle ilgili çalışmaları âcil hale getirmişti. Bu hataları önlemeyi hedef alan nahiv ilminin temellerinin, bu dönemde, farklı ırk, din ve dil sahibi insanların bir arada yaşadığı, yabancılarla karışmanın ve dolayısıyla dilin bozulmasının en fazla görüldüğü Basra'da Ebü'l-Esved ed-Düelî ve talebeleri tarafından atıldığı kabul edilmektedir. Basra şehri Emevîler'in son zamanlarına kadar bu ilmin yegâne merkezi olarak kalmış, burada yetişen âlimlerden bazılarının çalışmalarıyla da komşu şehirde Kûfe'nin nahiv mektebi teşekkül etmiştir.

Nahvin temellerini, yakın dostu Hz. Ali'nin yol göstermesiyle attığına dair rivayetler aktarılmakla birlikte, kuvvetli bir ihtimalle Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanmasını esas alan bu çalışmaya, Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından görevlendirilmesi sonucu başlamış olmalıdır.[2] Ziyâd b. Ebîh'in çocuklarına öğretmenlik yapan Ebü'l-Esved'in, bu işi bir kâtiple birlikte gerçekleştirdiği bildirilmektedir.[3] Arap dil biliminin temelini atan, metodunu belirleyen âlim olarak kabul edilen Ebü'l-Esved'in başlattığı çalışmalar talebeleri tarafından devam ettirilmiştir.

Bu çalışmalar genellikle Kur'an ve kıraati ile ilgilidir. Ebü'l-Esved'in talebelerinden Nasr b. Âsım el-Leysî'nin, mushaflarda benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için noktalama sistemini ilk defa uygulayan âlim olduğuna ve yine her beş ve on âyet sonlarına konan tahmîs ve ta'şîr işaretlerinin de onun tarafından uygulandığına dair bilgiler aktarılmaktadır.[4] Kırâat ilminde ilk telif sahibi olarak kabul edilen Yahyâ b. Ya'mer, Anbese b. Ma'dân el-Fîl, Meymûn b. Ma'dân ve zamanın büyük kıraat âlimlerinden sayılan Medineli âlim Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec, Ebü'l-Esved'in diğer meşhur talebeleridir.

2. Şiir

Emevîler zamanında yaşanan dinî, siyasî ve sosyal gelişmeler Arap şiirini etkilemiş ve şiirde yeni temalar ve yeni yönelişler ortaya çıkmıştır. Bu

dönemde şiiri etkileyen sosyal gelişmelerden biri, müslüman Araplar'la, çoğunluğu Müslümanlığı yeni kabul eden diğer ırklara mensup insanların bir arada yaşaması olmuştur. Arapça'yı öğrenen ve bu dille konuşup yazmaya başlayan bu toplulukların önceki kültür ve medeniyetlerine ait bazı mefhumlar Arap şiirine girmiştir. Şiirdeki bir diğer gelişme, dinî motiflerin şiirin bütün nevilerinde tesirini göstermesidir.

Öte yandan iktidarla muhalif gruplar arasında yaşanan siyasî ve askerî mücadeleler şiire canlı bir şekilde yansımıştır. Emevî hânedanının yanı sıra Zübeyrîler, Şîa ve Hâricîler'in siyasî fikirlerini savunan şairler yetişmiştir. Emevî idarecilerini destekleyen çok sayıda şair, halifeleri ve diğer devlet ricalini öven kasideler yazmıştır. Nusayb b. Rebâh, Kutâmî, Kâ'b b. Ma'dân ve Ziyâd el-A'cem, onlar için yazdıkları methiyelerle meşhur olan şairlerin başında gelmektedir. Abdullah b. Zübeyr el-Esedî, Ebû Sahr el-Hüzelî, Miskîn ed-Dârimî, Adî b. Rikā' ed-Dımaşkī, Râî en-Nümeyrî, Abdullah b. Hemmâm, A'şâ Benî Rebîa, Nâbiga eş-Şeybânî, Baîs el-Mücâşiî, Ebü'l-Abbas el-A'mâ Emevîler'i savunan diğer şairlerdir.

Hz. Ali evlâdını destekleyen dönem şairlerinin en meşhurları ise Küseyyir ile "Ehlibeyt şairi" unvanı verilen ve şiirlerinde Emevîler'e sert eleştiriler yönelten Kümeyt el-Esedî ikilisidir. İbn Kays er-Rukayyât, bu dönemde Abdullah b. Zübeyr'e bağlı kalan tek şair olmuştur. A'şâ Hemdân, Abdülmelik b. Mervân zamanında isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın şairi olarak tanınır. Hâricî şairlerin sayısı oldukça fazladır. Ferve b. Nevfel, Mâlik el-Mezmûm, Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkürî, Katarî b. Fücâe, İmrân b. Hıttân, Îsâ b. Fâtik, Tırımmâh b. Hakîm, Amr b. Husayn, Muâz b. Cüveyn bunların başında gelir. Tırımmâh'ın divanı günümüze ulaşmış bulunmaktadır.[5]

Bu dönemde kabilecilik taassubundan hiciv şiiri de etkilenmiştir. İbn Müferriğ, Hakem b. Abdel ve Sâbit b. Kutne dönemin en önemli hiciv şairleridir. Siyasî hizipler arasında kabile asabiyeti ateşinin yeniden alevlenmesi, "münâkazât/nekāiz" adı verilen şiir türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kabilelerin fezâil ve rezâilinin ayrıntılarıyla ele alındığı münâkazât türünün bu dönemde yaşayan en büyük şairleri Cerîr, Ferezdak ve Ahtal'dir. Aynı zamanda genelde Arap edebiyatının en büyük nekāiz

şairleri kabul edilen bu üçlü, bunun yanı sıra medih ve hiciv türlerinde de şöhret kazanmışlardır.

Bu dönemde Ömer b. Ebû Rebîa el-Kureşî, Cemîl, Kays b. Mülevvah (Mecnûn), Kays b. Zerîh, Urve b. Hizâm ve Zürrumme gibi aşk, Ahvas, Kays b. Zerîh ve Cemîlü Büseyne gibi meşhur gazel şairleri yetişmiştir. II. Velîd içki ve eğlence, Zürrumme ise tabiat konusunda şiirler söylemiştir.

Diğer taraftan bu dönemde züht hareketi, Râbia el-Adeviyye, Urve b. Üzeyne, Ebü'l-Esved ed-Düelî, Sâbık el-Berberî gibi şairler vasıtasıyla, hikmet ve mev'iza temalı şiirlerin doğmasına ve gelişmesine vesile olmuştur.[6]

3. Hitâbet

Emevîler zamanında siyasî ve dinî ihtilâflardan önemli ölçüde etkilenen hitabet, mücadele meydanlarının en etkili silâhı olmuştur. Hitabet bu dönemde daha ziyade siyasî bir mahiyet kazanmış, her siyasî grubun fikirlerini savunan ateşli hatipler yetiştirmiştir. Hitabette husumet ve mücadele ruhu hâkim olmuştur. Muâviye, valilerden Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Ahnef b. Kays, Hz. Ali evlâdını desteklediğini iddia eden Muhtâr es-Sekafî siyasî hatiplere örnek olarak gösterilebilir. Hâricîler'in en meşhur hatibi Katarî b. Fücâe'dir. Bu dönemde dinî hitabet alanında şöhret kazananların başında ise büyük âlim Hasan-ı Basrî gelmektedir.

4. İnşâ

Emevîler'in son halifesi II. Mervân'ın inşâ reisi Abdülhamîd el-Kâtib, Câhiliye devrinden beri kullanılmakta olan risâle tarzını yeni kaidelerle değiştirerek kendisine has bir üslûp geliştirip onu bir sanat haline getirmiştir. II. (VIII.) asrın en meşhur *risâle* (resmî yazışma) yazarı olmasının yanı sıra Arap risâle üslûbunun kurucusu olarak bilinen Abdülhamîd'in en önemli risâlesi, II. Mervân'ın ağzından veliaht oğlu Abdullah'a yazdığı risâledir. Bazı risâleleri, Tâhir el-Cezâirî ve Muhammed

Kürd Ali tarafından derlenerek neşredilmiştir.[7]

C. Dinî İlimler

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde âlim sahâbîlerin etrafında kurulan ilim halkalarında çeşitli dinî ilimlerin konuları bir bütün halinde ele alınıyordu. Kur'an ve sünnette yer alan hükümlerin yorumlanmasına ve dinî meselelerde derinleşmeye yönelik bu faaliyetler, Emevîler zamanında önceleri aynı çerçevede sürdürüldü. Âlim sahâbîlerin birbirlerine hadis nakletmesi, ayrıca bazılarının hadisleri kendilerine ait sayfalara yazması şeklinde devam eden bu faaliyet, git gide hadislerin konularına göre ayrı sayfalarda bir araya toplanması şekline dönüşerek, dinî ilimlerin kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilim dallarına ayrılmasına zemin hazırladı. Bunun sonucunda müstakil dinî ilimler teşekkül etti.

1. Kıraat ve Tefsir

Hz. Osman zamanında Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir heyete istinsah ettirilen Kur'ân-ı Kerim nüshalarından biri Medine'de alıkonulmuş, diğer mushaflar, kıraat vecihlerini iyi bilen âlimler vasıtasıyla Mekke, Kûfe, Basra, Dımaşk gibi büyük şehirlere gönderilmişti. Aynı zamanda getirdikleri nüshaları okutmakla görevlendirilen bu âlimler başta olmak üzere Kur'an'ı onların getirdiği mushaflara göre okutan diğer görevliler, kıraat ilminin öncüleri oldular. Onların gayretleri sayesinde Kur'ân-ı Kerim'in kıraati, bütün okunuş farklılıkları da muhafaza edilerek Hz. Peygamber'e nâzil olduğu şekliyle gelecek nesillere aktarıldı. Onların verdiği kıraat dersleri, ömürlerinin büyük kısmını Emevîler zamanında geçiren genç sahâbîlerin yanı sıra çok sayıda tâbiînin de bu alanda uzmanlık kazanmasına imkân hazırladı. Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların nüshaları kısa zamanda bütün İslâm coğrafyasına yayıldı ve öncelikle bu mushafların gönderildiği şehirler olmak üzere kıraat ilmi merkezleri oluştu.

Emevîler döneminde kıraat ilmine yönelen bazı âlimler, hocalarından dinledikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başladılar ve kıraat ilminin gelişmesine büyük katkıda bulundular. Nitekim 70'li (689) yıllardan itibaren

kıraat alanında ilk risâleler yazılmaya başlandı. Kıraat ilminde yegâne müracaat kaynağı olarak kabul edilecek kırâat-i seb'a (yedi kıraat) imamından üç tanesi Emevîler döneminde yetişti. Bu üç kıraat imamı, Suriye bölgesinin kıraat üstadı İbn Âmir el-Yahsubî, Mekke'nin kıraat imamı İbn Kesîr ve Kûfeliler'in imamı Âsım b. Behdele'dir. Bunlardan İbn Kesîr'in bu sahada kitap yazdığı zikredilmekte ve bazı eserlerinin isimleri verilmektedir.[8] Kıraat ilmine ait bu dönemde yazılmış ilk eserler daha sonraki çalışmalara kaynak teşkil etmiştir. Ancak ilk eserlerden pek azı zamanımıza ulaşmıştır. Yine ilk defa bu dönemde Kur'an metnine noktalar ve harekeler konulmuş, mushaf cüzlere, ta'şîr ve tahmîslere ayrılmıştır. Âyetlerin sayısına ve durak yerlerine ait ilk eserler de aynı dönem âlimlerince telif edilmiştir.

Emevîler zamanındaki tefsir çalışmalarına ise halkı dinî konularda bilgilendirmek üzere görevlendirilen veya başka sebeplerle önemli merkezlere yerleşen müfessir sahâbîler öncülük etmiştir. Kur'an âyetlerinin hangi ortamda indiğine ve hangi mânaya geldiğine vâkıf olan, Resûl-i Ekrem'in bu konulardaki açıklamalarını da bilen bu sahâbîlerin başlattığı tefsir çalışmaları, yeni nesiller tarafından geliştirilerek sürdürüldü. Emevîler döneminde özellikle Mekke, Medine ve Kûfe bu ilmin en önemli merkezleri haline geldi. "Tercümânü'l-Kur'an" olarak tanınan Abdullah b. Abbas Mekke, Übey b. Kâ'b Medine, Abdullah b. Mes'ûd ise verdiği kıraat ve tefsir dersleriyle Kûfe tefsir okulunun temellerini atmışlardı. Bu sahâbîlerin tefsirle ilgili açıklamaları tâbiînin ilk tabakasına mensup talebeleri tarafından kayda geçirilmiş, onların tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir.

Dönemin en güçlü tefsir okulu sayılan Mekke tefsir okulunun kurucusu Abdullah b. Abbas, dönem müfessirlerinin başında gelir. "Müfessirlerin sultanı" ve "Kur'an'ın tercümanı" diye anılan İbn Abbas'ın talebeleri Kur'ân-ı Kerim'de karşılaştıkları anlaşılması zor olan âyetleri hocalarından sorup öğrenmişler, bu bilgilere kendi araştırmalarını da ilâve ederek tefsir ilmine dair ilk eserleri ortaya koymuşlardır. Aralarından Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, İbn Ebû Müleyke, İkrime el-

Berberî, Amr b. Dînâr ve Meymûn b. Mihrân tefsir ilminde temayüz etmişlerdir.

Tefsirde bir diğer önemli okul Medine okuludur. Ashaptan Übey b. Kâ'b'ın rehberliğinde başlayan tefsir çalışmaları pek çok müfessirin yetişmesine imkân hazırlamıştır. Sahâbenin ekseriyeti Medine'de bulunduğu için çok sayıda sahâbîden istifade edebilen Medine müfessirlerinin başında Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem el-Adevî ve Abdullah b.Vehb gibi âlimler gelmektedir.

Irak bölgesinde ise ilk tefsir çalışmaları ilk müslümanlardan olan Abdullah b. Mes'ûd ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığı ve beytülmal idaresi ile görevlendirilen İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin temsil ettiği Irak tefsir mektebi de Mekke mektebi kadar güçlüdür. Katâde b. Diâme, Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Esved b. Yezîd, Mürre b. Şerâhîl, Hasan-ı Basrî ve İbrâhim en-Nehaî gibi âlimler bu okulun en tanınmış temsilcileridir. Atıyye el-Avfî ve Rebî' b. Enes el-Basrî de bu sahada eserler yazmışlardır. Horasan bölgesinde Dahhâk b. Müzâhim ve Atâ b. Müslim el-Horasânî, Mısır'da Atâ b. Dînâr, Emevîler döneminde tefsir ilminin önde gelen isimleri arasında yer alır.

İlk tefsir kitapları, isimleri zikredilen Emevîler dönemi müfessirleri tarafından yazılmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin belirttiğine göre Saîd b. Cübeyr Halife Abdülmelik b. Mervân'ın isteğiyle ilk düzenli tefsir olan bir eser yazıp halifeye göndermiştir. Eser Atâ b. Dînâr tarafından rivayet edilmiştir.[9] Bu dönemde kaleme alınan tefsir kitaplarından biri de Mücâhid b. Cebr'in, mânası zor anlaşılan âyetleri açıklamak için yazdığı günümüze intikal eden *Tefsîru Mücâhid* adlı kitabıdır.[10] Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan ve Emevîler'in yıkılışından on sekiz yıl sonra vefat eden (150/767) Mukātil b. Süleyman da, hayatının büyük kısmını Emevîler döneminde geçirmiştir.[11] Ebû Nuaym'ın kaydettiği bir rivayete göre Abdullah b. Abbas'ın öğrencisi İkrime el-Berberî de Kur'an'ın tamamını tefsir ettiğini söylemiştir.[12] İbnü'n-Nedîm onun *Tefsîru İkrime* adındaki eserinin adını zikretmişse de[13] eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi

bulunmamaktadır.

Bu dönemde Katâde b. Diâme ve Atâ b. Müslim el-Horasânî gibi müfessirler Kur'an'daki nâsih ve mensuh âyetlerle ilgili eserler yazmışlardır. İlk örneklerinden pek azı günümüze intikal edebilen garîbü'l-Kur'ân türündeki eserlerin telifi de bu devirde başlamıştır. Abdullah b. Abbas ve talebesi Atâ b. Ebû Rebâh gibi âlimlerin garîbü'l-Kur'ân üzerinde çalışma yaptığı bilinmektedir. Tefsirin dallarından sayılan "el-vücûh ve'n-nezâir" ilminin ilk örnekleri de bu dönemde kaleme alınmıştır.

Bu dönem müfessirlerinin halka açık tefsir dersleri ve değerlendirmeleri onların talebeleri tarafından çok iyi korunmuş ve gelecek nesillere nakledilmiştir. Taberî ve Sa'lebî gibi daha sonraki dönemlerde yaşayan müfessirler Emevîler devrinde yazılan, ancak zamanla kaybolan tefsir kitaplarından önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Bu eserlerdeki rivayetlerin ve yorumların büyük bir bölümünün Emevîler devrinde yetişen müfessirlere ait olduğu veya onlar tarafından aktarıldığı görülmektedir.

2. Hadis

Hadis başlangıçta dinî konuların tamamını içine alıyor, ilim denilince hadis rivayeti ve hadislerin ihtiva ettiği konulara dair bilgiler anlaşılıyordu. Bu durum I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Bu tarihten sonra hadis içerisindeki dinî bilgiler tefsir, fıkıh, siyer ve megāzî gibi konularına göre ayrılmaya ve müstakil ilim alanları haline gelmeye başladı. Bu süreç Emevîler'in yıkılışına kadar devam etti. Dinî ilimlerin müstakil dallar halinde teşekkülü ise tam olarak Abbâsîler'in ilk dönemlerinde gerçekleşti.

Hz. Peygamber'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik hadis ilmi çalışmaları Emevîler döneminde yoğun bir şekilde devam etti. Bu çalışmaların başlıca üç safhasından, hadislerin yazılması ve tedvini faaliyeti bu dönemde gerçekleştirildi, hadislerin tasnifi çalışmaları da bu dönemin sonlarında başlatıldı.

Hadislerin Yazılması (Kitâbet)**.** Sahâbe-i kirâmdan bazılarının daha Resûlullah'ın sağlığında ondan izin alarak başlattıkları hadis yazma faaliyeti, Emevîler zamanında yoğunluk kazanmıştır. Emevîler döneminin ilk altmış

yılını da içine alan I. (VII.) asırda yaşayan âlimlerin bir kısmının, hadislerin Kur'ân-ı Kerim'le karışmasına engel olmak, hadisleri Allah'ın kitabına eş tutmamak ve Kur'an'dan başka bir eserle meşgul olmamak için hadisleri yazmaktan çekindikleri bildirilmektedir.[14] Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, İbrâhim en-Nehaî bu tavrı benimseyenlerin en meşhurlarıdır.[15] Ancak bazı âlimlerin böyle davranmasına rağmen, zaruretler sonucu hadisleri yazma faaliyeti gittikçe yaygınlaştı. Dönemin hadis âlimleri hocalarından dinledikleri hadisleri yazarak sahifelerinde topladı. Nitekim I. (VII.) asırda tâbiînden olan talebelerine hadis yazdıran sahâbîlerin sayısının elliye ulaştığı tespit edilmiştir.[16] Tek bir hadis için günlerce yolculuğu göze alan Saîd b. Müseyyeb,[17] duydukları rivayetleri kaydetmeleriyle tanınan Saîd b. Cübeyr ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi birçok muhaddis, Emevîler döneminde bu hareketin öncüleri olmuşlardır. Bazı Emevî idarecilerinin de bu harekete katkıda bulundukları görülmektedir. Nitekim Halife Mervân b. Hakem'in, Ebû Hüreyre'yi yanına çağırarak kendisine hadis nakletmesini istediği ve bu esnada kâtiplerine onun rivayet ettiği hadisleri yazdırdığı zikredilmektedir.[18] Hadislerin kitâbeti faaliyeti, tâbiîn döneminin ilk safhasında tamamlanmış, ardından hadislerin tedvin dönemi başlamıştır.

Hadislerin Toplanması (Tedvîn)**.** Hadislerin toplanması düşüncesi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde gündeme gelmiş olmakla birlikte[19] çeşitli gerekçelerle ertelenmiş, ancak Emevîler zamanında hayata geçirilmiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olayların ardından ortaya çıkan bazı siyasî ve itikadî mezhep taraftarlarının işlerine gelmeyen hadisleri inkâr etmeleri ve görüşlerini kuvvetlendirmek maksadıyla hadis uydurmaları, hadislerin tedvinini çabuklaştıran en önemli sebep olmuştur. Özellikle Şîa mensuplarının kendileri lehinde rivayetler icat etmeleri, ayrıca bazı cahillerin ve İslâm aleyhtarlarının kendi düşünceleri doğrultusunda hadis uydurup yaymaları, bazı kimselerin iyi niyetle de olsa bunlara aynı yolla karşılık vermesi, önceleri tedvine karşı çıkan muhaddislerin bu konuya yaklaşımlarını değiştirmiştir.[20]

Hadisleri tedvin faaliyeti, I. (VII.) asrın sonlarında başlamış ve II. (VIII.) asrın ilk çeyreğinde tamamlanmıştır. Bu faaliyetin Emevî devlet ricali

tarafından da desteklendiği görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla, hadislerin tedvini konusunu resmen ele alan ilk devlet adamı, Halife Mervân b. Hakem'in Mısır valiliğine tayin ettiği oğlu Abdülazîz b. Mervân (ö. 86/705) olmuştur. Abdülazîz, Humus'a yerleşen ve orada Bedir Gazvesi'ne katılan yetmiş sahâbî ile görüştüğü söylenen muhaddis Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye bir mektup göndermiş ve Ebû Hüreyre'nin hadisleri kendisinde bulunduğu için diğer sahâbîlere ait hadisleri yazıp kendisine göndermesini istemiştir.[21] Kaynaklarda Kesîr b. Mürre'nin bu işi gerçekleştirdiğine dair bir bilgi bulunmasa da, Abdülazîz'in sözleri, en azından Ebû Hüreyre'nin naklettiği hadislerin I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısının başlarında yazıya geçirildiğini göstermektedir.

Abdülazîz b. Mervân'ın hadisleri tedvin düşüncesi, oğlu Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki, Ömer b. Abdülazîz halifelik görevini üstlendiğinde, o dönemde hadis uyduranların çoğaldığını görmüş, büyük hadis âlimlerinin vefatından sonra hadislerin bir kısmının zayi olacağı endişesiyle tedvin işini resmen başlatmıştır. Valilere, Medine halkına, tanınmış âlimlere ve bu arada Medine Valisi ve Kadısı Ebû Bekir b. Hazm'a gönderdiği yazıda âlimlerin ölüp gitmesiyle hadisin yok olmasından endişe duyduğunu, bu sebeple Hz. Peygamber'in hadislerinin ve sünnetlerinin araştırılıp yazılmasını istediğini ifade etmiştir.[22] Bu emri yerine getiren ilk kişi, Hicaz ve Şam bölgesi âlimi büyük muhaddis Muhammed b. Şihâb ez-Zührî olmuştur. Zührî hadisleri defterler halinde yazarak halifeye takdim etmiş, halife de defterleri çoğaltarak ülkenin değişik merkezlerine gönderip yöneticilerin, ilim ehlinin ve halkın istifadesine sunmuştur. Kendisine mektup gönderilen âlimlerden Medine Valisi Ebû Bekir b. Hazm ise elindeki yazılı hadislere yenilerini ilâve ederek hacimli bir kitap oluşturmuştur.[23] Bir tespite göre I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında 400 kadar muhaddis tarafından hadislerin yazıldığı artık belgeleriyle bilinmektedir.[24]

Emevîler'in yıkıldığı yılda (132/750) vefat eden Hemmâm b. Münebbih'in, hadis tarihinin önemli vesikalarından olan ve günümüze kadar ilk şekliyle ulaşmış bulunan hadis sahifesi dönemin hadis çalışmaları için önemli bir

örnektir.[25] Tedvin döneminde hadislerin derlendiği eserlerin asılları zamanla kaybolmuş olmakla birlikte, bu eserlerdeki hadisler, bu eserlere dayanılarak kaleme alınan kitaplar vasıtasıyla sonraki dönemlere intikal ederek günümüze ulaşmıştır.

Emevîler döneminde hadis kitâbeti ve tedvini ile meşgul olan âlimlerden bazıları genç sahâbîler nesline mensuptur. Bunların başında, yazdıkları hadis sayfalarıyla tanınan Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Semüre b. Cündeb, Câbir b. Abdullah gibi isimler gelmektedir. Dönemin tâbiîn tabakasına mensup önemli muhaddislerinin başında ise Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Hemmâm b. Münebbih, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim, dönemin en önemli fakihlerinden Saîd b. Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn vb. âlimler sayılabilir.

Hadislerin Tasnifi. Tedvin faaliyetinin tamamlanmasından sonra tasnif dönemine geçilmiş, hadisler konularına veya râvilerine göre tasnif edilmeye başlanmıştır. Emevîler'in son döneminde II. (VIII.) yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan tasnif faaliyeti, büyük kısmıyla Abbâsîler zamanında gerçekleştirilmiştir.

Hadiste İsnat. Hadiste isnat uygulaması da, Emevîler devri muhaddisleri tarafından başlatılmıştır. Bu uygulamanın başlamasında, İslâm toplumunda ortaya çıkan *fitne*nin ardından başlayan hadis uydurma faaliyetinin büyük rol oynadığı kabul edilmektedir. Bu "fitne" ile Hz. Osman'a isyan ve bu isyanın ardından veya Emevîler döneminde II. Muâviye'nin ölümünden (64/684) sonra başlayan iç savaşlar döneminin kastedildiği görüşleri aktarılmıştır. Bu durum karşısında âlimler sadece doğruluğuna inandıkları kişilerin naklettikleri hadislere itibar etmişler ve bu hadisleri kimlerden aldıklarını da belirtmişlerdir. Dolayısıyla hadis rivayetinde senetlerin de zikredilmesi, I. (VII.) yüzyılın ortalarında gündeme gelmiştir. Emevî dönemi âlimlerinden İbn Sîrîn (ö. 110/728) şöyle demektedir: "Önceleri isnat aranmazdı. Ancak fitne ortaya çıktıktan sonra râvilerin adları sorulmaya başlandı. Böylece sünnet ehli olanların hadisleri alınır, bidat ehlinin hadisleri ise terkedilirdi."[26] İbn Sîrîn, bu konudaki hassasiyetini,

“Şüphesiz bu hadisler dindir, kişi dinini kimlerden aldığına baksın!” diyerek ortaya koymuştur.[27] İbn Abbas da hadislere yalan karıştırılmadan önce Hz. Peygamber’den bir söz nakledildiğinde dikkatle dinlediklerini, fakat insanlar doğru yanlış ayırımı yapmaksızın duydukları her şeyi nakletmeye başladıktan sonra sadece bildikleri rivayetlere kulak verdiklerini söylemiştir.[28] M. Mustafa el-A‘zamî, I. (VII.) yüzyılın sonunda isnadın iyice geliştiğine dair yeterli bilginin bulunduğunu ifade etmektedir.[29]

İsnadın başlamasından itibaren güvenilir râvilerin rivayetleri kabul görmüş, ehl-i bid‘atın rivayetleri ise alınmamıştır. Bunun sonucu olarak, hadis senetlerinde yer alan râvilerin durumu titizlikle incelenmiş; yaşayışları, dindarlık ve dürüstlükleri, bidatla ilgilerinin bulunup bulunmadığı, özellikle yalan söyleyip söylemedikleri, hâfızalarının zayıf olup olmadığı hususları araştırılmıştır. Böylece daha I. (VII.) yüzyılda cerh ve ta‘dîl ilmi doğmuş, bunun sonucunda, râvilerin hal tercümeleri hakkında geniş bir birikim oluşmuştur.[30]

3. Fıkıh

Hz. Peygamber’in vefatından sonra ashabın fakihleri, yeni fıkhî problemleri Kur’an ve sünnetteki ilkeler ve açıklamalar ışığında çözmeye başladılar. Böylece Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, fıkıh ilminin gelişimi açısından Kitap ve sünnetin naslarına ilâve olarak re’y ve içtihadın çeşitli biçimlerinin kullanılmaya başladığı hazırlayıcı bir dönem özelliği kazandı. Bu dönemi takip eden, genç sahâbîlerle tâbiînin yaşadığı Emevîler devri ise fıkıh ilminin ayrı bir ilim dalı halinde kurulmaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir.

Hz. Peygamber ve daha sonra dört halife tarafından İslâm’ı öğretmek, dinî problemleri çözmek, idarî, adlî ve malî işleri yürütmek gibi görevlerle çeşitli merkezlere gönderilen sahâbîler başta olmak üzere, fetihlerden sonra muhtelif şehirlere yerleşen diğer fakih sahâbîler, Kur’an ve sünnet hükümlerinin ortaya konulmasına, re’y ve içtihat faaliyetlerinin gelişmesine öncülük ettiler. Tâbiîn kuşağına mensup fıkıh talebeleri, özellikle Kûfe, Basra, Medine, Mekke ve Dımaşk gibi büyük şehirlerde, bu fakih sahâbîlerin etrafında geniş ilim halkaları oluşturmuş, hocalarından öğrendikleri bilgileri

geliştirerek sonraki nesillere aktarmışlardır.

Emevîler döneminde belli başlı şehirlerdeki ders halkalarında, tâbiîn neslinden çok sayıda müçtehit yetişti. Sahâbe nesli zamanla âhirete intikal edince, bunların yerini tâbiîn nesli fakihleri aldı. Tâbiîn müçtehitleri, hocalarının bilgi, ilmî metot ve şahsiyetlerinden etkilendikleri gibi içinde bulundukları çevre ve kültürden de etkilenmişlerdi. Neticede onlar, hocalarından aldıkları bilgi, onların verdiği fetva ve hükümlerin yanı sıra, bölge örf ve âdetlerine dayanarak, fıkhî istidlâl ve içtihatlarda bulunurken, bazı hususlarda diğer bölge fukahası ile ihtilâfa düşebiliyor, aynı konuda farklı sonuçlara ulaşıyorlardı. Bu ihtilâflar dolayısıyla ortaya çıkan en önemli gruplaşma Hicaz (Medine) ile Irak (Kûfe) fakihleri arasında meydana gelmişti. "Hicaz ekolü" ve "Irak ekolü" şeklinde adlandırılan ve fıkıh tarihi açısından bu dönemi simgeleyen bir özellik haline gelen bu iki grup, Emevîler'in sonlarından itibaren, "ehl-i hadis" ve "ehl-i re'y" olarak isimlendirildi.

Ehl-i Hadis. Hz. Ömer, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas gibi sahâbîlerden intikal eden zengin bir fıkhî mirasa sahip olan Hicaz fıkıh mektebi veya diğer adıyla Medine mektebinin büyük tâbiîn döneminde önderliğini Saîd b. Müseyyeb yapıyordu. Onunla birlikte "Medineli yedi fakih" olarak anılan Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah, Kāsım b. Muhammed, Hârice b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr, Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris ve bu neslin öğrencileri durumundaki İbn Şihâb ez-Zührî, Nâfi', Ebû Bekir b. Hazm, Rebîa b. Ebû Abdurrahman gibi âlimler bu ekolün önemli isimleri arasında yer aldı. Medine fukahasını re'y mektebini temsil eden Irak fakihlerinden ayıran en önemli özellik, hakkında herhangi bir hüküm bulunmayan hususlardaki içtihatlarında kıyas yerine daha çok adalet çerçevesi içinde halkın yararına olan çözümleri (*maslahat*) gözetmeleri ve farazî hususlarda fetva vermemeleri idi.[31]

Her iki grup kitap, sünnet ve sahâbe icmâına dayanmakla birlikte ehl-i hadis Medine'de yaşanan İslâm'a ayrı bir değer verirlerdi. Kur'an ve hadise dayanan meseleler dışında kalan konularda fetva vermekten kaçınır, zaruret olmadıkça re'y ve içtihat yoluyla hüküm vermek istemezlerdi. Ayrıca onlar,

Irak ve Şam bölgesinde meydana gelen siyasî olaylar, kargaşa ve fitnelerin rivayetleri olumsuz şekilde etkilediği düşüncesiyle, bu iki bölge kaynaklı rivayetleri kullanmıyor, bunları delil olarak geçerli saymıyorlardı. Hadis malzemesi bakımından diğer merkezlerden çok daha zengin olmasının yanı sıra, Medine'de aynı kültüre sahip halkın sade bir hayat sürmesi sebebiyle çok az problemle karşılaşmaları onların işini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu.

Ehl-i Re'y. Merkezi Kûfe olan Irak fıkıh mektebinin ilk hocası ise, aynı zamanda Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu olan, ashabın önemli âlimlerinden Abdullah b. Mes'ûd'dur. Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığı ve beytülmal idaresi ile görevlendirilen İbn Mes'ûd, burada hâkimlik ve müftülük görevlerini yürütmenin yanı sıra, hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinde çok sayıda talebe yetiştirdi. Hz. Ömer ve Muâz b. Cebel gibi sahâbîlerin fıkhî görüşlerinin bölgede yayılmasında da etkili oldu. Diğer taraftan bir süre valilik yapan Sa'd b. Ebû Vakkās, Ammâr b. Yâsir, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Mugīre b. Şu'be, Enes b. Mâlik, Huzeyfe b. Yemân, İmrân b. Husayn gibi sahâbîler de burada bulundular. Hz. Ali'nin hilâfet merkezini Kûfe'ye taşımasının ardından İbn Abbas gibi sahâbîler de buraya geldi, ayrıca 1500 civarında sahâbînin oraya yerleştiği de bilinmektedir. Iraklılar fıkhı bu sahâbîlerden öğrendiler.

İbn Mes'ûd tarafından kurulan Kûfe fıkıh mektebinin tâbiîn kuşağındaki ilk temsilcisi, Emevîler döneminde Irak medresesinin imamı sayılan İbrâhim en-Nehaî'dir. Hanefî fıkhının da hareket noktasını teşkil eden Kûfe merkezli fıkhî düşüncenin ve re'y hareketinin gelişmesinde onun önemli rolü olmuştur. Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Esved b. Yezîd, Kādî Şüreyh, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Abdurrahman b. Ebû Leylâ ve Hammâd b. Ebû Süleyman gibi fakihler bu ekolün diğer önemli temsilcileridir. Hammâd b. Ebû Süleyman, hocası İbrâhim en-Nehaî'nin ölümü üzerine (96/714) Kûfe Camii'nde ilim halkasının başına ve fetva makamına geçerek hayatının sonuna kadar yirmi dört yıl fıkıh okutmuştur. Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe onun derslerine on sekiz yıl devam etmiştir ve onun meşhur talebelerinin başında gelir. Hammâd, Kûfe bölgesinde birinci ve ikinci nesil tâbiîn âlimlerinin katkılarıyla gelişip zenginleşen ilmî mirasın, aralarında

Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu tebeu't-tâbiîn nesline aktarılmasında âdeta bir köprü görevi üstlenmiştir. Bundan dolayı İbrâhim en-Nehaî ve öğrencisi Hammâd, daha sonraları "Hanefî mezhebi" adıyla anılacak olan Irak fıkhının ve re'y ekolünün doğuşuna zemin hazırlayan iki önemli şahsiyet olarak anılmaktadır.[32] 80 (699) yılında doğan ve Emevîler'in yıkılışından on sekiz yıl sonra 150 (767) yılında vefat eden Ebû Hanîfe de, ilmî hayatının önemli bir safhasını Emevîler döneminde geçirmiş ve bu çalışmalara önemli katkıda bulunmuştur. Kûfe fıkıh ekolünün tâbiîn neslindeki büyük otoritelerinden biri sayılan Kādî Şüreyh, hem yargı alanındaki uygulamalarıyla hem içtihatlarıyla Irak fıkıh ekolü üzerinde etkili olmuş ve yaptığı birçok fıkhî içtihat Hanefî fıkıh geleneği içinde devam etmiştir.

Re'y taraftarı fakihlerin özellikle Irak bölgesinde yetişmiş olmasının önemli sebepleri vardır. Bölgedeki fıkıh çalışmalarının, Hz. Ömer gibi re'ye önem veren Abdullah b. Mes'ûd tarafından başlatılmış olması, bölgede hadis uydurma hareketine iştirak eden çeşitli fırkaların ortaya çıkması yüzünden hadisleri kabul hususunda ihtiyatlı davranma ihtiyacı, farklı kültürlere mensup insanların bir arada yaşaması ve hadis külliyatının Irak bölgesinde henüz yeterince yayılmamış olması bu sebeplerin başında gelmektedir. Bu sebeplere bağlı olarak ehl-i re'y olarak tanınan Irak fakihleri, âyete, hadise ve sahâbe icmâına öncelik vermekle birlikte, hakkında nas bulamadıkları konularda re'y ve içtihat ile hüküm vermekten çekinmezler, hadisleri kabul veya reddederken de içinde bulundukları şartlar gereği daha titiz ve şüpheci davranırlardı. Karşılaştıkları veya çözümünü merak ettikleri meselelerde Kur'an ve sünnete dayalı bilgileri re'y ve içtihatla zenginleştirmek suretiyle cevap aramaları, farazî hususlarda da fetva vermeleri, onları ehl-i hadisten ayıran en önemli özellikleri sayılır.

Bununla birlikte Irak bölgesindeki fakihler arasında hadis, Hicaz bölgesi fakihleri arasında da re'y taraftarı olanlar mevcuttu. Öte yandan, bu iki grubun merkezi olan Medine ve Kûfe dışındaki şehirlerde de önemli fakihler yetişmişti. Mekke'de Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Süfyân b. Uyeyne, Atâ b. Ebû Rebâh; Basra'da Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme; Dımaşk'ta Halife Ömer b. Abdülazîz, Mekhûl b. Ebû Müslim, Ebû

İdrîs el-Havlânî; Yemen'de Tâvûs b. Keysân; Mısır'da Yezîd b. Ebû Habîb ve Leys b. Sa'd bu dönemin önemli fakihleri arasında sayılır. Bu fakihlerden de bazıları hadis, diğerleri ise re'y taraftarıydı. İki eseri günümüze ulaşan Zeydiyye mezhebinin imamı Zeyd b. Ali de bu dönemin önemli fakihlerindendir.

Fıkıh - Mevâlî. Emevî dönemi fıkıh çalışmaları bakımından dikkat çeken diğer bir husus, sahâbe fakihlerinin neredeyse tamamının Arap asıllı olmasına karşılık tâbiîn fukahası arasında çok sayıda Arap olmayan (*mevâlî*) âlim bulunmasıdır. Muharip sınıf kimliğini önemli ölçüde koruyan Araplar'ın idare ve savaş işleriyle meşgul olduğu bu dönemde, mevâlînin bilhassa ilim alanında öne çıktığı, dönemin en ünlü hukukçularının çoğunun onların arasından yetiştiği, mevâlîden olan bu âlimlerin İslâmî ilimlerin kuruluş ve gelişmesinde etkin rol oynadığı bilinmektedir. Dönemin ünlü hukukçularından Süleyman b. Yesâr, Rebîatürre'y, Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime el-Berberî, Kādî Şüreyh, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Amr b. Dînâr, Ebû Hanîfe, Evzâî ve Tâvûs b. Keysân gibi âlimler bunların başında geliyordu.

Fıkıhta Telif. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fıkıh ilmi için önemli bir malzeme sayılabilecek ve daha sonraki dönemlerde yazılacak kitaplara kaynaklık edecek nitelikte bazı münferit ve küçük çaplı düzenlemeler yapılmış[33] ve risâle yazımına başlanmıştır. Ancak bugün anlaşıldığı mânada fıkıh çalışmaları ise ashabın son kuşağı tarafından, Emevîler döneminde başlatılmış ve fıkıh risâlelerinin yazımı bu dönemde gelişmiştir. Fuat Sezgin, bu hususta şu tespiti yapmaktadır: "Kelimenin tam anlamıyla fıkhî çalışmaların, telif ve tedvin hareketinin başladığı dönemde ortaya çıktığını kabul edebiliriz. Bu çalışmaların müellifleri ise ashabın müteahhirînidir."[34] Bu safhada fakihler, diğer ilim alanlarında olduğu gibi, kendi alanlarındaki bilgileri toplayıp risâleler ve kitaplar yazmaya başlamışlardır. Bu türden fıkhî çalışmaların I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülmektedir. Bu safhada yapılan çalışmaların hacmi hususunda, Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) çok sayıda fıkıh risâlesine sahip olduğu ve bunları Harre olayında (63/683) yaktığı, daha sonra yaktığı için büyük pişmanlık

duyduğu bilgisi önemlidir.[35] Yine dönemin büyük fakihlerinden Hasan-ı Basrî'nin kitaplarının istinsah maksadıyla elden ele dolaştığı rivayet edilmektedir.[36]

Konulara göre sistematik olarak düzenlenmiş ilk fıkıh kitapları da Emevîler döneminde yazılmıştır. Kaynaklarda Zeyd b. Sâbit'in ferâiz ve diyetle ilgili eserinden, Medineli yedi fakihin fıkhının toplandığı kitaplardan, Kādî Şüreyh'in kitabından, İbn Şihâb ez-Zührî'nin üç ciltlik, Hasan-ı Basrî'nin yedi ciltlik fetva kitaplarından ve tâbiînden yirmiye yakın fakihin eserinden söz edilmektedir.[37] İbnü'n-Nedîm de Mekhûl'e *Kitâbü's-Sünen fi'l-fıkh* ve *Kitâbü'l-Mesâil fi'l-fıkh* adlı iki eser nispet etmektedir.[38]

Bu dönemde yazılıp günümüze kadar gelen dört fıkıh kitabı tespit edilmiştir: Bunlar, Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin kitabı, Katâde b. Diâme'nin *el-Menâsik*'i, Zeyd b. Ali'nin *Menâsikü'l-hac ve âdâbüh* ile *el-Mecmû'* adlı eserleridir. Bu dönemde yazıldıkları bilindiği halde günümüze ulaşmayan kitaplar ise uzunca bir liste teşkil edecek kadar fazladır.[39] Fıkıhta tasnifin Emevîler devrinde başladığını gösteren bu eserler, sonraki dönemlerde yazılan eserlere kaynaklık etmeleri bakımından büyük önem taşır.

4. Kelâm

Resûl-i Ekrem'in vefatının ardından müslümanlar arasında ilk fikrî ayrılık siyasî konularda ortaya çıkmış, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde yaşanan olaylar, itikadî açıdan önemli sonuçlar doğurmuştur. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde yaşanan siyasî olayların müslümanlar arasında devlet başkanlığı (*hilâfet*) konusunun itikadî yönünü gündeme getirmesi, öte yandan birbirini öldüren müslümanların dinî durumu, büyük günah, iman-küfür sınırı, bunlara bağlı olarak, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi itikadî meselelerle ilgili tartışmalar, kelâm ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu ortamda büyük günah (*kebîre*) işleyen kişiyi tekfir etmekle başlayan ve naslara yüzeysel olarak bakan Hâricîler fırkası doğmuş, ona muhalif siyasî bir fırka niteliğiyle Şîa teşekkül etmeye başlamış, yine Hz. Ali döneminin sonlarına doğru Sebeiyye gibi "Gāliyye" denilen aşırı Şiî grupların tohumları atılmıştır.

Kelâm ilminin ortaya çıkışını etkileyen dış sebeplerin başında ise fetihlerle

birlikte müslüman toplumun çeşitli inanç, felsefe ve kültürlere sahip milletlerle karşılaşması gelir. İslâm coğrafyasının hızla genişlemesi sonucu diğer din ve medeniyetlerle münasebetlerin artması, iç tartışmaların yanında İslâm inancının korunması ve doğru olarak takdim edilmesi problemini de doğurmuştur. İslâm dinine yönelik fikirler ortaya çıkmaya başlamış, buna karşılık onlara cevap verme ihtiyacı duyulmuştur. Özellikle İran ve Hint menşeli düalist düşüncelerle Emevîler döneminde başlayan ve iki asır kadar süren fikrî mücadele zarureti, kelâm ilminin kurulmasında diğer önemli bir etken olmuştur. Diğer taraftan bazı Emevî halifelerinin hıristiyan bilginleriyle diyaloga girdikleri, saraylarında onlara çeşitli görevler verdikleri ve bunların önde gelenlerinden biri olan Yuhannâ ed-Dımaşkī'nin İslâm'ı eleştiren bir kitap yazdığı da bilinmektedir. Hıristiyanların yanı sıra teşbih ve tecsîme dair konuların müslümanlar arasında tartışılmasında, yine Sebeiyye gibi aşırı fırkaların ortaya çıkıp taraftar bulmasında yahudilerin etkili olduğuna dair rivayetler mevcuttur.[40]

Emevîler devri, kelâm tarihi açısından itikadî konularda tartışmaların arttığı ve kelâm ilminin temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilir. Bu tartışmalar, Hâricîlik ve Şîa'nın yanı sıra Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie ve Mu'tezile olarak adlandırılan ilk itikadî grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır.[41]

Bu dönem içinde şahıslar etrafında bazı gruplaşmalar meydana gelmiş olmakla birlikte, büyük itikadî ekoller henüz teşekkül etmemiştir. Kelâm konusunda ilk risâleler de bu dönemde yazılmıştır. Abdülkāhir el-Bağdâdî, Halife Ömer b. Abdülazîz'in tâbiîn neslinden Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu ve Kaderiyye'ye reddiye mahiyetinde bir risâle yazdığını söyler.[42] Ebû Nuaym ise onun bu konudaki bir mektubunu nakletmektedir.[43] Emevî döneminden günümüze kadar ulaşan kelâm çalışmaları arasında Hasan-ı Basrî'nin Halife Abdülmelik b. Mervân'ın sorularına cevap olarak yazdığı *Risâle ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'l-kader*'i ile Vâsıl b. Atâ'nın *Hutbetü Vâsıl b. Atâ* ve *Kitâbü Mâ cerâ beynehû ve beyne Amr b. Ubeyd* adlı risâleleri sayılabilir. Sıhhati tartışmalı olmakla birlikte, Hasan b. Muhammed'in (ö.

100/718 ?) *Kitâbü'l-İrcâ*'ı da zikredilebilir.

D. Diğer İlimler

1. Tarih

a. Siyer ve Megāzî

İslâm tarihçiliği Hz. Peygamber'in hayatı, tebliğ mücadelesi ve savaşlarını konu alan siyer ve megāzî çalışmalarıyla başlamıştır. Tarih yazıcılığının doğup gelişmesinde siyer ve megāzî çalışmalarının önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in hayatına dair çalışmaların başlangıç safhasını, konuyla ilgili hadislerin toplanması teşkil eder. Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini öğrenmek için büyük gayret gösteren sahâbîler hadis toplama çalışmalarında siyer ve megāzî sahasındaki rivayetleri de toplamak suretiyle bu ilim dalının temellerini atmışlardır. Bu arada bazı sahâbîler de, Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun hayatına dair bilgileri kendilerine ait sayfalara kaydetmeye yönelmişlerdir. Bunu kendileri için önemli bir görev olarak gören bu sahâbîlerin başında Abdullah b. Abbas (ö. 68/688) gelir. Hayatının önemli bir kısmını Emevîler döneminde geçiren İbn Abbas'ın, Resûlullah'ın nesebine ve siyerine dair bilgileri de yazdığı, ayrıca derslerinin bir kısmını megāzî öğretmeye tahsis ettiği, bir gün tefsir, bir gün fıkıh ve bir gün megāzî okuttuğu bildirilmektedir. Onun yazdıkları, ilk siyer ve megāzî müelliflerinden Mûsâ b. Ukbe'ye intikal etmiştir. Abdullah b. Amr b. Âs, çocuk sahâbîlerden Sehl b. Ebû Hasme el-Ensârî ve Berâ b. Âzib'in de siyer ve megāzîye dair risâlelerinin bulunduğu, bu risâlelerin Mûsâ b. Ukbe, Vâkıdî, İbn Sa'd ve Taberî gibi ilk siyer müelliflerine ulaştığı ve onlar tarafından kullanıldığı kaydedilmektedir.[44]

Başta sahâbî çocukları olmak üzere Emevîler döneminde yetişen tâbiîn tabakasına mensup birçok âlim, siyer ve megāzî sahasındaki çalışmaları devam ettirdi. İncelediği konu itibariyle tefsir, hadis ve fıkıh ilimleriyle de iç içe olan siyer ve megāzî, dönem âlimlerinin büyük ilgisine mazhar oldu. Nitekim İbn Sîrîn'in belirttiğine göre Kûfe'de geniş bir ilim halkasına sahip olan Şa'bî'nin megāzî rivayetini dinleyen sahâbî Abdullah b. Ömer'in "Bu zat

anlattığı gazvelerde bizimle beraber bulunmuş gibi konuşuyor ve bu gazveleri benden daha iyi biliyor" dediği bildirilmektedir.[45]

I. (VII.) yüzyılın yarısına kadar hadislerin tedviniyle birlikte yürütülen siyer ve megāzî çalışmaları, bu yıllarda müstakil bir alan haline gelmeye başladı. Nitekim bu yıllarda kaleme alınan siyer sahîfeleri siyer yazıcılığındaki müstakil gelişmelerin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Siyer ve megāzî, aynı yüzyılın sonlarına doğru, dönem âlimlerinin bir program dahilinde okudukları ilimler arasına girdi. Nitekim Hz. Hüseyin'in 93 (711-12) yılında vefat eden oğlu Ali Zeynelâbidîn'in, "Biz Nebî'nin megāzîsini Kur'an'dan bir sûreyi öğrendiğimiz gibi öğrenirdik"[46] şeklindeki ifadeleri bu konuya verilen önemi ve aynı zamanda siyer ve megāzînin müstakil bir bilgi alanı haline geldiğini açıkça göstermektedir. Bunun yanı sıra Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/685) meşhur *es-Sahîfetü's-sâdıka*'sında siyer ve megāzîye dair bazı hadislerin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum, siyer ve megāzîye dair rivayetlerin, hadis sayfalarında da yer aldığını göstermektedir.

Siyer ve megāzî alanındaki çalışmalar, Emevîler devrinde giderek büyük bir yoğunluk kazandı. Tâbiîn tabakasından olan ve dönemin muhaddisleri arasında yer alan bazı âlimler çalışmalarını bu alana tahsis ederek ilgili rivayetleri tedvin faaliyetine başladılar ve siyer ilminin ilk risâlelerini kaleme aldılar. Ancak bu dönemde yazılan ilk siyer sahîfeleri günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, bugüne intikal eden ilk siyer kitaplarının müelliflerinin bu sahifeleri kaynak olarak kullanmış oldukları bilinmektedir.

Çalışmalarıyla siyer ve megāzî ilminin temellerini atan ve bu ilmin ana malzemesini hazırlayanlardan biri Hz. Osman'ın oğlu Ebân'dır (ö. 105/723). Megāzîye dair hadisleri bir araya toplayan Ebân'ın megāzî hakkında bir eser hazırladığı anlaşılmaktadır. Zübeyr b. Bekkâr'ın aktardığına göre, Abdülmelik b. Mervân zamanında Medine valiliği yapan Ebân, 82 (701) yılında Medine'ye gelen Süleyman b. Abdülmelik'e rehberlik ederek, onu Uhud ve Kubâ'ya götürmüş, bu yerler hakkındaki sorularına cevaplar vermiş, bu sırada Süleyman ondan kendisi için bir siyer ve megāzî kitabı yazmasını istemiştir. Ebân "Böyle bir eser bende var; bunu güvendiğim

kimselerden düzeltilmiş bir halde aldım" diye cevap verince kendisi için bir nüsha istinsah edilmesini emrederek bunun için ona on adet ince deri sayfa vermiştir. Ancak o, kendisi için yazılan nüshayı okuduğunda, ensarın faziletine dair bilgilerin bulunduğunu görünce, kitabı yaktırmıştır.[47]

Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları konusundaki kitapları daha sonraki âlimler için önemli bir kaynak olan bir diğer âlim de Urve b. Zübeyr'dir. Medineli yedi fakihten biri sayılan, hadis ve sünneti çok iyi bilen Urve, megāzî ve tarih ilminin ilkelerini tespitte öncülük yapmıştır. Onun Emevî halifeleri Abdülmelik b. Mervân ve oğlu Velîd'in yakın adamı İbn Ebû Hüneyde'nin Hz. Peygamber'in gazveleri ve siyerine dair sorularına yazılı olarak verdiği uzun cevaplar ilk yazılı siyer metinlerinden sayılır. Onun bu cevapları Taberî'nin tarihinde günümüze kadar gelmiştir. Urve, devlet ricalinin yanı sıra megāzî konusunda dönem âlimlerinin de başvurdukları bir otorite olmuştur. Vâkıdî'nin "megāzî sahasında tasnif yapan ilk kişi olarak" tanıttığı Urve'nin,[48] *Megāzî* adlı bir kitap yazdığı, talebelerinden Ebü'l-Esved'in Mısır'da bu kitabı okuttuğu bildirilmektedir. M. Mustafa el-A'zamî, bu bilgi ışığında Ebü'l-Esved'in hocasından aktardığı megāzî haberlerini derleyip Urve'ye ait bir kitap halinde yayımlamıştır.[49]

Siyer ve megāzî sahasındaki çalışmaların en verimli safhası tâbiîn döneminin son temsilcilerinin eserlerini yazdıkları II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısına rastlar. Bu dönemin âlimleri önceki sayfalarda ve risâlelerde toplanan rivayetler ile ulaşabildikleri diğer rivayetleri bir araya getiren eserler telif etmişlerdir. Emevîler devri siyer ve megāzî âlimlerinin belki de en büyüğü meşhur hadis âlimi İmam Zührî'dir (ö. 124/742). Kendisine ulaşan bütün rivayetleri yazan Zührî'nin topladığı rivayetler arasında siyer ve megāzîye dair olanlar büyük yekün tutuyordu. Siyer ve megāzî yazıcılığını yeni bir safhaya intikal ettiren ve Medine tarih ekolünün kurucusu olarak görülen Zührî'nin derlediği rivayetler, ilk dönem tarihçiliği açısından önemli bir kaynak olmuştur. Zührî, tarihle ilgili rivayetleri hadisçi gözüyle değerlendirerek isnatların durumunu dikkate alan ve olayları baştan sona bir bütün halinde anlatabilmek için, bu olayla ilgili rivayetlerin isnatlarını birleştirip ortak metin haline getirme anlayışının da öncülerinden sayılır.

Böylece siyer ve megāzî sahasında eser yazacak olan talebeleri Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak ve Maʿmer b. Râşid için zengin bir koleksiyon hazırlamıştır. Megāzî türünün ilk müelliflerinden sayılan Zührî'ye[50] ait müstakil bir megāzî kitabı günümüze ulaşmamış olsa da, Mûsâ b. Ukbe ile Maʿmer b. Râşid'in eserlerinde yer alan haberlerden, onun Hz. Peygamber'in hayatının büyük bir kısmını yazdığı anlaşılmaktadır. Abdürrezzâk es-Sanʿânî'nin *el-Musannef* adlı eserinin megāzî bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğunu Maʿmer b. Râşid'in Zührî'den aktardığı haberlerin teşkil etmesi bunun açık delilidir. Nitekim bu bölümü inceleyen ve çok az ilâvelerle Zührî'nin megāzîye dair eseri olduğu kanaatine varan Süheyl Zekkâr, bu kısmı *el-Megāzi'n-nebeviyye* adıyla Zührî'ye dair bir eser olarak yayımlamıştır (Dımaşk 1401/1981).[51]

Zührî'nin talebeleri Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak ve Maʿmer b. Râşid, kendilerinden önce sahîfelerde ve risâlelerde toplananlarla ulaşabildikleri diğer rivayetleri konularına göre tasnif edip kronolojik sıraya koyarak siyer ve megāzî kitaplarına klasik şeklini veren eserlerini telif etmişlerdir. Emevîler'in yıkılışından dokuz yıl sonra vefat eden Mûsâ b. Ukbe'nin (ö. 141/758), X. (XVI.) yüzyılda hâlâ mevcut olan *Kitâbü'l-Megāzî* adlı eseri kendisinden sonraki âlimlerin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Bu eser günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, Mûsâ'nın rivayetlerinin diğer kaynaklardan toplanarak bir araya getirilmesi suretiyle yeniden[52] oluşturulmuş ve müstakil olarak yayımlanmıştır. Hayatının büyük kısmını Emevîler döneminde geçiren İbn İshak (ö. 151/768) ise, bir bölümü günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-mebʿas ve'l-megāzî*'siyle siyer ve megāzî kitaplarına günümüzde bilinen şeklini vermek suretiyle siyer ve tarih yazıcılığında büyük iz bırakmıştır.

Megāzîye dair bir eserinden bahsedilen Şaʿbî, bu konudaki eserinin bir bölümü zamanımıza ulaşan Vehb b. Münebbih,[53] Şürahbîl b. Saʿd el-Hatmî, Ömer b. Abdülazîz'in hilâfeti döneminde Dımaşk Ümeyye Camii'nde megāzî ve ashabın menâkıbına dair ders vermekle görevlendirilen Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm, Emevîler döneminin diğer

önemli siyer ve megāzî âlimlerindendir.

b. Câhiliye Tarihi

Emevîler döneminde Câhiliye tarihiyle ilgilenenlerin başında, eserleri günümüze ulaşan Ubeyd (Abîd) b. Şeriyye el-Cürhümî ve Dağfel b. Hanzale ile kitapları kaybolan Ziyâd b. Ebîh ve Suhâr b. Abbas gelmektedir. Eski kavimler ve hükümdarlar tarihine ilgi duyan Muâviye b. Ebû Süfyân bu konularla ilgilenenleri sarayında toplar, Arap tarihi ve bilhassa Arap savaşlarıyla yabancı hükümdarlar hakkında onlarla sohbet ederdi. Bu gelenek diğer Emevî halifeleri tarafından sürdürüldü. Muâviye ayrıca ensab bilgisinin tespitini istemiş, bu konuda Suhâr b. Abbas el-Abdî ve Dağfel b. Hanzale eş-Şeybânî'nin birikiminden faydalanılmasını emretmiştir. San'a'dan çağırdığı Ubeyd b. Şeriyye'den önceki Araplar'a, onların ve diğer kavimlerin meliklerine, çeşitli dillerin teşekkülü ile insanların çeşitli beldelerde birbirinden ayrılmasına dair ahbârı toplatarak yazdırmasını istemiştir.[54] Onun günümüze ulaşan kısa Yemen tarihinin iki neşri yapılmıştır.[55]

İbnü'n-Nedîm, Ilâka b. Küreym'in elli varaktan oluşan *Kitâbü'l-Emsâl* adındaki eserini bizzat gördüğünü söyler.[56] Câhiz ise, Suhâr b. Abbas'ın ensab hakkında bir eserinin bulunduğundan bahsetmektedir.[57] Buna göre Emevîler döneminde yaşayan Ubeyd ve Suhâr emsal ve ensab sahasında telif edilen ilk iki eserin müellifleridir.

Dağfel b. Hanzale'nin ise, siyasetnâme (siyerü'l-mülûk) türünde bir eser olan *es-Sîre an Dağfel eş-Şeybânî,* Muâviye'nin huzurunda yapılan yedi sohbeti ihtiva ettiği söylenen *Kitâbü't-Tezâfür ve't-tenâsur* ve *et-Teşcîr* adında üç eserinin olduğu belirtilmektedir.[58] Bu arada II. Velîd'in Araplar'ın ahbâr ve ensabına dair rivayetleri bir araya getirtmesi, bu çalışmalara ve tarih yazıcılığının gelişmesine katkı sağlamıştır.[59]

c. Genel Tarih

Aynı dönemde umumi tarihle meşgul olarak dünyanın yaratılışı, geçmiş peygamberler ve milletlerin tarihine dair eserler kaleme alan tarihçiler de yetişmiştir. Vehb b. Münebbih gibi çoğu Ehl-i kitaba mensupken ihtida etmiş olan bu kişiler, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan eski devirlere dair muhtasar

bilgileri, yahudi-hıristiyan kültürüne ait geniş malzeme birikimiyle açıklamış ve genişletmişlerdir. Vehb'in bize ulaşmayan, *Kitâbü'l-Mülûki'l-mütevvece min Himyer* adındaki, Yemen tarihine dair efsanevî halk hikâyeleri ile Tevrat ve İncil'den alınmış rivayetlerden meydana gelen, kısa bir dünya tarihini de içine alan eseri, Yemen tarihiyle ilgili birçok çalışmanın kaynaklarındandır. Vehb, *Kitâbü'l-İsrâiliyyât* isimli eserinde geçmiş ümmetlere dair Kur'an âyetlerini açıklarken Eski Ahid'de yer alan mitolojik unsurlardan ve hikâyelerden yararlanmıştır. Vehb'in *Kısasü'l-enbiyâ*'sı ise kısas-ı enbiyâ türünün ilk örneklerinden sayılır.[60]

Halife Hişâm b. Abdülmelik'in Dîvân-ı Resâil başkanı Ebü'l-Alâ Sâlim b. Abdurrahman'ın, Aristo'nun hükümdarın yapması gerekenler konusunda Büyük İskender'e yazdığı bir risâlesini, yine siyaset konusundaki bir diğer mektubunu ve *Sırrü'l-esrâr* adlı kitabını Arapça'ya çevirdiği bildirilmektedir.[61] Mes'ûdî, Sâsânî hânedanı tarihine dair bir kitabın, Hişâm için Farsça'dan Arapça'ya çevrildiğini söylemektedir. [62]

Emevî tarihçilerinin Emevîler zamanında cereyan eden savaşlar ve diğer siyasî olaylarla ilgili kitap telifine başladıkları da görülmektedir. Câbir el-Cu'fî, bu sahanın en meşhur simasıdır. Kaynaklarda Câbir'in *Kitâbü'l-Fezâil*, *Kitâbü Sıffîn*, *Kitâbü'n-Nehrevân*, *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn, Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü'l-Cemel*, *Kitâbü Makteli Emîri'l-mü'minîn Alî* adlarını taşıyan eserlerinden bahsedilmektedir. Taberî ve Nasr b. Müzâhim, eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Dönemin önemli âlimlerinden Şa'bî'nin de *Kitâbü'ş-Şûrâ ve maktelü Osmân* adlı bir eserinin yanı sıra, İslâm fetihlerine dair bir kitabının bulunduğu zikredilmektedir.[63] Bu sahada eserler veren Avâne b. Hakem (ö. 147/764) ve Ebû Mihnef (ö. 157/774) ikilisi de hayatlarının büyük bölümünü Emevîler döneminde geçirmişlerdir.

d. Bölge ve Şehir Tarihleri

Başta fakih Yezîd b. Ebû Habîb olmak üzere Mısır tarihçilerinin başlattığı mahallî tarih araştırmalarının ilk yazılı örnekleri de Emevîler zamanına aittir. Yezîd'in Mısır tarihiyle ilgili risâleleri, daha sonraki dönemlerde yaşayan ve eserleri zamanımıza ulaşan Mısır tarihçilerinin başlıca kaynakları arasında yer almıştır. Bu dönemde bölge ve şehir tarihlerinin ilk örnekleri de

ortaya çıkmıştır. Hasan-ı Basrî'nin *Fezâilü Mekke ve's-sekeni bihâ* adlı risâlesi[64] Mekke ile Kâbe'nin kutsiyetine dair bugüne ulaşan en eski metindir.

2. Ulûmü'l-evâil

Felsefe, astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi ilimlere ait eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ve böylece yabancı ilim ve kültür ürünlerinin İslâm toplumu içinde yayılmaya başlaması da Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında müslümanlar, bu bölgelerde yaygın Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürler hakkında bilgi sahibi oldular. Bu kültürlere mensup bilim adamlarının bilgi birikimini elde etmenin, eski dünyanın ilim ve düşünce ürünlerini Arapça'ya çevirmekten geçtiğini düşünerek tercüme hareketini başlattılar. Kaynaklarda, tercüme hareketini Emevîler'in ikinci hükümdarı Yezîd b. Muâviye'nin oğlu Hâlid b. Yezîd'in başlattığı ve Arapça'ya çevrilen ilk eserlerin de kimya (simya), astronomi ve tıp alanlarına ait olduğu bildirilmektedir. Buna göre İskenderiye kökenli eski kimyaya müslümanlar arasında ilk ilgi duyan kişi Emevî Emîri Hâlid b. Yezîd'dir. Câbiye görüşmelerinde halife seçilen Mervân b. Hakem'in birinci veliahdı tayin edilen Hâlid, Mervân tarafından veliahtlıktan uzaklaştırılınca kendisini kimya araştırmalarına vermiş, tıp ve astronomi alanında bazı kitapların tercüme edilmesini de sağlamıştır. Mısır'da yaşayan bazı bilginleri getirterek tercüme işini onlara yaptırdığı, kendisinin de kimya ile ilgili bazı risâleler yazdığı rivayet edilen Hâlid'in ayrıca zengin bir kütüphaneye sahip olduğu zikredilmektedir. Bazı rivayetlere göre Hâlid, madenleri altın ve gümüşe çevirme sanatı demek olan "san'a" (simya) ilmini öğrenmek maksadıyla İskenderiyeli rahip Maryânos'u (Marianos Romenus) Suriye'ye davet ederek Grekçe ve Kıptîce'den konuyla ilgili tercümeler yaptırmıştır.[65] Onun Maryânos'tan ders gördüğü, böylece kimya başta olmak üzere aklî ilimler alanında önemli bir şahsiyet olarak temayüz ettiği ve İslâm toplumunda "ilk müslüman filozof" ve "hakîmü Benî Ümeyye" unvanları ile anıldığı görülmektedir.[66] Yine İskenderiyeli rahip Staphon'a da astronomi, kimya ve tıp alanlarında çeviriler yaptırdığı bilinmektedir. Kimya ve tıp alanlarında geniş bilgiye sahip olan bir âlim

olarak tanıtılan[67] Hâlid'in ilk olarak Çin hükümdarı tarafından dedesi Muâviye b. Ebû Süfyân'a gönderilen bir kimya (san'a) kitabını tercüme ettirdiği[68] ve bazı Yunanlı bilginlere, Aristo'nun mantığa dair *Organon* adındaki meşhur eserini tercüme etmelerini emrettiği de söylenir.[69] Kaynaklarda Hâlid'e nispet edilen eser sayısı sekizdir.[70] Fuat Sezgin'in yaptığı tespitte ise bu sayı on beşe ulaşmaktadır.[71] Ancak bu eserlerin ona aidiyeti tartışmalıdır.

Tıp alanındaki eserlerin tercüme edilmesinde halifeler de etkili olmuştur. Devrin meşhur doktorlarının tamamı halifelerin ve diğer devlet ricalinin özel doktorları olarak görev yapmışlardır. Hemen hepsi gayrimüslim olan bu tabipler tıp sahasında bazı eserleri Arapça'ya çevirmiş ve bu sahada bazı risâleler telif etmişlerdir. Mâserceveyh el-Basrî ile İskenderiye okulu âlimlerinden olup Ömer b. Abdülazîz vasıtasıyla İslâmiyet'i benimseyen Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî Emevîler dönemi tabiplerinin en meşhurlarıdır. Cündişâpûr Tıp Okulu'nda tahsil gören yahudi kökenli bir İranlı olan Mâserceveyh, İskenderiyeli rahip Ahron b. A'yün'ün daha önce Süryânîce'ye çevrilen *Künnâş*'ını Arapça'ya aktarmış, bu arada aslı otuz bölümden (*makāle*) oluşan metne iki bölüm daha eklemiştir. Halife Ömer b. Abdülazîz'in, bu eseri sarayın Hazâinü'l-kütüb'ünde (kütüphane) bulduğu ve kırk gün istihare yaptıktan sonra yararlı olduğuna kanaat getirerek halkın istifadesine sunulmasını emrettiği zikredilir.[72] Mâserceveyh'e tıp sahasında altı kitap nispet edilmiştir. Ancak bunlardan sadece muadil ilâçlar hakkındaki küçük risâlesi günümüze kadar gelebilmiş ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir.[73]

Halife Abdülmelik'i, ölümü öncesi hastalığında ilâç çeşitlerini ve tedavi türlerini iyi bilen hıristiyan bir hekim olan Ebü'l-Hakem'in tedavi ettiğini söyleyen İbn Ebû Usaybia, Haccâc b. Yûsuf'un doktoru Teyâzûk'un oğlu için yazdığı, hacimli bir *Künnâş*'ı ve *Îdâlü'l-edviye ve keyfiyyetü dekkıhâ ve îkāihâ ve izâbetihâ ve şey'ün min tefsîri esmâi'l-edviye* adını taşıyan bir risâlesinin adını vermiştir.[74]

Diğer taraftan Halife Velîd b. Abdülmelik 88 (707) yılında Dımaşk'ta cüzzamlılar için bir hastane inşa ettirmiş, ayrıca körlere ve felçlilere

yardımcı olmak üzere elemanlar görevlendirmiştir.[75] İslâm tıp tarihi için büyük önem taşıyan bu faaliyet İslâm dininin insana, özellikle insan hayatına verdiği değeri göstermesi bakımından da önemlidir.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde, onun kuş bakıcısı Gıtrîf b. Kudâme el-Gassânî'nin kuş yetiştirmeye ve kuş hastalıklarına önem verdiği, onun da gayretiyle kuş yetiştirme ve kuş hastalıklarının tedavisine dair, biri adı verilmeyen bir Türk meliki tarafından gönderilen kitap olmak üzere birkaç kitabın Arapça'ya çevrildiğine dair rivayetler aktarılmıştır.[76] Emevîler'in son yıllarında *Kelîle ve Dimne*, *Hudaynâme* gibi pek çok Farsça kitabı Arapça'ya çeviren Abdullah b. Mukaffa' (ö. 142/759) gibi tercüme alanında temayüz eden mütercimler yetişmiştir.

Aynı yıllarda astronomi alanında da önemli tercümelerin yapıldığı görülmektedir. Bu dönem astronomi çalışmalarının ulaştığı merhaleyi gösteren en önemli delil ise, Batı Ürdün'deki Emevîler'e ait Kusayru Amre'nin büyük salonunu örten, üzerinde ekliptik koordinatlar ve ekvatorla birlikte 400 civarında yıldızın yer aldığı bir gök haritası bulunan kubbedir.[77] Yine Emevî halifelerinin başşehir Dımaşk'ta bir de rasathâne inşa ettirdikleri tespit edilmiştir.[78]

E. Kütüphane

Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn devrinde, Hz. Peygamber'in bazı devlet başkanlarına yazdığı mektuplar, yaptığı antlaşmalar, yazdırdığı bazı fıkhî metinler ve bazı sahâbîlerin yazdığı hadis sahîfeleri ile Hz. Ebû Bekir döneminde mushaf haline getirilip Hz. Osman zamanında çoğaltılan Kur'an nüshaları dışında yazılı eser ve eserlerin toplandığı bir kütüphane bulunmuyordu. Dolayısıyla İslâm dünyasında ilk kütüphanelerin Emevîler döneminde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hatta ulemâya ve talebelere açık ilk kütüphanenin devletin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında (661-680) Dımaşk'ta kurulduğu zikredilmiştir.[79] Daha sonra Velîd b. Abdülmelik'in bu kütüphaneye bir kütüphaneci ve bir müstensih tayin ettiği, Ömer b. Abdülazîz'in de buradaki kitapların katalogunu hazırlattığı rivayet edilir. Ömer'in kütüphanede (*hazâinü'l-kütüb*) bulduğu tıbba dair kitapları,

önce geçtiği gibi, halkın istifadesine sunduğu da bildirilir.[80] Velîd b. Abdülmelik vefat ettiğinde (96/715) onun sarayından hayvanların sırtında yüklerle kitap taşındığı ve bu kitapların Zührî'nin eserleri olduğu zikredilmektedir.[81]

Kaynaklarda bu devirde bazı âlimlerin evlerinde çok sayıda kitabın bulunduğu özel kütüphanelerden de bahsedilmiştir. Daha önce geçtiği gibi Hâlid b. Yezîd'in zengin bir kütüphane sahibi olduğu söylenir. Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî ve Ebû Amr b. Alâ'nın özel kütüphaneleri de meşhurdur. Zührî evinde kitaplarıyla meşguliyeti esnasında bütün dünya meşgalesini terkederdi. Hatta bir gün hanımının ona "Allah'a yemin olsun ki bu kitaplar bana üç kumadan daha zor geliyor" demek mecburiyetinde kaldığı söylenir.[82] Ömrünün büyük kısmını Emevîler döneminde geçiren ve yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ'nın (ö. 154/771) evini tavanına kadar dolduran kitaplarını yaktığı ve sonradan da yaktığına pişman olduğu bildirilmektedir.[83]

F. Emevîler'in Son Dönemlerinde Dinî ve Siyasî Gruplar

1. Sevâd-ı A'zam (Çoğunluk, Cemâiyye)

Bu dönemde müslümanların büyük kesimini içine alan cemâiyye (çoğunluk), Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifeliklerini meşru sayanlardan meydana geliyordu. Bu çoğunluk hilâfet Emevîler'e geçince Emevî halifelerine, daha sonra da onların yerini alan Abbâsî halifelerine itaat etti. Dolayısıyla İslâm tarihini büyük ölçüde, Abbâsîler döneminde "Ehl-i sünnet" olarak isimlendirilen ve her devirdeki müslümanların ekseriyetini içine alan bu çoğunluğun tarihi teşkil etmiştir.

Emevîler döneminde ortaya çıkan Şîa, Hâricîlik, Mürcie, Cehmiyye, Cebriyye, Kaderiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemeyen ve fıkhî metotları bakımından genelde ehl-i hadis ve ehl-i re'y olarak iki gruba ayrılan tâbiîn ulemâsı, Ehl-i sünnet'in öncüleri olmuştur. Dönemin önemli âlimlerinden olan Halife Ömer b. Abdülazîz'in kendisinden kader hakkında

bilgi isteyen bir müslümana yazdığı mektuptaki tavsiyeleri, Sünnî akîdenin genel çerçevesi mahiyetindedir. Halife mektubunda, müslümanları her türlü hatadan uzak bulunan Hz. Peygamber'in sünnetine tâbi olmaya davet ederek onları bidatçı görüşlerden sakındırmış, itikadî konularda tartışmalara girişmeyen ashabın yolunu tavsiye etmiş, ayrıca her şeyin ilâhî irade çerçevesinde cereyan ettiğine inanarak kadere iman noktasında teslimiyet gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[84] Hatta Abdülkāhir el-Bağdâdî, az önce geçtiği gibi, Kaderiyye'ye reddiye mahiyetinde bir risâle yazan Ömer b. Abdülazîz'in tâbiîn neslinden Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu söyler.[85]

Ehl-i sünnet'in itikadî bir mezhep olarak, bidat ehlinin zuhurundan sonra, III. (IX.) yüzyılda Abbâsîler döneminde teşekkül ettiği bilinmekle birlikte[86] Emevîler döneminde itikadî görüşleriyle merkezî bir konumda yer alan Hasan-ı Basrî, Ehl-i sünnet'in öncülerinden ve ilk kelâmcılarından sayılır. "Ehl-i sünnet" tabirini ilk defa kullanan âlim olduğu bildirilen Hasan-ı Basrî'nin, Ömer b. Abdülazîz'e Kaderiyye'yi yeren bir risâle yazması ve her türlü bidatı reddedip bidatçılarla bir arada bulunmayı bile hoş görmemesi bunu göstermektedir.[87] Hasan-ı Basrî ve özellikle hayatının önemli bir kısmını bu dönemde geçiren İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin itikadî-amelî alanlarda yaptığı içtihatları, Ehl-i sünnet'in teşekkülünde belirleyici rol oynamıştır.[88]

Hz. Peygamber ile ashâb-ı kiramın temel dinî konularda takip ettikleri yolu benimseyenler olarak tanımlanan *Ehl-i sünnet* tabirinin de ilk olarak dönemin önemli âlimlerinden Hasan-ı Basrî tarafından, "aşırı gidenlere (*ehlü'l-itrâf*) ve bidat ehlinin bidatlarına uymayıp rablerine kavuşana kadar sünnetleri üzere sabredenler" karşılığında kullanıldığı görülmektedir.[89] Dönemin diğer bir âlimi Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin de "Müminlerden ve Hâşimoğulları'ndan doğru yolda olanları (sâlihleri) sev, fakat bir Şiî olma; bilmediğini ircâ et, ancak bir mürciî olma; iyiliğin Allah'tan, kötülüğün ise kendinden geldiğini bil, fakat bir kaderî olma!" şeklindeki tavsiyesi,[90] bu dönemde onların ilke olarak bidat ehlinden uzak durmayı benimsediklerini

göstermektedir.

Başlangıç dönemi Ehl-i sünnet sisteminin şekillenmesinde önemli rol oynayan bu âlimlerin başında gelen ve her türlü bidatı reddedip bidatçılarla bir arada bulunmayı bile hoş görmeyen Hasan-ı Basrî, müslümanların mevcut yönetime isyan etmelerini doğru bulmamış, halkı fitneden uzak tutmaya ve cemaat şuurunu geliştirmeye çalışmıştır. Ancak o ilke olarak devlete ve siyasî otoriteye baş kaldırılmasına karşı olmakla birlikte, zalim ve zorba devlet adamlarını açık ve kesin bir şekilde tenkit etmekten çekinmemiş, Emevî halifeleri ve valilerini âdil olmaya davet etmiştir. Irak Valisi Haccâc'ı ağır bir dille kınamış, Saîd b. Cübeyr'i katletmesini büyük bir felâket olarak değerlendirmiş, ancak karışıklıklara yol açabileceği endişesiyle Haccâc'a isyan edilmesini de doğru bulmamıştır. Dönem âlimlerinin ekseriyeti de, Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle suçlamakla birlikte, toplumu iç savaşa sürüklemekten kaçınmak amacıyla mevcut idareye itaati tercih etmişlerdir. Bununla birlikte onların bir kısmının Hz. Ali evlâdının isyanlarını haklı gördükleri, hatta aralarından bazılarının Hz. Ali evlâdının ve diğer muhalif grupların isyanlarını destekledikleri de bilinmektedir.

2. Şîa

Şîa, devlet yönetiminin Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu kabul eden çeşitli grupların ortak adıdır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde sınırlı ölçüde varlığını devam ettiren Hz. Ali taraftarlığı, Hz. Osman'ın halifeliği yıllarında gündemin en önemli meseleleri arasına girmiş, bu safhada yaşanan olaylar Şîa'nın siyasî anlamda güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Hz. Ali taraftarlarının önemli bir kısmı, onun yerine Kûfe'de halife seçilen oğlu Hz. Hasan'ın altı ay sonra Muâviye ile yaptığı anlaşma sonucu halifelikten çekilmesine de tepki göstermiştir. Şîa'nın teşekkül sürecine girmesinde en önemli etken ise Yezîd b. Muâviye döneminde yaşanan Kerbelâ Vakası olmuştur. Bu olayın ardından Hz. Ali ve evlâtlarına karşı duyulan taraftarlık giderek bir inanç haline dönüşmüş, bu görüş mensupları arasında Emevî düşmanlığı hızla yayılmıştır. Şîa, ortaya çıkış yıllarından

itibaren, mutedil ve aşırı gruplar olmak üzere çeşitli kollara ayrılmıştır.

a. Mutedil Şiî Mezhepler

İsnâaşeriyye. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'dan sağ kurtulan oğlu Ali Zeynelâbidîn siyasî faaliyetlerden uzak bir hayat geçirmiştir. Onun oğullarından Muhammed el-Bâkır ve Zeyd b. Ali ilmî ve siyasî faaliyetleri ile dikkat çekmektedir. Muhammed el-Bâkır İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı, kardeşi Zeyd b. Ali ise kendisine nispetle isimlendirilen Zeydiyye mezhebinin kurucusu kabul edilmiştir.

Mutedil Şîa'nın ilk mezhepleşme hareketlerinden biri olan İmâmiyye/İsnâaşeriyye mezhebi Emevîler döneminde açık bir şekilde ortaya çıkmış ve daha sonraları olduğu gibi en önemli ve en yaygın Şiî mezhebi özelliğini kazanmıştır. Şîa kaynaklarında oğlu Ca'fer es-Sâdık'la birlikte İmâmiyye Şîası'nın kurucusu olarak gösterilen ve İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı sayılan Muhammed el-Bâkır'ın, Emevîler'e karşı babası Ali Zeynelâbidîn'in uyguladığı sükûnet politikasını benimsediği, vefatına kadar aktif siyasetten uzak durduğu bilinmektedir. Yönetimle mücadele etme hususundaki düşüncelere katılmadığı gibi, bu mücadelelere dolaylı olarak da destek vermemiştir. Nitekim samimi ilişki içinde bulunduğu kardeşi Zeyd b. Ali'nin düşüncelerini onaylamadığı ve zaman zaman onu uyardığı bilinmektedir. Onu Emevîler'e karşı gerçekleştirmek istediği isyanı öncesinde de, hazırlıkları iyi yapılmamış bir isyan hareketinin fayda vermeyeceği yolunda ikaz etmiştir.[91]

Muhammed el-Bâkır'ın 114 (733) yılında vefatı üzerine imâmet görevi oğlu Ca'fer es-Sâdık'a geçti. Babası gibi döneminin hürmetle anılan önemli ilmî şahsiyetlerinden biri olan ve uzun süren imâmet devresinde Emevî ve Abbâsî devirlerini idrak eden Ca'fer es-Sâdık da, yönetime karşı herhangi bir harekete başvurmamış, özellikle amcası Zeyd b. Ali'nin isyan edip öldürülmesinden sonra (122/740) ağırlaşan şartların tesiriyle siyasetten tamamen uzaklaşmış, vefatına kadar Medine'de ilimle meşgul olmuştur.[92]

İsnâaşeriyye mensupları, Hz. Ali'nin nas ile imam tayin edildiğini, imâmetin/hilâfetin Hz. Ali ve evlâdına ait olduğunu, ondan sonra oğlu Hasan'a, ardından Hüseyin'e, ondan sonra da Hüseyin'in neslinden olmak

üzere babadan oğula intikal ettiğini kabul ederler. Bu sebeple Emevî hilâfetinin yanı sıra, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın imâmetinin/halifeliğinin de dinî bakımdan bâtıl/geçersiz olduğuna inanırlar.

Zeydiyye. Zeyd b. Ali, hilâfetin Hz. Ali oğullarına ait olduğuna, bunun için aralarından bizzat silâhla ortaya çıkıp mücadeleye girerek Allah'ın kitabına ve peygamberin sünnetine davet eden kimsenin imam olması gerektiğine inanıyordu. Nitekim bu düşüncesini gerçekleştirmek için Kûfe'de 122 (739) yılında ayaklandı. Ancak kararlaştırılan isyan gününün Emevî valisi tarafından önceden öğrenilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması yüzünden az sayıdaki taraftarıyla ayaklanmak zorunda kaldı ve çatışmalar sırasında hayatını kaybetti.[93] Horasan'a kaçan oğlu Yahyâ da çıkardığı isyanın ardından yakalanıp öldürüldü (125/743).

Zeydiyye'nin kurucusu olan Zeyd b. Ali, en faziletli (*efdal*) şahıs varken daha az faziletli (*mefdûl*) olan şahsın imâmetinin câiz olduğu görüşünü (*imâmetü'l-mefdûl*) benimseyerek, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerinin meşruiyetini kabul etmiş ve bu konuda diğer Şiî gruplardan ayrılmıştır. Nitekim ayaklanması esnasında mensuplarından bir kısmı, Hz. Ebû Bekir ile Ömer'i hayırla andığını öğrenince Zeyd'i terkederek onu düşmanıyla baş başa bırakmıştır.

Zeydiyye mensupları, kendi hakları olduğuna inandıkları iktidarı ele geçirmek için, Emevîler'in ardından Abbâsîler'e karşı da bir dizi isyan gerçekleştirmiştir. II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan Zeydiyye, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şiî fırkasıdır.[94]

b. Aşırı Şiî Gruplar

Keysâniyye. Abdullah b. Sebe'ye nispetle "Sebeiyye" diye adlandırılan ilk aşırı Şiî grup, bir fırkaya dönüşmemiştir. Dolayısıyla Emevîler döneminde ortaya çıkan ilk aşırı Şiî gruplar, Keysâniyye ile onun kollarıdır. Hz. Ali'nin Benî Hanîfe kabilesine mensup hanımından doğan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin imam ve mehdî olduğunu iddia eden ilk aşırı Şiî grup olan Keysâniyye, adını aşırı düşüncelere sahip, kimliği hakkında farklı görüşler aktarılan Keysân isimli şahıstan almıştır. Keysân'ın, Hz. Ali'den önceki üç

halife ile, Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılan Hz. Ali muhaliflerinin kâfir sayıldığını açıkça söylediği bildirilmektedir.

Gayri Arap müslümanlar (*mevâlî*) üzerinde etkili olan Keysân, Muhammed b. Hanefiyye'nin vekili olduğu iddiasıyla siyaset sahnesine çıkan Muhtâr es-Sekafî'yi Kûfe'deki isyanı esnasında desteklemiştir (66/686). Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümünden (81/700) sonra gruplara bölünen Keysâniyye mensuplarının bir kısmı onun ölmediğini, geri dönüp hâkimiyetini kuracağını ileri sürmüştür. Onun babasından gelen bütün ilimleri öğrendiğini, tevil ve bâtınî bilgiler dahil cismanî ve ruhanî ilimlere vâkıf olduğunu ileri süren fırka mensuplarına göre, din bir kişiye veya imama itaat etmekten ibarettir. Dolayısıyla imama itaat ettikten sonra dinî yükümlülüklerin bir anlamı kalmayacağı ve bu sebeple terkedilmesi gerektiği iddia edilmiştir.

Muhammed b. Hanefiyye'nin vefatından sonra Keysâniyye'den önemli bir kısmının yanı sıra, özellikle Horasan ve civarında Emevîler'e muhalif pek çok Şiî, onun oğlu Ebû Hâşim'i babasının yerine imam olarak kabul etmiştir. Ebû Hâşim'e nispetle isimlendirilen Hâşimiyye'den bir gruba göre Ebû Hâşim, ilgili yerde anlatıldığı gibi, ölümünden önce Abbas b. Abdülmuttalib'in torunlarından Humeyme'de ikamet eden Muhammed b. Ali'ye giderek imâmetin kendisinden sonra ona, ardından onun evlâtlarına geçmesini vasiyet etmiştir (98/717). Neticede bu vasiyet imâmet hakkının Hz. Ali evlâdından Hz. Abbas evlâdına geçişinin bir belgesi olarak görülmüş, Abbâsîler'in iktidar mücadelesinde bir meşruiyet belgesi olarak kullanılmıştır. Emevîler devrinde Şîa'nın aşırı bir kolunu oluşturan Keysâniyye'nin kolları II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren hızla gerilemeye başlamış ve asrın sonunda tarihe karışmıştır.[95]

3. Hâricîler

Hâricîler, Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin ordusunda savaşan ancak çatışmaların durdurulması sırasında hakem tayinini (*tahkîm*) kabul etmesinden dolayı Hz. Ali'den ayrılan ve onu tekfir edenlerin meydana getirdiği gruptur. Hz. Ali'nin bütün ikna çabalarına rağmen ona itaat etmeye yanaşmayan Hâricîler'in önemli bir kısmı, toplandıkları yer olan Harûrâ'da

başlarına şûra yoluyla bir imam seçerek, civardaki yerleşim birimlerine saldırılar düzenleyip kendilerinden olmayan müslümanları öldürmeye başlamışlardı. Bu durum karşısında Hz. Ali, onlarla Harûrâ, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarını yapmak zorunda kaldı. Bu iki savaşta uğradıkları ağır hezimet Hâricîler'de aşırı bir intikam arzusu doğurdu. Nitekim Hz. Ali, bu intikam duygusu sebebiyle Hâricî Abdurrahman b. Mülcem tarafından hançerlendi ve 21 Ramazan 40 (28 Ocak 661) tarihinde vefat etti.

Aslında Hâricîler'in hedefinde Sıffîn'de Hz. Ali'ye karşı savaşan Muâviye b. Ebû Süfyân ve tahkim teklifini gündeme getiren Mısır Valisi Amr b. Âs da vardı. Hz. Ali'yi bir suikast sonucu öldüren İbn Mülcem ve iki arkadaşı, bu üç şahsı, aynı gün ve saatte öldürmeyi kararlaştırmışlardı. Ancak Muâviye, korumaları sayesinde, Amr ise hastalığı sebebiyle sabah namazına çıkamadığı için suikastten kurtuldu. Amr'ın yerine o zannedilerek vekili öldürüldü.

Hâricîler'in Muâviye'ye olan düşmanlıkları, Hz. Ali'ye duydukları düşmanlıklarından çok daha fazlaydı. Nitekim hilâfeti ele geçiren Muâviye döneminde, derhal harekete geçerek, isyanlarını Emevîler'in yıkılışına kadar sürdürdüler. Çoğunluğu bedevî Arap kabilelerine mensup olan, dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik temayülü içinde nasların zâhirine dayandıran Hâricîler, muhalifleri bir yana kendi fırkaları arasında da birlik sağlayamamış ve birbirlerini tekfire yönelmişlerdir.

Ana Hâricî Fırkaları

Muhakkime-i Ûlâ (İlk Tahkimciler). Hükmün sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan, "lâ hükme illâ lillâh" ifadesini ilk defa slogan olarak kullanan gruptur. Hz. Ali onlara karşı Harûrâ, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarını yapmak zorunda kalmıştır. Bu olaylar, sonraki Hâricî fırkaların da hareket noktasını teşkil etmiştir.

Kureyş dışından birinin imam olmasını da câiz gören bu fırkaya göre Hz. Ali, hakem tayinini ve onların verdiği hükme uymayı kabul etmekle hata etmiş ve küfre düşmüştür. Hz. Osman'ı, Cemel Vakası'na katılanları, Muâviye b. Ebû Süfyân ve taraftarlarını, tahkime razı olanları, günah ve suç

işleyenleri tekfir etmek de fırkanın temel inançları arasındadır.

Muâviye döneminde Kûfe ve Basra Hâricîleri'nin çıkardığı isyanlar şiddetle bastırıldı. Hâricîler, Yezîd b. Muâviye döneminde Nâfiʿ b. Ezrak'ın liderliğinde Mekke'yi kuşatan Emevî ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr'in safında savaştılar. Ancak Yezîd'in ölümünden sonra, Abdullah b. Zübeyr'in sahâbîlerin hepsini hayırla anmasına karşı çıkarak ondan ayrıldılar. Bu sırada sayıları 10.000 civarında tahmin edilen Hâricîler'den bir kısmı Basra'ya, diğerleri Yemâme'ye gitti. Hâricîler bundan itibaren, aralarında çıkan görüş ayrılıkları sebebiyle çeşitli fırkalara ve bu fırkalar da tâli kollara bölündü.

Ezârika. Adını imamları Nâfiʿ b. Ezrak'tan (ö. 65/685) alan fırka, Muhakkime-i Ûlâ gibi Hz. Osman ve Hz. Ali ile Cemel ve Sıffîn'e katılanların yanı sıra, kendilerinin bulunduğu yere hicret etmeyen Hâricîler'i de tekfir ediyordu. Ezârika'nın çoğunluğu Benî Temîm kabilesinden olmakla birlikte, aralarında mevâlî de bulunuyordu.

Hâricîler'in en kalabalık kolunu teşkil eden Ezrakīler, mücadeleleri çok kısa sürmekle birlikte, dönemin en tehlikeli fitne ve fesat unsurlarından birini oluşturmuşlardır. Gayrimüslimlere zarar vermeyi haram sayarken, kendilerinden olmayan müslümanların öldürülmelerini câiz görerek pek çok müslümanı öldürmüşler, çok büyük zarar ve tahribata yol açmışlardır. Ezârika, diğer Hâricî fırkalardan farklı olarak, kendilerine mensup olmayan müslümanların sadece kâfir değil aynı zamanda müşrik olduğunu, çocukları dahil hepsinin ebedî olarak cehennemde kalacaklarını, bunların kadınları ile çocuklarını öldürme veya köle edinmenin, ayrıca mallarını yağmalamanın câiz olduğunu kabul ediyordu. Yine kendilerinin bulunduğu yere hicret etmeyen diğer Hâricîler'i de kâfir saymıştır. Basra'dan ayrılıp Ahvaz, Hûzistan, bir süre Kirman, Fars ve diğer doğu illerinde hâkimiyeti ele geçiren Ezârika, Mühelleb b. Ebû Sufre ve Haccâc b. Yûsuf'un sert tedbirleri sonucu tamamen bertaraf edilmiştir.

Necedât. Nâfiʿ b. Ezrak'ın Hâricî olup kendilerine hicret etmeyenleri kâfir sayması üzerine Necde b. Âmir liderliğinde Ezârika'dan ayrılanlardan meydana gelen gruptur. 66 (685) yılından itibaren yedi sekiz yıl gibi kısa bir

süre içinde Bahreyn, Uman, Hadramut, Yemen'in bir bölümü, Tâif, Tebâle gibi yerleri ele geçiren ve Orta Arabistan'a hâkim olan Necedât, bu merkezlerdeki hâkimiyetini devam ettirememiştir. Ancak I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bahreyn ve Yemâme bölgelerinde yayılmıştır. Necde b. Âmir'in ölümünden önce, Atıyye b. Esved ve taraftarlarının ondan ayrılarak İran'ın Kirman ve Sicistan vilâyetlerine gitmeleriyle başlayan bölünme, ölümünden sonra bazı liderlerin Necde'yi tekfir edip onun katili olan Ebû Füdeyk'e tâbi olmaları, bazılarının Basra taraflarına çekilmeleri şeklinde devam etmiştir.

Necde b. Âmir'e göre dinin temel esasları Allah'ı ve peygamberleri tanımak, semavî kitapları, her müslümanın can ve mal dokunulmazlığını kabul etmektir. Bu hususları bilip tasdik etmeyen kimse mâzur görülemez. Bunun yanında helâl veya haram olduğu konusunda kesin hüküm bulunmayan meselelerde bilgisizlik mâzur görülebilir.

Sufriyye. Günah işleyenleri müşrik kabul etmekle birlikte muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi câiz görmeyen bu fırka Ziyâd b. Asfar veya Abdullah b. Asfar et-Temîmî'ye nispet edilir. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin valiliği döneminde Irak bölgesinde çıkardıkları isyanların şiddetle bastırılmasının ardından bazı Sufrî liderler Kuzey Afrika'ya gittiler. Diğer Hâricî gruplara göre mutedil görüşlere sahip olmaları ve özellikle Emevî valilerinden bazılarının haksız uygulamaları sebebiyle Berberîler arasında mezheplerini hızlı bir şekilde yayma imkânı buldular. Berberî kabile reislerinin ve ileri gelenlerin önemli katılımıyla 122 (740) yılı civarında bölgede önemli bir güç kazandılar. Tanca'ya giren Sufrî lider Meysere el-Metgarî burada halifeliğini ilân etti. Sufrîler, daha sonra üzerlerine gönderilen Emevî ordusuna büyük zayiat verdirdi. Sağ kalanlar canlarını ancak Endülüs'e geçerek kurtarabildiler. Sufrîler, isyanlarını Abbâsîler devrinde de sürdürdü.

Diğer taraftan Sufriyye, II. Mervân döneminde, Irak'ta Dahhâk b. Kays liderliğinde tekrar gücünü arttırmış, önce Kûfe'yi, ardından Musul'u zaptetmiş, halifenin oğlu kumandasındaki orduları da ağır bir hezimete uğratmıştı. Ancak Dahhâk, halife tarafından Mardin yakınlarında mağlûp

edilerek öldürüldü (128/745).

Sufriyye'nin fikirleri ve uygulamaları Hâricî fırkalarının en mutedili olan İbâzıyye'ye yakındır. Nitekim başlangıçtaki Sufriyye-İbâzıyye mücadelesine rağmen bazı Sufrîler zaman içinde İbâzıyye'nin görüşlerini benimsemiştir.

İbâzıyye. Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplananların oluşturduğu bir fırkadır. Basra'da aşırı Hâricî topluluklarına katılmayan ve Nâfiʿ b. Ezrak'ın 65 (685) yılındaki başarısız isyanından sonra mutedil görüşü paylaşan Hâricîler'in lideri olan Abdullah b. İbâz, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân ile dostane münasebetler kurmuş, halifenin gönderdiği mektuba, iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındıran ve İbâzî esaslarının kısa bir açıklaması niteliğini de taşıyan bir mektupla cevap vermiştir.

Büyük günah işleyenleri sadece nimete karşı nankörlük anlamında kâfir sayan İbâzıyye, diğer müslüman grupların yaşadığı toprakları İslâm ülkesi kabul etmiş ve onlarla evlenmeyi meşru görmüştür. İbâzıyye, Emevîler'in son dönemlerinde Hicaz, Uman, Yemen, Hadramut ve Kuzey Afrika bölgesinde gücünü arttırmış ve önemli isyanlar çıkarmıştır. Ebû Hamza eş-Şârî, Yemen, Hadramut İbâzîleri'nin lideri olarak başlattığı isyanında, Sanʿa ve diğer Yemen şehirlerinin ardından 129 (747) yılının hac mevsiminde savaşsız olarak Mekke'ye, ardından da küçük bir çatışma sonunda Medine'ye girmiştir. Ancak Vâdilkurâ'da meydana gelen çatışmada kendisi ve taraftarlarının pek çoğu öldürülmüştür.

İbâzıyye, II. (VIII.) yüzyılın başlarına doğru Kuzey Afrika'da yayılmaya başladı. Batı Trablus ve dolaylarında özellikle Berberî Hevvâre ve Zenâte kabileleri arasında yayıldı. 122 (740) yılında Ezârika Hâricîleri'nin lideri Abdülʿalâ b. Cüreyc'in Tanca valisini mağlûp ederek öldürttüğü isyanına destek veren İbâzîler, Abbâsîler zamanında güçlerini arttırarak önemli etkinlik kazandılar. İbâzîler, Hâricîliğin en ılımlı kolu olmanın yanı sıra günümüze kadar ulaşan tek kolu olma özelliğini de taşır.

Abdülkerîm b. Acred'e nispet edilen ve daha çok Horasan bölgesinde yayılan Acâride, bu gruptan ayrılan Seâlibe (Seâlibiyye) ve Ebû Beyhes Heysam b. Câbir'e nispetle isimlendirilen Beyhesiyye Hâricîliğin diğer

önemli kollarıdır.[96]

4. Mürcie

Mürcie, siyasî ve itikadî bir fırka olarak, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, onların mânevî sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen gruplara verilen bir isimdir. İrcâ düşüncesinin doğuşu, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra yaşanan olaylar ve Hz. Ali zamanında yaşanan iç savaşlar sonrasında büyük günah işleyenleri ve kendileri dışındaki müslümanları tekfir eden Hâricîlik anlayışının ortaya çıkışı ve Hâricî terörü ile irtibatlandırılmaktadır. Bu sırada büyük günah işleyenleri tekfir eden Hâricîler'e karşılık bazı âlimler, büyük günah işlemenin kişiyi dinden çıkarmayacağını, imana da zarar vermeyeceğini ileri sürerek "Mürcie" diye tanınan yeni bir fırkanın öncülüğünü yapmışlardır.

Bu dönemde ortaya çıkan itikadî ve siyasî fırkalar arasında ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınan Mürcie'nin, İslâm toplumunu tehdit eden Hâricî zihniyetine, Emevî-Hâşimî çekişmesine, Emevî yöneticilerinin muhaliflerine karşı haksız davranışlarına, gayri Arap müslümanları (*mevâlî*) küçük görmelerine, özellikle de müslümanların birbirini öldürmesine tepki olarak siyasî ve itikadî bir mezhebe dönüştüğü söylenir.[97]

Hâricî Sâlim b. Zekvân'ın 72'de (691) yazdığı *Sîre* isimli eserinde Mürcie ile ilgili meselelere yer vermesi ve ondan birkaç yıl sonra da Mürcie'nin öncülerinden sayılan Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin *Kitâbü'l-İrcâ*'ında bu meseleler hususunda ona cevap vermesi, Mürcie'nin 60-75 (680-694) yılları arasında teşekkül ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Saîd b. Cübeyr, Hammâd b. Ebû Süleyman gibi âlimler, Muhârib b. Disâr ve Sâbit Kutne gibi şairler tarafından da benimsenen Mürcie, özellikle mevâlî arasında geniş destek bulmuş, daha çok Horasan ve Mâverâünnehir'de yayılmıştır. Emevî yöneticileri, önceleri iktidarı ele geçirmeye yönelik bir amaç gütmeyen Mürcie mensuplarının faaliyetlerine engel olmamış; hatta onlardan bazılarını çeşitli görevlere getirmekte sakınca görmemiştir.

Ancak Ömer b. Abdülazîz'in ölümünün ardından mevâlîden tekrar cizye alınmaya başlanınca Mürcie mensuplarının bir kısmı, bu uygulamayı

protesto eden halkın yanında yer aldı. Valilerin kötü yönetimlerine ve ekonomik politikalarına karşı başlatılan hareket, Mürcie mezhebinin Horasan bölgesindeki en güçlü liderlerinden olan Hâris b. Süreyc tarafından güçlü bir isyana dönüştürüldü. 110 (728) yılına kadar bölgede kumandan olarak görev yapan Hâris b. Süreyc, mevâlînin haklarını korumak için isyan ederek bölgede pek çok merkezi eline geçirdi. Diğer muhalif unsurların da yardımıyla, Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevîler'in gücünün kırılmasında etkili oldu.

Mürcie, Emevîler'in son yıllarında, onların zulmüne son vereceği ümidiyle Ebû Müslim-i Horasânî'nin sürdürdüğü Abbâsî davetini de destekledi. Ancak onun Emevî idarecilerinden farklı olmadığını görünce ondan ayrıldılar.[98]

5. Kaderiyye

Kaderiyye, sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren ve bu fiillerle ilgili olarak ilâhî kaderi reddedenleri içine alır. "Kaderiyye" veya "ehlü'l-kader" ismi, başlangıçta muhalifleri tarafından onları kötüleme amacıyla verilmiştir.

Kaderiyye'nin ortaya çıkışı genellikle, Hz. Osman döneminde yaşanan karışıklıklar, Cemel Vakası ile Sıffîn Savaşı'nda müslümanların birbirinin kanını akıtması vb. olaylarla irtibatlandırılır. Bu yaşananlar diğer kelâm problemleriyle birlikte kader konusunu da gündeme getirmiş, olayları ilâhî takdirle açıklayan hâkim anlayışa karşı bunu reddedip özellikle olumsuz fiilleri tamamen insan iradesine dayandıran görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Emevîler döneminde kader konusunu ve insan hürriyetini ilk olarak Ma'bed el-Cühenî'nin gündeme getirdiği, Emevî idarecilerinin halktan tepki gören haksız uygulamalarını kadere bağlamalarına karşı çıkarak, bu haksızlıkların kaderle değil insan iradesiyle gerçekleştiğini söylediği belirtilir. Bu görüşü savunan ikinci önemli kişi olarak Gaylân ed-Dımaşkī'den söz edilir. Emevî idaresinde bir süre kâtiplik yapan Gaylân, günümüze ulaşmayan eserleriyle fikirlerini yaymaya başlamıştır. Kaderi inkâr düşüncesi, halkı yönetime karşı kışkırtması, Emevîler'in hilâfet

görüşünü reddetmesi gibi iddialar Gaylân'ın ölüm sebebini teşkil etmiştir. Durumu öğrenen Halife Hişâm b. Abdülmelik, Gaylân'ı yakalatarak önce Evzâî ile karşı karşıya getirip meseleyi tartışmalarını sağlamış, sonra da idam cezasına çarptırmıştır.

Kaderiyye mensupları, mezheplerini benimseyen III. Yezîd'in II. Velîd'e karşı başlattığı isyanını desteklemişlerdi. Bu yüzden daha sonra tahta çıkan II. Mervân tarafından takibata mâruz kalınca, Basra'ya gidip Abbâsî davetine katıldılar. Abbâsîler'in iktidara gelmesinden sonra Kaderiyye görüşünü benimseyenlerin çoğu, kader meselesinde kendileri gibi düşünen Mu'tezile mezhebine yönelmiştir. Bu tarihten itibaren de kaderle ilgili fikirler Mu'tezile tarafından sistemleştirilerek varlığını bir süre daha sürdürmüştür.[99]

6. Mu'tezile

Mu'tezile, Emevîler'in son yıllarında Vâsıl b. Atâ'nın, büyük günah işleyen kişi hakkında Hâricîler'le Mürcie'nin ileri sürdüğü görüşlere karşı farklı bir düşünce ortaya koymasıyla Basra'da doğmuştur. "Mu'tezile" (ayrılanlar) adının, Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748), büyük günah işleyen kimse hakkındaki farklı düşüncesi sebebiyle, Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılması üzerine, hocasının onun kendilerinden uzaklaştığını söylemesi dolayısıyla ortaya çıktığı belirtilir. Bu olayın ardından, aynı mescidin ayrı bir köşesinde kendi halkasını oluşturan Vâsıl, büyük günah işleyenin imanla inkâr arasında bir yerde durduğunu söylemek ve bu konudaki nasları aklın ışığı altında yorumlamak suretiyle Mu'tezile'nin kuruluşunu başlatmıştır.

Emevî valilerinin Horasan'da mevâlîden cizye toplaması Mürcie gibi Mu'tezilîler'in de tepkisini çekmiştir. İlk Mu'tezilîler, bu tarz adaletsiz uygulamaları kaldıran Ömer b. Abdülazîz'i ve mezheplerine ilgi duyan III. Yezîd'i desteklemişse de Ehlibeyt'e besledikleri sevgi dolayısıyla Emevî iktidarına genelde olumlu bakmamış, ancak yönetime karşı Hâricîler gibi açık tavır da almamıştır. Yöneticilerden uzak duran Vâsıl, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine gönderdiği davetçilerle birçok taraftar kazanmıştır.[100]

Vâsıl'ın görüşleri, şer ve zulüm gibi hikmet ve adaletle bağdaşmayan fiillerin Allah'a nispet edilemeyeceği, kulun iradî fiillerinin Allah'ın değil

insanın eylemi olduğu, büyük günah işleyenin küfürle iman arasında bir yerde bulunduğu, Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılan taraflardan hangisinin hatalı olduğunun bilinemeyeceği şeklinde özetlenebilir.[101] Onun ölümünden sonra hareketin önderliğini Amr b. Ubeyd üstlenmiştir. Mu'tezile'nin asıl gelişmesi Abbâsîler döneminde olmuştur.[102]

7. Cebriyye-Cehmiyye

İnsanlara ait fiillerin, ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini, dolayısıyla insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlerin oluşturduğu gruptur. İlk itikadî problemlerden biri olan "cebir" ve "ihtiyar" meselesi hakkındaki tartışmaların, müslümanların bölünmesine yol açan siyasî, sosyal, dinî-fikrî sebeplerin yanı sıra, fetihlerin ardından müslümanların bu konuları tartışan diğer din ve kültür mensuplarıyla bir arada yaşamaları neticesinde ortaya çıktığı kabul edilir.

İnsanlara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıklarını ve dolayısıyla cebir altında bulunduklarını ilk defa Ca'd b. Dirhem'in ileri sürdüğü ve görüşünü Şam bölgesinde yaydığı bilinmektedir. Cebir fikrini bir kelâm meselesi haline getirenin ise "Muattıla" ve "Cebriyye-i Hâlisa" olarak da adlandırılan Cehmiyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân olduğu kabul edilir. Cehm b. Safvân, aklı nasların önüne geçirerek nasları aklın ışığında yoruma tâbi tutmuş, ulûhiyyet, âhiret vb. konularda yeni itikadî görüşler ileri sürmek suretiyle kelâm yöntemini kullanan ilk kişi olmuş, bu yöntemi daha kapsamlı bir şekilde uygulayacak olan Mu'tezile'nin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.

Mutlak cebir görüşünde olan Cehm'in, tevil, ilâhî sıfatlar, kader, rü'yetullah, âhiret halleri gibi başlıca kelâm meseleleri hakkındaki fikirleri önemli tartışmalara konu olmuştur. Cehmiyye, bazı âlimler tarafından Zenâdıka'dan sayılmıştır. Cehm'in görüşleri daha ziyade ölümünden sonra yayılmış ve taraftarları V. (XI.) yüzyıla kadar müstakil bir fırka olarak devam etmiştir.[103]

ALTINCI BÖLÜM:

SANAT

A. Emevî Sanatının Genel Özellikleri

Emevîler dönemi, İslâm sanatının temellerinin atıldığı devir sayılır. Çünkü mimari ve diğer sanat kollarında ana formlar bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Günlük hayatın sürdürülmesi ve dinî görevlerin ifa edilmesi amacıyla yapılan sade ve basit binaların yerine İslâm sanatının ilk örnekleri sayılan dinî ve sivil binalar bu dönemde inşa edilmiştir. Emevî idarecileri, bu eserleri inşa ederken, Suriye ve çevresindeki eski medeniyetlerle çağdaşları olan Bizans ve Sâsânîler'e ait eserlerden etkilenmişlerdir. Emevî sanatı, büyük değere sahip mimari eserlerin yapıldığı bir devir olarak dikkat çekmektedir.

Emevî halifeleri, bu eserlerin yapılmasına önderlik etmişler ve bu eserleri İslâm'ın gücünü göstermenin bir sembolü olarak görmüşlerdir. Göçebe Arap anlayışıyla Suriye'nin yerleşik ve köklü medeniyet anlayışının bir sentezi olan Emevî sanatı, İslâm sanatı tarihi için önemli bir devri temsil eder. Ana malzeme olarak taş ve tuğlanın kullanıldığı mimari eserler ve süslemeleri İslâm sanatı tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak Emevî mimari eserlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiştir.

B. Dinî Mimari

Emevîler zamanında inşa edilen eserler, dinî mimarinin ilk örneklerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamış, camilerin planları daha sonra yapılacak camiler için örnek teşkil etmiştir. Kapalı ibadet mekânı ile revaklarla çevrili avludan meydana gelen büyük cami planı da bu devirde ortaya çıkmıştır.

Emevî dinî mimarisinin ilk binası, Kudüs'te Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından (685-691) yılları arasında Hz. Peygamber'in, üzerinden mîraca çıktığı "sahre"nin (*sahretullah*) üstüne yaptırılmış olan Kubbetü's-sahre'dir. Makdisî, Abdülmelik'in Kubbetü's-sahre'yi, müslümanların, Kıyâme (Kumâme) Kilisesi gibi hıristiyan yapılarına hayranlık duymalarını önlemek üzere onlardan daha güzel ve azametli bir biçimde inşa ettirdiğini bildiren

bir rivayet aktarmaktadır.[1] Kudüs'teki mimari eserlerin en güzeli olan binanın mozaik tezyinatı da önemlidir.[2]

Kudüs'te I. Velîd zamanında (705-715) yaptırılan Mescid-i Aksâ da cami mimarisi için örnek teşkil eden diğer bir Emevî eseridir. İslâm âleminin en kutsal yapılarından biri olan eser, geçirdiği onarımlar sebebiyle planında değişmeler olsa da, ana hatlarıyla eski şekli ve ilk planı hakkında bir fikir vermektedir. İbadet mekânıyla ilgili düzenleme daha sonra yapılan pek çok camide tekrarlanmıştır.[3]

Emevî mimarisinin şaheserlerinden günümüze ulaşan camilerin en ihtişamlı ilk örneğini teşkil eden Şam'daki Emeviyye Camii de I. Velîd tarafından yaptırılmıştır. Cami, zaman içinde birçok tamirat görerek bugünkü şeklini almıştır. Daha sonraki camiler için bir örnek teşkil eden Emeviyye Camii'nin mozaik tezyinatı içinde bitkisel ve geometrik motiflerle Emevî halifelerinin gücünü temsil eden şehir ve bina tasvirleri yer almaktadır.[4] Hama Ulucamii ile Busrâ'daki Ömer Camii, Emevî dinî mimarisinin diğer iki örneğidir. Geçirdikleri çeşitli onarım ve değişikliklere rağmen Şam Emeviyye Camii'ne benzer birer plana sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Camiye ilk minareyi Emevîler'in kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Mısır valisi Mesleme b. Muhalled'in eklediği bildirilir. Mesleme, Amr b. Âs'ın Fustat'ta yaptırmaya başladığı, inşaatı yarım kalan Amr b. Âs Camii'ni tamamlatırken binanın köşelerine birer minare koydurmuştur (53/673). Velîd b. Abdülmelik zamanında 706 veya 707 yılında Medine Valisi Ömer b. Abdülazîz tarafından Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi sırasında, niş tarzı mihrap, şerefe ve minare, üç yeni unsur olarak mescide eklenmişti.[5] İlk minareler, değişik bölgelerde birbirinden farklı biçimlerde genellikle taş, tuğla ve ahşaptan inşa edilmiştir. Bu dönemde Suriye bölgesindeki kiliseler camiye çevrilirken çan kulelerinin minare haline getirilmesiyle dört köşe minareler ortaya çıkmıştır. Nitekim Şam Emeviyye Camii'nin güney yönündeki iki minaresinin alt kısımları eski Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'ne aittir. 717-720 yılları arasında yapılan Remle Camii'nin kare planlı yüksek bir minaresi vardı. Tunus'ta Kayrevan'da Ukbe b. Nâfi' tarafından

670'te bir ordugâh camisi olarak yaptırılan Sîdî Ukbe Camii (Kayrevan Ulucamii), 724'te genişletilirken bugün hâlâ duran masif minare yapılmıştı.[6]

C. Sivil Mimari

Sivil mimariyi temsil eden binalar, saray veya kasır olarak yapılan müstahkem eserlerdir. Emevîler döneminde sivil mimari, bölgedeki İslâm öncesi medeniyetlerin sanat anlayışlarından kuvvetli bir şekilde etkilenmiştir. Bu dönemde inşa edilen saray ve kasırlar, aynı zamanda Emevî halifelerinin dünyaya ve lükse düşkün bir hayat anlayışına yöneldikleri ve halkla aralarına önemli bir mesafe koyduklarının önemli bir delilidir. Sarayların ortaya çıkması o dönemde bir saray teşkilâtının tesisini beraberinde getirmiştir.

İslâm mimarisinde ilk saray, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Hz. Osman devrinde Suriye valiliğini yürüttüğü sırada Dımaşk'ta inşa ettirdiği Kubbetü'l-hadrâ'dır. Muâviye'nin halifelik döneminin başlamasıyla birlikte, hilâfet sarayı olarak kullanılan bu bina, şehirlerde valiler tarafından inşa ettirilen saraylar için örnek teşkil etmiştir. "Dârülimâre" veya "kasrülimâre" denilen bu saraylar, Kubbetü'l-hadrâ gibi şehrin merkezinde ve cuma camisinin yanında inşa ediliyordu.

Emevî halifelerinin Suriye ve Ürdün'de, şehir merkezlerinin uzağında yaptırdıkları müstahkem av ve sayfiye kasırları ilk dönem İslâm saray mimarisi hakkında daha fazla fikir vermektedir. Bunların bilinen ilk örneklerinden biri, Hişâm b. Abdülmelik tarafından 727 yılında yaptırılmış olan Kasrü'l-hayri'l-garbî'dir. Dört köşe bir ana avlu etrafında sıralanmış bölümlerden meydana gelen binanın dış kısmı tahkimatlı bir duvarla çevrilidir. Bu kasırdan on yıl sonra inşa edilen Kasrü'l-hayri'ş-şarkī de Emevî sivil mimarisinin en ilgi çekici örneklerinden biridir. Büyük bir bina ile Halife Hişâm için yapılmış bir köşk olduğu bilinen küçük bir binadan meydana gelir. Ayrıca bir camisi ve askerî garnizonu vardır.

Etrafı bir surla çevrilmiş bir ana bina ile beşik tonozlu çatıyla örtülü bir hamam bölümünden oluşan Hırbetü'l-mefcer yarım kalmış bir eserdir. Kusayru Amre, tamamlanamayan Kasrü'l-Müşettâ, Hamâmü's-Sarah,

Kasrü'l-ebyaz (Hırbetü'l-beydâ), Kasrü't-Tûbe, Hırbetü'l-minye ve Kasru Harâne, Emevîler döneminin diğer önemli sivil mimari eserleridir.

D. Tezyinat

Emevî sanatının bütün İslâm sanatı içindeki farklı ana özelliği, mozaik, duvar resimleri ve heykel gibi az ilgi çeken sanat kollarına ve figüratif tasvirî tarza duyduğu temayüldür. Emevî halifelerinin çoğunun insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı tasvirî eserlere karşı büyük ilgi duydukları bilinmektedir. Ancak bu tip tasvirlere, yalnız sivil mimari eserlerde veya dinî mimari eserlerinin din dışı kullanım amacıyla yapılmış bölümlerinde yer verilmiştir. Dinî binalarda ise bitkisel motiflerle şehir ve bina tasvirleri gibi cansız figürler kullanılmıştır.

Dönemin sanat eserleri ve tezyinatı, eski Mezopotamya, İran, Grek, Roma ve Bizans medeniyetlerinin İslâm sanatında ve kültüründe bir araya getirildiğini gösterir. Ancak bu eserlerin yapımında görev alan ustalar, kendileri müslüman olmasalar dahi, Emevî zevkini İslâm ruh ve anlayışına uygun biçimde yansıtmaya çalışmışlardır.[7]

Çoğunun Bizanslı ustalar tarafından yapıldığı bilinen mozaiklerin dinî mimarideki en güzel örnekleri Kubbetü's-sahre ile Emeviyye Camii içinde bulunmaktadır. Emevî sanatında görülen figüratif kabartmacılık ve heykeltıraşlık, İslâm sanatı tarihi içinde nispeten istisnaî bir durum arzetmektedir. İnsan tasvirlerinin dışında çeşitli hayvan tasvirleri de kullanılmıştır. İnsan ve hayvan heykellerinin yer aldığı binaların başında Kasrü'l-hayri'l-garbî ve Hırbetü'l-mefcer gelir.

Emevîler dönemi küçük sanatlarının günümüze gelebilen az sayıdaki örneği bazı bronz kaplar, ahşap eserler ve seramik eşyadan ibarettir. Bunların üzerindeki süslemelerle, mimari eserlerdeki süslemeler arasında yakın bir benzerlik bulunduğu görülmektedir.[8]

Notlar

Önsöz

1. Taberî, *Târîh*, VIII, 618.

2. Taberî, *Târîh*, X, 62.

3. Meselâ bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm*, I, 137; Reyyis, *Abdülmelik b. Mervân*, s. 6; Derveze, *Târîhu'l-Arab fi'l-İslâm*, s. 18; Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 38-40; Üveys, *Benû Ümeyye*, s. 13- 16. Zehebî'nin *el-Müntekā* isimli eserini neşreden Muhibbüddin el-Hatîb, Emevî ve Abbâsî tarihine dair kitapların çoğunun Şiî ve Şuûbî tarihçiler tarafından yazıldığını, onların bu ümmetin tarihini tahrif ettiklerini, güzelliklerini çirkin gösterdiklerini, iyi yetişmiş tarihçilerin bu iftiralardan çoğunu tashih edebileceklerini söyler (*el-Müntekā*, s. 182, dn. 1). Hamdî Şâhin ise, bu rivayetlerin sıhhati konusunda hazırladığı eserine, "İftiraya maruz kalan Emevî Devleti" anlamına gelen, *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-müfterâ aleyhâ* ismini vermiştir.

4. Bu iddialar hakkında bk. Mescid-i Câmiî, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Siyâsî Düşüncenin Temelleri*, s. 88, 101-103, 108, 127, 132, 176, 261.

5. Şerîatî, *Dine Karşı Din*, s. 30, 50.

6. Della Vida, "Emevîler", s. 241.

Birinci Bölüm

Siyasî Tarih

1. Kalabalık bir sülâle olan Benî Ümeyye'nin en meşhur üç kolu şunlardır: 1. Muâviye'nin mensup olduğu, Ebû Süfyân b. Harb b. Ümeyye kolu. 2. Hz. Osman'ın mensup olduğu, Affân b. Ebü'l-Âs b. Ümeyye kolu. 3. Mervân b.

Hakem'in mensup olduğu, Hakem b. Ebü'l-Âs b. Ümeyye kolu.

2. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, I, 61, 76; Belâzürî, *Ensâb*, I, 68.

3. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, I, 87; Belâzürî, *Ensâb*, I, 82.

4. Belâzürî, *Fütûh*, s. 277-278.

5. Belâzürî, *Fütûh*, s. 280.

6. Taberî, *Târîh*, V, 6.

7. Taberî, *Târîh*, V, 7.

8. Muâviye'nin halifeliğini Hakem Vakası'nın ardından veya Hz. Ali'nin ölümünden sonra ilân ettiği hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak Sünnî görüş, onun halifeliğinin Hz. Hasan'ın kendisine biatından sonra geçerlilik kazandığını kabul eder.

9. Kardeşi Hüseyin'in şiddetle karşı çıkmasına rağmen Muâviye ile anlaşan Hz. Hasan, Hz. Peygamber'in işaret ettiği gibi (Buhârî, "Sulh", 9, "Fiten", 20) müslümanlar arasında kan dökülmesini önlemiş ve insanların kısa bir süre de olsa barış içinde yaşamalarına vesile olmuştu. Daha sonra ailesiyle birlikte Medine'ye gitti ve hayatının geri kalan kısmını orada siyasetten uzak bir şekilde geçirdi.

10. Hâricîler'in Muâviye döneminde çıkardıkları on altı isyan hakkında bk. Belâzürî, *Ensâb*, V, 169-195; bu isyanlar hakkında ayrıca bk. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, s. 48-53.

11. Bu olay sebebiyle Hz. Âişe, Sa'd b. Ebû Vakkās, Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Ömer gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin, Muâviye'yi şiddetle eleştirdikleri bildirilmektedir (Hucr b. Adî olayı için bk. Gadbân, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 365-369; Dadan, "İslâm Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi", s. 203-221).

12. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 163.

13. Taberî, *Târîh*, V, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 458-459. Bu seferin 50 (70) yılında düzenlendiği rivayetleri de aktarılmıştır.

14. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 115.

15. Belâzürî, *Fütûh*, s. 209.

16. Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 164; Şâhin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 289-

292.

17. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 10.

18. İbn Haldûn, *Târîh*, II, 650.

19. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 139.

20. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, III, 152-153.

21. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 141.

22. Abdülhakîm, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 429.

23. Taberî, *Târîh*, V, 461-471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 85-86.

24. Kerbelâ faciası hakkındaki değerlendirmeler için bk. Kılıç, *Yezîd b. Muâviye*, s. 275-288; Şâhin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 315-330.

25. İbâha meselesi hakkında geniş bilgi için bk. Arînân, *İbâhatü'l-Medîne*, s. 2-15; Âkıl, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, s. 110-113; Beydûn, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, s. 284; Şâhin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 342-344; Küçükaşcı, *Emevîler Döneminde Medîne*, s. 90-111.

26. Belâzürî, *Fütûh*, s. 209.

27. Müneccid, *Şi'ru Yezîd b. Muâviye*. Ünal Kılıç'ın I. Yezîd ve dönemiyle ilgili olarak hazırladığı doktora tezi yayımlanmıştır (Bu iki çalışma için bk. Kaynakça).

28. Taberî, *Târîh*, V, 530-531.

29. Ya'kūbî, *Târîh*, II, 254.

30. Bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 80-83; Reyyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 266; Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", s. 411-430; Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîler'e İntikali", s. 193-198.

31. Bk. Şâhin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 292.

32. Taberî, *Târîh*, V, 558.

33. Taberî, *Târîh*, V, 563.

34. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 43.

35. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 43.

36. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XX, 89. Ayrıca bk. Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 51.

37. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, IV, 248; bu konuda geniş bilgi için bk.

Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, s. 92-98.

38. Bu başarısıyla derin izler bırakan Muhtâr'ın etrafında kurulan Keysâniyye fırkası II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren Abbâsî davetine dönüşmüş, dolayısıyla Muhtâr, Emevîler'in yıkılışını etkilemiş ve bu bakımdan geleceği etkileyen büyük simalardan sayılmıştır (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 240).

39. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 300.

40. Taberî, *Târîh*, VI, 150.

41. Kaynaklarda ordunun mevcudu için farklı rakamlar verilmiştir (bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi,* s. 165).

42. Bk. Ünal, "Kâbe", s. 16.

43. Bu dönemdeki Hâricî isyanları için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi,* s. 249-240.

44. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 114. İbnü'l-Eş'as isyanıyla ilgili diğer yorumlar için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, s. 240-245.

45. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 105.

46. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 104.

47. Taberî, *Târîh*, VI, 500-501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 289-290.

48. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 405; Ahmed İsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât*, s. 202.

49. İbnü'l-Fakīh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, s. 145; Makdisî, *Ahsenü't-tekāsîm*, s. 147.

50. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 344.

51. Taberî, *Târîh*, VI, 556.

52. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 169-170; bu konuda bk. Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Uygulamaları*, s. 212-214.

53. Bk. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 133, 144; Hodgson, *İslâmın Serüveni*, I, 223.

54. Abdülkāhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 289.

55. Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 281.

56. Atvân, *Sîretü'l-Velîd b. Yezîd*, s. 25-37.

57. Atvân, *el-Emeviyyûn ve'l-hilâfe*, s. 195-196; Apak, *Anahatlarıyla İslâm*

Tarihi, III, 220.

58. Savaşın sonuçlarının değerlendirilmesiyle ilgili yorumlar için bk. İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, I, 92-112; Atçeken, "Puvatya (Balâtü'ş-şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", s. 243-264.

59. Endülüs'teki kabile mücadeleleri hakkında bk. Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, s. 252-261.

60. Bk. aşağıda s. 261.

61. Bk. Taberî, *Târîh*, VII, 209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 264-265.

62. Atçeken, "Velîd II", s. 32.

63. Atçeken, "Velîd II", s. 33.

64. Taberî, *Târîh*, VII, 268-269.

65. Taberî, *Târîh*, VII, 297-298.

66. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, V, 376.

67. Taberî, *Târîh*, VII, 311.

68. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 422.

69. Emevîler'in cezalandırılması hakkında geniş bilgi için bk. Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 237-242.

70. Emevîler'in çöküş sebepleri hakkında bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 426-433; Ebû Ceyb, *Mervân b. Muhammed*, s. 128-151; Aksu, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, s. 246-280.

İkinci Bölüm

İdarî ve Siyasî Teşkilât

1. Bk. yukarıda s. 31-32.

2. İbn Haldûn, *Târîh*, I, 263-264.

3. Reyyis, *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 251; Hudârî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 119 vd.; Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 340; Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî,* II, 62; Abdüllatîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Ümevî*, s. 124 vd.; Âkıl, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, s. 93; Vekîl, *el-Emeviyyûn*,
s. 179-180; Takkūş, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, s. 22-27.

4. Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* s. 164.

5. Taberî, *Târîh*, V, 223.

6. Atvân, *el-Emeviyyûn ve'l-hilâfe*, s. 13, 19; Atvân, *Melâmih mine'ş-şûrâ*, s.

184.

7. Ya'kūbî, *Târîh*, II, 143; Belâzürî, *Fütûh*, s. 650-651.

8. Makrîzî, *el-Hıtat,* I, 98.

9. Bu konuda bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 67-68.

10. I. Velîd tarafından Mısır valiliğine tayin edilen ve haraç âmilliği görevini de uhdesine alan Kurre b. Şerîk'in, cizye ve haraç vergilerinin tespit ve tahsili konusunda Arapça ve Grekçe olarak iki nüsha halinde yazdırıp çeşitli beldelere gönderdiği mektuplardan bazıları yayımlanmıştır (bk. Özkuyumcu, "Kurre b. Şerîk", s. 446). Kurre 95'te (713-14) Mısır divanını yeniden düzenlemiş ve divandan kimlerin ne kadar maaş alacaklarını belirlemiştir.

11. Belâzürî, *Fütûh*, s. 237.

12. Taberî, *Târîh*, V, 268.

13. Belâzürî, *Fütûh*, s. 488.

14. Harputlî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 23; Hammâş, *el-İdâre fi'l-asri'l-Ümevî*, s. 292.

15. Taberî, *Târîh*, VII, 40.

16. Belâzürî, *Fütûh*, s. 266-267.

17. Şurta teşkilâtı hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, "Şurta", s. 242-244.

18. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 356.

Üçüncü Bölüm

Sosyal Durum

1. Bk. yukarıda s. 135-137.

2. Yiğit, "Emevîler", s. 100.

3. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 116.

4. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 288.

5. Taberî, *Târîh*, VI, 347.

6. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât,* s. 254.

7. Bu konuda bk. Özel, "Gayri Müslim", s. 419-423.

8. Belâzürî, *Fütûh*, s. 656.

9. Ömer b. Abdülazîz'in bu konuda valilere gönderdiği bir emir hakkında

bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 140.

10. Bk. et-Tevbe 9/60.

11. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 388.

12. Makdisî, *el-Bedʾ veʾt-târîh*, VI, 36.

13. İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, IV, 8; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 403.

14. Harekât, *es-Siyâse veʾl-müctema'*, s. 235.

15. el-Bakara 2/229.

16. Câhiz, *el-Beyân veʾt-tebyîn*, I, 216; İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, IV, 73, 74.

17. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 275.

18. Taberî, *Târîh*, VI, 188.

19. Zehebî, *A'lâmüʾn-nübelâʾ*, V, 262.

20. İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, I, 170.

21. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 393.

22. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 224.

23. İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, I, 297.

24. İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, I, 298.

25. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, VI, 253-254; VII, 10; İbn Kuteybe, *Uyûnüʾl-ahbâr*, I, 301.

26. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 266-267. Diğer yemek ve baharat türleri için bk. Harekât, *es-Siyâse veʾl-müctema'*, s. 236-239; Altınay,

Emevîler'de Günlük Yaşam, s. 294-300.

27. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 267.

28. Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 397.

29. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 276.

30. Belâzürî, *Ensâb*, IX, 115.

31. Belâzürî, *Ensâb*, XIII, 411.

32. Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, I, 366.

33. Bozkurt, "Bayram", s. 261.

34. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VI, 436.

35. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XXXVIII, 138.

36. Harputlî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye,* s. 170.

37. Bu bayramlar hakkında geniş bilgi için bk. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 336-343.

38. Ya'kūbî, *Târîh*, II, 124.

39. Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 273; Taberî, *Târîh*, IV, 70.

40. Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb*, I, 361; Harputlî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye,* s. 171.

41. Harputlî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 170.

42. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 259.

43. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 39-41.

44. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 262.

45. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, VII, 19.

46. Bk. Kılıçlı, *Sadrulislam ve Emevîler Devrinde Gınâ*, s. 52.

47. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, VII, 60.

48. Bk. Kılıçlı, *Sadrulislam ve Emevîler Devrinde Gınâ*, 53.

49. Câhiz, *et-Tâc*, s. 28.

50. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb,* III, 225-226.

51. Câhiz, *et-Tâc*, 30; Kılıçlı, *Sadrulislam ve Emevîler Devrinde Gınâ*, s. 66. Emevî halifelerinin meclisleri hakkında bk. Altınay, *Emevîler'de Günlük*

Yaşam, s. 392-409.

52. Ömerî, *el-Hiref ve's-sınâa*, s. 51-52.

53. İbnü't-Tıktakā, *el-Fahrî*, s. 58-59.

54. Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 169.

55. Harputlî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye*, s. 173.

56. Yâkūt, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, III, 1178.

57. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 230.

58. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 251.

59. Belâzürî, *Ensâb*, IX, 128.

60. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 77. İbrâhim Harekât, bazı zengin aile çevrelerindeki özel merasimlerde de olsa, Emevîler'den önce mûsiki meclislerinin varlığına dikkat çekerek, Mes'ûdî'nin bu tespitini, I. Yezîd'in içkili meclislerinin, halkı eğlenceye cesaretlendirmesi olarak yorumlar (*es-Siyâse ve'l-müctema'*, s. 240).

61. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, VII, 29-30.

62. İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 506.

63. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, VII, 29-32.

64. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 261.

65. Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema'*, s. 239.

66. Emevîler'de mûsiki ve eğlence meclisleri hakkında bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 253-258.

Dördüncü Bölüm

İktisadî Hayat

1. Hammâş, *el-İdâre fi'l-asri'l-Ümevî*, s. 205.

2. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 52. Emevîler döneminde cizye vergisi uygulamaları hakkında bk. Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*

Uygulamaları, s. 237-241; Erkal, "Cizye", s. 43.

3. Yaʿkūbî, *Târîh*, II, 142.
4. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 52.
5. Dûrî, *Evrâk*, s. 67.
6. İbn Saʿd, *et-Tabakāt*, V, 376.
7. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 169-170.
8. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 146.
9. İbn Saʿd, *et-Tabakāt*, V, 400.
10. İbn Saʿd, *et-Tabakāt*, V, 34.
11. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 99.
12. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 371- 373.
13. Dûrî, *Evrâk*, s. 66.
14. Geniş bilgi için bk. Dûrî, *Evrâk*, s. 66.
15. Dûrî, *Evrâk*, s.149.
16. İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, II, 206.
17. Belâzürî, *Ensâb*, VII, 299.
18. Belâzürî, *Fütûh*, s. 514.
19. Belâzürî, *Fütûh,* s. 413.
20. Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.
21. Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.

Beşinci Bölüm

İlim ve Kültür

1. Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâ'*, IV, 599.
2. Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", s. 312.
3. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 536-537.
4. Bk. Altıkulaç, "Nasr b. Âsım", s. 414.
5. Tırımmâh, *Dîvân*, Beyrut: Dârü'ş-şarkı'l-Arabî, 1414/1994.
6. Emevî devri Arap şiiri hakkında bk. Durmuş, "Şiir", s. 148-149.
7. Abdülhamîd el-Kâtib, *Resâilü Abdilhamîd el-Kâtib* (nşr. Tâhir el-Cezâirî

ve Muhammed Kürd Ali), Tunus 1318.

8. Altıkulaç, "İbn Kesîr", s. 131.

9. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* VI, 332.

10. Mücâhid'e nispet edilen, ancak öğrencileri tarafından derlendiğine inanılan eserin iki ayrı neşri yapılmıştır (bk. Kesler, "Mücâhid b. Cebr", s. 443).

11. Muḳātil'in tefsiri hakkında bk. Türker, "Mukātil b. Süleyman", s. 136.

12. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ'*, III, 327.

13. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 53.

14. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 57.

15. Bu âlimler hakkında bk. İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 76-78; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 45-48.

16. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 34-58.

17. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 120.

18. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XX, 89; ayrıca bk. Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 51.

19. Hz. Ebû Bekir'in sahâbîlerden derleyip yazdığı 500 hadisi yaktığı (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, s. 5), Hz. Ömer'in ise hadisleri yazmayı düşünerek meseleyi ileri gelen sahâbe ile birlikte bir ay boyunca istişâre ettikten sonra, Kur'ân-ı Kerim'in ihmaline yol açacağı kaygısıyla bu işten vazgeçtiği bildirilmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 50-51).

20. Bk. Kandemir, "Hadis", s. 32.

21. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, VII, 448.

22. Dârimî, "Mukaddime", 43; Buhârî, "İlim", 34.

23. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, I, 644-645.

24. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 58-161.

25. Emevîler döneminde yazılıp günümüze ulaşan hadis sahifeleri ve

bulundukları kütüphaneler hakkında bk. Sezgin, *GAS (Ar.)*, I/1, s. 155-164.

26. Müslim, "Mukaddime", 4; Dârimî, "Mukaddime", 38.
27. Müslim, "Mukaddime", 5; Dârimî, "Mukaddime", 38.
28. Bu konuda bk. Aşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", s. 394.
29. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192.
30. Bk. Aşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", VII, 394.
31. Kallek, "Fukaha-i Seb'a", s. 214.
32. Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", s. 485.
33. Karaman, "Fıkıh", s. 5.
34. Sezgin, *GAS (Ar.)*, I/3, s. 395.
35. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, V, 179.
36. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 92.
37. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkıîn*, I, 20.
38. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 279.
39. Bu kitapların bir listesi için bk. Sezgin, *GAS (Ar.)*, 1/3, s. 13-26.
40. Yavuz, "Kelâm", s. 198.
41. Bu itikâdî gruplar için bk. yukarıda 246-264.
42. Abdülkāhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 289.
43. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ'*, V, 346-353.
44. Fayda, "Siyer ve Megāzî, s. 320.
45. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, IV, 302.
46. İbn Kesîr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 255.
47. Zübeyr b. Bakkâr, *Ahbârü'l-Muvaffakıyyât*, s. 275-276.
48. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 101.
49. Bk. Kaynakça.
50. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1460.
51. Zührî, *el-Megāzi'n-nebeviyye* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1401/1981.
52. Mûsâ b. Ukbe, *el-Megāzî*, nşr. Muhammed Bakşîş, Rabat: Câmiatü İbn Zühr, 1994.
53. Vehb b. Münebbih, *Megāzî Resûlillâh*, nşr. Raif Georges Khoury, *Wahb b. Munabbih: Der Heidelberger Papyrus* içinde, Wiesbaden:

D. Harrassowitz, 1972.

54. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 118.

55. *Ahbâru Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî fî ahbâri'l-Yemen ve eş'ârihâ ve ensâbihâ* (İbn Hişâm'a nispet edilen, *Kitâbü't-Tîcân fî mülûki'l-Himyer* adlı eserin zeyli olarak), Haydarâbâd: Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-maârifi'l-Osmâniyye, 1347; nşr. Abdülazîz el-Mekâlih, San'a: Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs, 1979; Kahire: el-Hey'etü'l-âmme li-kusûri's-sekāfe, 1996; bu eser hakkında bk. Azizova, "Ubeyd b. Şeriyye", s. 15.

56. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 118.

57. Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, III, 209.

58. Bk. Sezgin, *GAS*, I/2, s. 40-41.

59. Fayda, "Tarih", s. 31.

60. Vehb b. Münebbih'in eserleri üzerinde yapılan çalışmalar için bk. Demir-Özafşar, "Vehb b. Münebbih", s. 610.

61. Bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Kārî, *Neş'etü'l-ulûmi't-tabîiyye*, s. 78-79.

62. Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 93.

63. Şa'bî'ye nispet edilen eserler için bk. Sezgin, *GAS (Ar.)*, I/2, s. 68-69.

64. Hasan-ı Basrî, *Fezâilü Mekke ve's-sekeni bihâ,* Küveyt: Mektebetü'l-felâh, 1980.

65. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 300, 434.

66. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye*, s. 302.

67. Sâid el-Endelüsî, *Tabakātü'l-ümem*, s. 48.

68. Kārî, *Neş'etü'l-ulûmi't-tabîiyye,* s. 67.

69. Leclerc, *Histoire de la Medecine Arabe*, I, 67.

70. Bu eserler ve bazılarının yazmalarının bulunduğu yerler hakkında bk.

Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", s. 293.

71. Bk. Sezgin, *GAS (Ar.)*, IV, 19-26, 179-189.

72. İbn Cülcül, *Tabakātü'l-etıbbâ'*, s. 63.

73. Kaya, "Mâserceveyh", s. 75.

74. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 181.

75. Makrîzî, *el-Hıtat*, II, 405; Ahmed İsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât*, s. 203.

76. Bk. Kārî, *Neş'etü'l-ulûmi't-tabîiyye*, s. 76-78.

77. Fehd, "İlm-i Felek", s. 126-129.

78. Dreyer, *A History of Astronomy*, s. 24-246'dan naklen Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 348.

79. Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 348.

80. İbn Cülcül, *Tabakātü'l-etıbbâ'*, s. 61.

81. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, II, 388, 389.

82. İbn Hallikân, *Vefeyât,* IV, 178.

83. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 136.

84. Ebû Dâvûd, "Sünnet", 7.

85. Abdülkāhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 289.

86. Yavuz, "Ehl-i Sünnet", s. 526.

87. Dârimî, "Mukaddime", 23; İbnü'l-Cevzî, *el-Hasanü'l-Basrî*, s. 32.

88. Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, s. 54-55; Yavuz, "Ehl-i Sünnet", s. 526.

89. Dârimî, "Mukaddime", 23.

90. İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, VI, 247.

91. Bk. Öz, "Muhammed el-Bâkır", s. 507.

92. İmâmiyye ve İsnâaşeriyye hakkında bk. Öz, "İmâmiyye", s. 207-209;

Fığlalı, “İsnâaşeriyye”, s. 142-147.

93. Bk. yukarıda s. 108-110.

94. Zeydiyye hakkında bk. Gökalp, “Zeydiyye”, s. 324-331.

95. Geniş bilgi için bk. Öz, “Keysâniyye”, s. 362-364.

96. Hâricîler hakkında bk. Fığlalı, “Hâricîler”, s. 169-176.

97. Kutlu, “Mürcie”, s. 42.

98. Mürcie hakkında bk. Kutlu, “Mürcie”, s. 41-45.

99. Kaderiyye hakkında bk. Üzüm, “Kaderiyye”, s. 64-65.

100. İbnü’l-Murtazâ, *el-Münye ve’l-emel*, s. 25.

101. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, I, 46-49.

102. Mu‘tezile hakkında bk. Çelebi, “Mu‘tezile”, s. 391-401.

103. Cehmiyye hakkında bk. Gölcük, “Cehmiyye”, s. 233-236.

Altıncı Bölüm

Sanat

1. Makdisî, *Ahsenü’t-tekāsîm*, s. 159.

2. Kubbetü’s-sahre için bk. Bozkurt, “Kubbetü’s-Sahre”, s. 304-308.

3. Mescid-i Aksâ hakkında bk. Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, s. 268-271.

4. Geniş bilgi için bk. Yâzîcî, “Emeviyye Camii”, s. 108-109.

5. Bozkurt-Küçükaşcı, “Mescid-i Nebevî”, s. 282.

6. Eyice, “Cami”, s. 60.

7. Beksaç, “Emevîler”, s. 107.

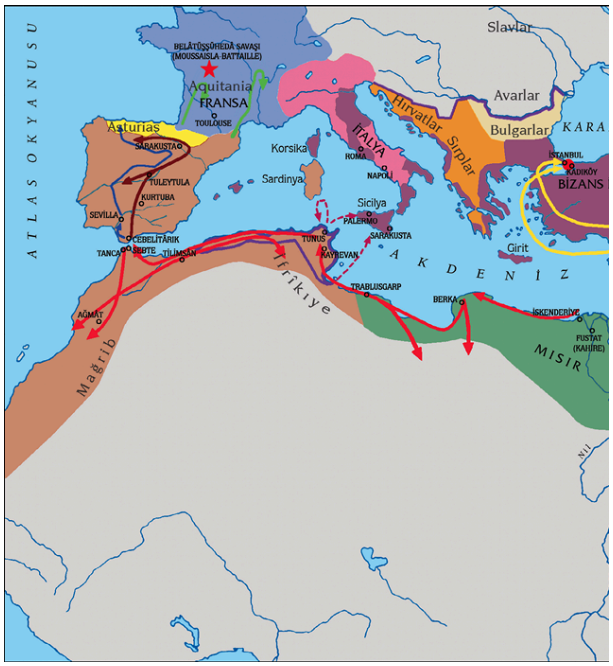
8. Emevî sanatı hakkında geniş bilgi için bk. Beksaç, “Emevîler”, s. 104-108.

Harita ve Görseller

Emeviyye Camii, Şam

Emevîler zamanında İslâm'ın yayılışı (41-132 / 661-750)

41/661 yılında Emevî Devleti'nin sınırları

Emevîler döneminde gerçekleştirilen fetihler

Müslümanların doğuya doğru ilerleyişi
Müslümanların batıya doğru ilerleyişi
İstanbul seferleri (669, 674-678, 715-717)
Emevîler'in İstanbul'u kuşatmaları
Emevîler'le Bizans arasında mücadele bölgesi
Müslümanların Sicilya ve Sardinya akınları
İspanya Fetihleri
Târık b. Ziyâd'ın takip ettiği güzergâh (711-714)
Mûsâ b. Nusayr'ın takip ettiği güzergâh (712-714)
Emevî ordularının Fransa içlerine akınları

Emeviyye Camii, Şam

Hırbetü'l-mefcer Sarayı
mozaik süslemelerine bir örnek, Ürdün

I. Velîd zamanında 705-715 yılları arasında inşa edilen
Mescid-i Aksâ

Abdülmelik b. Mervân tarafından
685-691 yılları arasında yaptırılan Kubbetü's-sahre

Kasrü't-Tûbe, Ürdün

Kasru Harâne, Ürdün

Kasrü'l-Müşettâ'nın harabesi, Ürdün

Kusayr Amre, Ürdün

Kusayr Amre duvarlarındaki fresklerden örnek

650 miladî tarihli İran etkisinde Emevî dirhemi

Emevî Halifeleri

1. I. Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680)
2. I. Yezîd b. Muâviye (60-64/680-684)
3. II. Muâviye b. Yezîd (64/683-684)
4. I. Mervân b. Hakem (64-65/684-685)
5. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)
6. I. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715)
7. Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717)
8. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720)
9. II. Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724)
10. Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743)
11. II. Velîd b. Yezîd (125-126/743-744)
12. III. Yezîd b. Velîd (126/744)
13. İbrâhim b. Velîd (126-127/744)
14. II. Mervân b. Muhammed (127-132/744-750)

Kronoloji

18/639 Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Dımaşk valiliğine tayin edilmesi.
24/645 Muâviye'nin Suriye genel valisi olarak görevlendirilmesi.
28/648-649 Kıbrıs'ın ilk fethi.
33/653 Kālîkālâ'nın (Erzurum) fethi.
33/654 Kıbrıs'ın ikinci defa fethi.
35/656 Hz. Osman'ın şehit edilmesi.
37/657 Sıffîn Savaşı.
37/657 Hakem Vakası ve Hâricîler'in ortaya çıkışı.
40/661 Muâviye'nin "emîrü'l-mü'minîn" unvanıyla biat alması.
41/661 Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye teslim etmesi.
44/664 Sicistan ve Kâbil'in fethi.
45/665 Ziyâd b. Ebîh'in Basra valiliğine tayin edilmesi.
49/669 Yezîd b. Muâviye kumandasında ilk İstanbul kuşatması.
50/670 Ziyâd b. Ebîh'in Irak genel valisi olarak görevlendirilmesi.
Kayrevan şehrinin kurulması.
53/673 Yezîd'in veliaht tayin edilmesi.
54/674 Tohâristan, Kuhistan ve Buhara'nın fethi.
56/676 Semerkant'ın fethi.
60/680 Muâviye'nin vefatı ve I. Yezîd'in halife olması.
61/680 Kerbelâ Vakası.
Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de gizlice biat almaya başlaması.
63/683 Medineliler'in Yezîd'e karşı ayaklanması/Harre Savaşı.
64/683 Emevî ordusunun Abdullah b. Zübeyr'i Mekke'de kuşatması.
64/683 I. Yezîd'in ölümü ve oğlu II. Muâviye'nin halife olması.
64/684 II. Muâviye'nin halifelikten ayrılması.
Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilân etmesi.
Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'yi yeniden inşa ettirmesi.
Câbiye görüşmeleri ve I. Mervân b. Hakem'in halife seçilmesi.

Mercirâhit Savaşı.

65/684 Aynülverde Savaşı ve Tevvâbîn hareketinin sonu.

Mervân b. Hakem'in, iki oğlu Abdülmelik ve Abdülazîz'i veliaht tayin etmesi.

Mervân b. Hakem'in ölümü ve Abdülmelik b. Mervân'ın halife olması.

66/685 Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin çıkardığı isyanla Kûfe'yi Abdullah b. Zübeyr'in valisinin elinden alması.

66-72/685-691 Kudüs'te Kubbetü's-sahre'nin inşa edilmesi

67/686 Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin Hâzir Savaşı'nda Emevî ordusuna karşı zafer kazanması ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürülmesi.

Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab'ı Basra valiliğine tayini.

67/687 Mus'ab b. Zübeyr'in Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'yi ortadan kaldırması.

70/690 Amr b. Saîd el-Eşdak'ın kendisini halife ilân etmesi, sefere çıkan Abdülmelik'in Dımaşk'a dönerek Amr'ı idam ettirmesi.

Abdülmelik'in Karkīsiye'yi Züfer b. Hâris'in elinden alması.

72/691 Abdülmelik'in Irak'ı Mus'ab b. Zübeyr'in elinden alması.

73/693 Haccâc'ın Mekke kuşatması ve Abdullah b. Zübeyr'in öldürüllmesi.

Haccâc'ın Hicaz valisi olarak atanması ve Kâbe'de tâdilât yaptırması.

73/692 Hassân b. Nu'mân el-Gassânî'nin İfrîkıye valiliğine tayin edilmesi.

74-76/693-695 İslâm tarihinde İslâmî ibarelerle ilk dirhemin bastırılması.

75/694 Haccâc'ın Irak genel valiliğine tayin edilmesi.

78/697 Divan defterlerini Arapça'ya çevirme faaliyetinin başlatılması.

81/700 Bizans'ın eline geçen Erzurum'un yeniden fethedilmesi.

81-82/700-701 Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı.

82/701 Hassân b. Nu'mân'ın Berberî isyanını bastırması ve İfrîkıye'nin itaat

altına alınması.

Tunus şehrinin kurulması.

86/705 Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân'ın ölümü.

Abdülmelik'in, oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin etmesi.

Abdülmelik b. Mervân'ın ölümü ve I. Velîd b. Abdülmelik'in halife olması.

Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine tayini.

86-95/705-714 Dımaşk'ta Emeviyye Camii'nin inşa ettirilmesi.

87-89/706-708 Sardinya, Mayurka ve Minorka adaları ve Sicilya'daki bazı merkezlerin fethi.

88/707 Halife I. Velîd tarafından Dımaşk'ta İslâm tarihindeki ilk hastanenin inşa ettirilmesi.

87-89/706-708 Mûsâ b. Nusayr'ın Sebte hariç Mağrib-i Aksâ'nın tamamını hâkimiyet altına alması.

88-89/707-708 Mesleme b. Abdülmelik'in Anadolu'da Bedendûn (Pozantı çevresi), Tuvâne, Ammûriye ve Eskişehir'i fethi.

90/708-709 Kuteybe b. Müslim'in Sagāniyân, Tohâristan, Beykent ve Buhara'yı kalıcı olarak fethi.

90-96/709-714 Mescid-i Aksâ'nın yeniden inşa ettirilmesi.

91/710 Mesleme b. Abdülmelik'in el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilmesi.

92/711 İfrîkıye Valisi Mûsâ b. Nusayr'ın fetih için gönderdiği Târık b. Ziyâd'ın İspanya'ya girişi.

Târık b. Ziyâd'ın Vâdilekke Savaşı'nda Vizigotlar'ı ağır bir hezimete uğratması.

92-93/710-711 Kuteybe b. Müslim'in Sicistan ve Hârizm hükümdarını vergiye bağlaması, Semerkant'ı fethi.

92-96/711-712 Muhammed b. Kāsım'ın İndus vadisi şehirlerinden Deybül, Nîrûn, Sivîstan, Brahmanâbâd ve Mültan'ı fethi.

92-93/711-712 Mesleme b. Abdülmelik'in Amasya'yı fethi.

93/712 Mûsâ b. Nusayr'ın ordusuyla Endülüs'e geçişi.

94/713 Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Ziyâd'ın Tuleytula'da buluşmaları.

Halife tarafından Şam'a çağrılan Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Ziyâd'ın

Endülüs'ten ayrılmaları.

95/714 Mesleme'nin Kafkasya cephesinde Derbend'i, Anadolu'da Amanos bölgesini fethi.

96/715 Kuteybe b. Müslim'in Kâşgar'ı fethi, Çin hükümdarını vergiye bağlaması.

96/715 I. Velîd'in vefatı ve Süleyman b. Abdülmelik'in halife olması.

Kuteybe b. Müslim'in isyanı ve öldürülmesi.

97-99/715-717 Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul kuşatması.

98/717 Cürcân ve Taberistan'ın fethi.

Keysâniyye Şîası'nın imamı Ebû Hâşim'in imamlık hakkını Muhammed b. Ali'ye devretmesi.

99/717 Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i veliaht tayin etmesi ve vefatı.

Ömer b. Abdülazîz'in halife olması.

İstanbul kuşatmasını devam ettiren Mesleme b. Abdülmelik'in geri çağrılması.

Ömer b. Abdülazîz'in haksızlıkların giderilmesi uygulamasını başlatması.

Ömer b. Abdülazîz'in Hâricîler'le ateşkes yapması.

Hz. Ali'nin hutbelerde kötülenmesi âdetinin kaldırılması.

Hz. Ali evlâdına ellerinden alınan emlâkin geri verilmesi.

Mevâlîden haksız yere alınan cizye vergisinin kaldırılması.

Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetlerinin yazılması faaliyetinin başlatılması.

100/718 Muhammed b. Ali'nin Abbâsî davetini başlatması, nakip ve dâîleri gizli daveti yürütmek üzere Irak ve Horasan'a göndermesi.

101/720 Ömer b. Abdülazîz'in vefatı ve II. Yezîd b. Abdülmelik'in halife olması.

Endülüs'te Semh b. Mâlik'in Fransa topraklarında Septimania

(Septîmâniye) ve Narbonne'u (Arbûne) fethi.

102/720 Yezîd b. Mühelleb'in isyanı.

İfrîkıye Valisi Yezîd b. Ebû Müslim'in öldürülmesi.

II. Yezîd'in, kardeşi Hişâm ve oğlu Velîd'i veliaht tayin etmesi.

102/721 Semh'in Aquitania düklüğünün başşehri Toulouse'u kuşatması.

105/724 II. Yezîd'in ölümü ve Hişâm b. Abdülmelik'in halife olması.

108/726-727 Mesleme'nin Kayseri'yi fethi.

111/729 Hazarlar'ın başşehri Beyzâ'nın fethi.

112-114/730-732 Mesleme'nin Derbend'i yeniden fethi.

114/732 Abdurrahman el-Gāfikī'nin Frank ordusuyla yaptığı Belâtüşşühedâ Savaşı'nda mağlûbiyeti.

114/734 Hâris b. Süreyc isyanı.

120/738 Nasr b. Seyyâr'ın Horasan valiliğine tayini.

122/739 Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de ayaklanması.

Ezârika Hâricîleri'nin İbâzî Hâricîleri ile birlikte isyanı ve Tanca'yı ele geçirmeleri.

125/743 Hişâm b. Abdülmelik'in vefatı ve yerine II. Velîd'in halife olması.

Yahyâ b. Zeyd'in Horasan'da ayaklanması.

Abbâsî davetinin imamı Muhammed b. Ali'nin ölümü ve yerine imamlığa oğlu İbrâhim'in geçmesi.

126/744 II. Velîd'in, Yezîd b. Velîd liderliğinde çıkan isyan sırasında öldürülmesi.

III. Yezîd'in halife olarak biat alması.

Humus, Filistin ve Ürdün'de Mudarî kabileler tarafından çıkarılan isyanlar.

Horasan'da Yemenîler'le Kaysîler arasında kabile mücadelesinin başlaması.

III. Yezîd'in ölümü ve kardeşi İbrâhim'in onun yerine geçmesi.

el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan Valisi II. Mervân b. Muhammed'in isyanı ve halifeliği ele geçirmesi.

127/745 Sufriyye Hâricîleri lideri Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî'nin Irak'ta isyanı.

128/745 Ebû Müslim-i Horasânî'nin Horasan'da Abbâsî davetinin başına

getirilmesi.

129/747 Abbâsî isyanının başlatılması.

Hâricî isyancı Dahhâk b. Kays'ın bozguna uğratılması.

Hâricî/İbâzîler'in kısa süreliğine Mekke ve Medine'yi ele geçirmesi.

131/749 Abbâsî ordularının Horasan'ın tamamını kontrol altına alması.

132/749 İmam İbrâhim'in ölümü ve imamlık görevini kardeşi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın üstlenmesi.

Kûfe'yi ele geçiren Abbâsî isyanı liderlerinin Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a halife olarak biatı ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşu.

Halife II. Mervân ile Abbâsî ordusu arasında yapılan Zap Suyu Savaşı.

Zap Suyu Savaşı'ndan sağ kurtulan II. Mervân'ın Yukarı Mısır'da yakalanıp öldürülmesi ve Emevîler'in sonu.

Sözlük

ahdâs: Kırsal kesimde güvenliği sağlayan emniyet teşkilâtı.

âmü'l-cemâa: Birlik yılı. Hz. Hasan halifeliği Muâviye'ye teslim ettiği, ülkede siyasî birliğin sağlandığı yıl.

asabiyet: Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple birlikte hareket eden grupların dayanışma duygusu.

ases: Gece güvenliğini sağlayan kurum.

biat: İslâm devletinde halife ile halk arasında yapılan, halifenin hâkimiyetini kabul etme ve bağlılığını bildirme akdi.

Cebriyye-Cehmiyye: İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini kabul eden gruplar.

cihat: İslâm'ı tebliğ ve saldırgan düşmanla savaşma anlamında kullanılan terim.

cizye: İslâm devletinde, can, mal ve inanç hürriyetlerinin güvence altına alınması karşılığı olarak, gayrimüslim tebaanın (*zimmî*ler) akıl ve bâliğ, hür ve sağlıklı olan erkeklerinden kişi başına alınan vergi.

dâî: Bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimse, davetçi.

dârülistihrac: Yolsuzluk yapan vergi memurlarının veya devlete karşı ayaklananların mallarına el koymakla görevli kurum.

dârüttırâz: Sarayda halifelere özel kumaş ve elbiselerin dokunduğu atölye.

divan: İslâm devletlerinde resmî işlerin yürütüldüğü devlet daireleri.

Dîvânü beyti'l-mâl: Devlet hazinesi, yani beytülmalin idaresiyle ilgilenen kurum.

Dîvânü'l-berîd: Resmî haberleşme ve istihbarat işlerini yürüten daire.

Dîvânü'l-cünd/ceyş: Askerî işlerin yürütüldüğü daire.

Dîvânü'l-harâc. Haracî araziler, haraç vergisinin toplanması ve giderlerin kaydı ile ilgilenen daire.

Dîvânü'l-hâtem: Halifenin mektuplarının mühürlendiği ve bir kopyasının

saklandığı daire.

Dîvânü'l-mezâlim: Devlet ricali, hânedan mensupları ve vergi memurlarına karşı açılan davalara bakmakla görevli adlî kurum.

Dîvânü'r-resâil/inşâ: Sarayda resmî yazışmaları yürüten daire.

Dîvânü't-tırâz: Sancaklar, bayraklar, resmî evrak, resmî elbiseler, sarayda kullanılan örtüler ve bazı eşyanın yapımından sorumlu kurum.

Ehlibeyt: Hz. Peygamber'in eşleri, çocukları, yakın akrabaları ve soyu.

ehl-i hadîs: Görüşlerini hadislere göre temellendirmeye çalışan ve farazî hususlarda fetva vermekten kaçınan âlimler grubu.

ehl-i re'y: Hakkında hüküm bulunmayan veya çözümünü merak ettikleri meselelerde Kur'an ve sünnete dayalı bilgileri re'y ve içtihatla zenginleştirmek suretiyle cevap arayan, farazî hususlarda da fetva vermekten çekinmeyen fakihler grubu.

Ehl-i sünnet: Emevîler'in son dönemlerinden itibaren dinin temel konularında Hz. Peygamber ile ashabın takip ettikleri yolu benimseyenler anlamında kullanılan tabir.

ehlü'z-zimme: İslâm devletlerinde gayrimüslim vatandaşlar.

emîrü'l-mü'minîn: Müminlerin emiri, İslâm devletlerinde devlet başkanı, halife.

Ezârika: Nâfiʿ b. Ezrak'a bağlı Hâricî fırkası.

fey: İslâm devletlerinde gayrimüslim tebaadan alınan cizye, haraç ve gümrük vergisinin ortak adı.

hâcip: Saray teşkilâtında mâbeyinci, genel sekreter.

halife: Hz. Muhammed'den sonra İslâm devletlerinde devlet başkanına verilen unvan, emîrü'l-mü'minîn.

haraç: İslâm devletlerinde, fethedilen ülkelerde eski sahiplerinin elinde bırakılan ve ümmetin ortak mülkü sayılan araziler üzerine konulan vergi.

Haresü'l-halîfe: Halifenin muhafız birliği.

Hâricîlik: Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan Sıffîn Savaşı'nın son safhasında, hakem tayinini (*tahkîm*) kabul etmesinden dolayı Hz. Ali'den

ayrılıp onu dinden çıkmakla itham edenlerin meydana getirdiği grup.

hilâfet: İslâm devletlerinde devlet başkanlığı.

hisbe: İslâm devletlerinde genel ahlâk kurallarına uyulmasını sağlamak, kamu düzenini korumak ve çarşı pazarı denetlemekle görevli teşkilât.

Hulefâ-yi Râşidîn: Hz. Peygamber'den sonraki ilk dört halife (632-661).

İbâzıyye: Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplananların oluşturduğu, en mutedil Hâricî fırkası.

iktâ: Mülkiyeti devlete ait olan arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma haklarının kişilere verilmesi. Bu yolla verilen arazi ve taşınmaz mallar.

imâret-i istikfâ/imâret-i âmme: Umumi valilik.

İsnâaşeriyye. Devlet yönetiminin Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu kabul eden Şiî gruplardan on iki imam sistemini benimseyen fırka.

Kaderiyye: Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren ve bu fiillerle ilgili olarak ilâhî kaderi reddeden mezhep.

kadı: Hâkim, yargıç.

kādı'l-mezâlim: Mezâlim mahkemesi duruşmalarına başkanlık eden kadı.

Kahtânîler: Yemen asıllı Arap kabileleri.

kazasker: Askerler arasındaki davalara bakan kadı.

Kelbîler: Kahtânîler'in büyük kollarından biri.

Keysâniyye: Emevîler döneminde ortaya çıkan ilk aşırı Şiî gruplardan biri.

küttâb: Çocuklara okuma yazma, Kur'an, Arapça ve basit hesap bilgilerinin öğretildiği ilkokul, sıbyan mektebi.

Mervânîler: Emevî halifelerinin, Mervân b. Hakem'e nispetle isimlendirilen ikinci kolu.

mevâlî: 1. Kölelikten âzat edilmiş kimseler. 2. İlk İslâmî fetihlerden sonra İslâm'ı kabul eden İranlılar, Berberîler ve Türkler gibi gayri Arap müslümanlar.

Mudarîler: Hz. İsmâil neslinden Mudar b. Nizâr'a nispetle isimlendirilen

kabileler, Araplar'ın dört ana kolundan biri.

Muhakkime-i Ûlâ (ilk tahkimciler). Hükmün sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Hâricî grup.

muhtesip: Hisbe teşkilâtının başkanı.

mutatavvia: Cihadın faziletinden istifade etmek için seferlere katılan ve ganimetten kendilerine düşen hisseleriyle yetinen gönüllü askerler.

Mu'tezile: İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren, nasları aklın ışığı altında yorumlayan kelâm mezhebi.

Mürcie: Büyük günah işleyen müslümanların durumlarını Allah'a bırakıp onların sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen siyasî ve itikadî fırka.

mürtezika: Nizamî ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler.

nakip: Bir topluluğun başkanı, başkan vekili veya temsilcisi.

Necedât. Necde b. Âmir liderliğinde Ezârika'dan ayrılan Hâricî grup.

öşür: Ellerindeki mal miktarına göre yabancı gayrimüslim tüccarlardan onda bir, zimmî tüccarlardan yirmide bir, müslüman tüccarlardan ise kırkta bir olarak alınan gümrük vergileri.

ribat: Sınır boylarında ve stratejik mevkilerde inşa edilen askerî amaçlı müstahkem yapılar.

sahâbe/ashap: Hz. Peygamber döneminde yaşayan ve onun sohbetine katılan müslümanlar.

sâife (çoğulu **savâif**)**:** Bizans üzerine yaz aylarında düzenlenen sefer.

savâfî: Fethedilen bölgelerde önceki hânedan mensuplarına, öldürülen veya kaçan asilzadelere ait topraklar ile sahipleri tarafından terkedilmiş topraklar.

Sebeiyye: Abdullah b. Sebe'ye nispetle adlandırılan ilk aşırı Şiî grup.

sevâd-ı A'zam/cemâiyye: Ehl-i sünnet'in teşekkülünden önce, dinin temel konularında Hz. Peygamber ile ashabın takip ettikleri yolu benimseyen çoğunluk, Ehl-i sünnet'in öncüleri.

siyer ve megāzî: Hz. Peygamber'in hayatı, tebliğ mücadelesi ve savaşlarını konu alan ilim dalı.

Sufriyye: Ziyâd b. Asfar veya Abdullah b. Asfar et-Temîmî'ye nispet edilen

Hâricî mezhebi.

Süfyânîler: Emevîler'in Ebû Süfyân'a nispetle isimlendirilen, ilk üç halifenin mensup olduğu, birinci kolu.

şâtiye (çoğulu **şevâtî):** Bizans üzerine kış mevsiminde düzenlenen sefer.

Şîa: Devlet yönetiminin Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu kabul eden çeşitli gruplar.

şurta: İslâm devletlerinde asayişi sağlama, suçluları yakalama ve kadıların verdiği cezaları infaz görevini yürüten teşkilât.

tâbiîn: Sahâbeyi müslüman olarak gören ikinci müslüman nesil.

ulûmü'l-evâil: Felsefe, astronomi, tıp ve kimya gibi müslümanların önceki milletlerden tercüme yoluyla aldığı ilimler.

Yemenîler: Anavatanları Yemen olan Arap kabileleri, Kahtânîler.

Zeydiyye: Zeyd b. Ali'ye nispet edilen ılımlı Şiî fırka.

zimmî: İslâm devletinin vatandaşı olan gayrimüslimler.

Kaynakça

Abdülfettâh, Safâ Hâfız, *Dıyâu Benî Ümeyye fî asri'l-hilâfe*, Kahire: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, 1991.

Abdülhakîm, Mansûr, *Müessisü'd-devleti'l-Ümeviyye Muâviye b. Ebî Süfyân*, Dımaşk-Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 2011.

Abdülhâlik, Mustafa Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yay. 1990.

Abdülkādir, Ali Hasan, *Nazra âmme fî târîhi'l-fıkhi'l İslâmî*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1965.

Abdülkāhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: TDV Yay., 1991.

Abdüllatîf, Abdüşşâfî Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-asri'l-Ümevî*, Kahire: y.y., 1404/1984.

Âcurrî, *Ahbâru Ebî Hafs Ömer b. Abdülazîz*, nşr. Abdullah Abdürrahîm Useylân, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1979.

Ağırakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar: Saltanata Karşı Hilâfet Mücadelesi*, İstanbul: Şafak Yay., 1992.

Ağırakça, Ahmed, *İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz,* İstanbul: Buruc Yay., 1995.

Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, nşr. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1963.

Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü'l-üsre, 2003.

Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire: Lecnetü't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr, 1354/1953.

Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'r-râidi'l-Arabî, 1981.

Âkıl, Nebîh, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1975.

Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, İstanbul:

Kitabevi, 2007.

Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukuku*, İstanbul: Dergâh Yay., 1991.

Altıkulaç, Tayyar, "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed", *DİA*, 1999, XX, 131-132.

Altıkulaç, Tayyar, "Nasr b. Âsım", *DİA*, 2006, XXXII, 413-414.

Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006.

Altınay, Ramazan, "Giriş", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı,* haz. İrfan Aycan v.dğr., Ankara: İlâhiyat, 2003, s. 13-29.

Altınay, Ramazan, *İlk Dönem İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı: Emevîler'de Esnaf ve Meslekler*, Konya: Tablet Yay., 2006.

Altundağ, Şinasi, "Süleyman", *İA*, 1970, XI, 170-172.

Âlûsî, Mahmûd Şükrî, *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, nşr. M. Behcet el-Eserî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1314.

Amr, Ali Abdurrahman, *Hişâm b. Abdülmelik ve'd-devletü'l-Ümeviyye*: y.y., 1992.

Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.

Apak, Adem, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2 (2009), s. 95-122.

Aras, M. Özgü, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA*, 1997, XV, 484-486.

Arînân, Hamed Muhammed, *İbâhatü'l-Medîne ve harîku'l-Kâ'be fî ahdi'l-Yezîd b. Muâviye*, Küveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1403/1983.

Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkubbe, 2005.

Aselî, Bessâm, *Muâviye b. Ebû Süfyân*, Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1986.

Aşıkkutlu, Emin, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA*, 1993, VII, 394-401.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001.

Atçeken, İsmail Hakkı, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7 (1997), s. 411-430.

Atçeken, İsmail Hakkı, "Puvatya (Balâtü'ş-şühedâ) Savaşı ve Etkileri

Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1998), s. 243-264.

Atçeken, İsmail Hakkı, "Velîd II", *DİA*, 2013, XLIII, 32-33.

Atvân, Hüseyin, *el-Emeviyyûn ve'l-hilâfe*, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1986.

Atvân, Hüseyin, *el-Fıraku'l-İslâmiyye fî Bilâdi'ş-Şâm fi'l-asri'l-Ümevî,* y.y., Dârü'l-cîl, 1986.

Atvân, Hüseyin, *el-Fukahâ ve'l-hilâfe fi'l-asri'l-Ümevî*, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1991.

Atvân, Hüseyin, *Melâmih mine'ş-şûrâ fi'l-asri'l-Ümevî*, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1411/1991.

Atvân, Hüseyin, *Sîretü'l-Velîd b. Yezîd*, Kahire: Dârü'l-maârif, 1980.

Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik, 2003.

Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, 2002, XXVI, 339-342.

Aycan, İrfan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI (1997), s. 119-141.

Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde İlmî Hayat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı,* haz. İrfan Aycan v.dğr., Ankara: İlâhiyat, 2003, s. 29-52.

Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Mûsikî", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı,* s. 109-146.

Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, 1996, XIV, 427-428.

Aycan, İrfan, "Mervân I", *DİA*, 2004, XXIX, 225-227.

Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, 2005, XXX, 332-334.

Aycan, İrfan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIV (1993), s. 209-235.

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara: Fecr Yay., 1990.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar: 132-232/750-847*, Ankara: TTK Yay., 1997.

A'zamî, Mustafa M., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulusi Yavuz, İstanbul:

İz Yay., 1993.

A'zamî, Mustafa M., *Küttâbü'n-nebî*, Riyad: Şeriketü't-tıbâati'l-Arabiyye, 1401/1981.

Azizova, Elnure, "Ubeyd b. Şeriyye", *DİA*, 2006, XXXII, 15.

Barthold, V.V., "Ömer b. Abdülazîz ve tedârübü'l-ahbâr havle şahsih", trc. Selâhaddin Osman Hâşim, *Bilâdü'ş-Şâm fi'l-ahdi'l-Ümevî* (en-Nedvetü's-sâlise), Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1989, s. 253-284.

Beksaç, Engin, "Emevîler", *DİA*, 1995, XI, 104-108.

Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I-XIII, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1417/1996.

Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'- Ömer Enîs et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-maârif, 1407/1987.

Beydûn, İbrâhim, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-muâraza,* Beyrut: el-Müessesetü'l-câmiiyye li'd-dirasât ve'n-neşr, 1985.

Beydûn, İbrâhim, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetü'l-Câmiiyye, 1983.

Beydûn, İbrâhim, *Muâviye*, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âmme, ts.

Bicâvî, Ali M.-M. Ebü'l-Fazl, *Eyyâmü'l-'Arab fi'l-İslâm*, Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1394/1974.

Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye*, nşr. C.E. Sachau, Leipzig: Brockhaus, 1923.

Bozkurt, Nebi, "Bayram", *DİA*, 1992, V, 261-263.

Bozkurt, Nebi, "Eğlence", *DİA*, 1994, X, 483-488.

Bozkurt, Nebi, "Kubbetü's-sahre", *DİA*, 2002, XXVI, 304-308.

Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Aksâ", *DİA*, 2004, XXIX, 268-271.

Bozkurt, Nebi, – Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, 2004, XXIX, 281-291.

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara: TTK Yay., 1992.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, trc. Abdülhalîm en-Neccâr, I-

VI, Kahire: Dârü'l-maârif, 1959.

Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VII, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-III, Beyrut: Daru ve mektebetü'l-hilâl, 1423.

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I-VII, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1357-67/1938-1947.

Câhiz, *el-Osmâniyye*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1374/1955.

Câhiz, *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, nşr. Ahmed Zeki Paşa, Kahire: el-Matbaatü'l-Emîniyye, 1914.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizîkî Yapısı (H.I.-III/M. VII-IX)*, Ankara: TDV Yay., 1995.

Canard, M., "Tarih ve Efsaneye Göre Arabların İstanbul Seferleri", trc. İsmail Hami Danişment, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 213-259.

Cebbûr, Cebrail Süleyman, *el-Mülûkü'ş-şuarâ'*, Beyrut: Dârü'l-âfâkı'l-cedîde, 1401/1981.

Ceffâl, Halîl İbrâhim, *Abdülmelik b. Mervân en-nâkıd ve'l-edîb*, Beyrut: Dârü'n-nidâl, 1991.

Cessûs, İzzeddin, "Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-hâriciyye ve mevkıfü ticâhi ve ehli'z-zimme", *el-İctihâd*, sy. 28 (1416/1995), s. 15-49.

Çelebi, Ahmed, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1976.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, 2006, XXXI, 391-401.

Dadan, Ali, "İslâm Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi Dergisi*, sy. 4 (2005), s. 203-221.

Dakdûkī, Vefîk, *el-Cündiyye fî ahdi'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, I-II, Dımaşk: el-Matbaatü'l-hadîsiyye, 1349.

Dayf, Şevkī, *el-Medârisü'n-nahviyye,* Kahire: Dârü'l-maârif, 1968.

Dayf, Şevkī, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî: el-Asrü'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-maârif,

1963.

Della Vida, G. Levi, "Emevîler", *İA*, 1964, IV, 241-248.

Demir, Mahmut - Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, 2012, XLII, 608-610.

Derveze, M. İzzet, *Târîhu'l-Arab fi'l-İslâm tahte râyeti'l-hulefâi'l-Ümeviyyîn*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1383/ 1963.

Dîneverî, Ebû Hanîfe, *el-Ahbârü't-tıvâl*, nşr. Ömer Fâruk et-Tabbâ', Beyrut: Dârü'l-Erkām, 1995.

Dûrî, Abdülazîz, *Evrâk fi't-târîh ve'l-hadâre: Evrâk fi't-târîhi'l-iktisâdî ve'l-ictimâî,* Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye, 2009.

Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yay., 1991.

Dûrî, Abdülazîz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul: Endülüs Yay., 1991.

Dûrî, Abdülazîz, *Neş'etü ilmi't-târîh inde'l-müslimîn*, Ayn: Merkezü Zâyed li't-türâs ve't-târîh, 1420/2000.

Durmuş, İsmail, "Şiir", *DİA*, 2010, XXXIX, 148-149.

Ebû Ceyb, Sa'dî, *Mervân b. Muhammed ve esbâbü sukūti'd-devleti'l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1982.

Ebû Dâvûd el-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Sa'd Ali, I-II, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1371/1951.

Ebû Halîl, Şevkī, *Dımaşk 93 h.: eş-Şems fî duhâhâ*, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 2008.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ'*, I-X, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1387/1967.

Ebû Ubeyd, Kāsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, nşr. Muhammed İmâre, Beyrut-Kahire: Dârüş-şürûk, 1409/1989.

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd-Hasan Muhammed Sa'd, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egānî,* I-XXV, nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ-Semîr Câbir, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1415/1995.

Ebü'n-Nasr, Ömer, *el-Eyyâmü'l-ahîre li'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut: el-

Mektebetü'l-ehliyye, 1967.

Ebyârî, İbrâhim, *el-Velîd b. Yezîd ve'd-devletü'l-Ümeviyye,* Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, ts.

Eisener, R., "Sulaymān b. Abd al-Malik", *EI² (Fr.)*, 1998, IX, 855-856.

Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, VIII, 1993, 42-45.

Erkal, Mehmet, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları, İstanbul*, İstanbul: İSAM Yay., 2009.

Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Erkoçoğlu, Fatih, "İmar Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı,* haz. İrfan Aycan v.dğr., Ankara İlâhiyat, 2003, s. 147-210.

Eyice, Semavi, "Cami", *DİA*, 1993, VII, 57-90.

Ezdî, Yezîd b. Muhammed, *Târîhu'l-Mevsıl*, nşr. Ali Habîbe, Kahire: Lecnetü'l-ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1387/1967.

Fâûr, Ali, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz,* Beyrut: Dârü'l-Hâdî, 1991.

Fâûrî, Emced Memdûh, *Devrü'l-cemâât gayri'l-Arabiyye fi'l-idâre ve'l-ceyşi'l-Ümevî*, Amman: Dârü'z-zehrâ, 2006.

Fayda, Mustafa, "Siyer ve Megāzî", *DİA*, 2009, XXXVII, 319-324.

Fayda, Mustafa, "Tarih", *DİA*, 2011, XL, 30-36.

Fehd, Tevfîk, "İlm-i Felek", *DİA*, 2000, XXII, 126-129.

Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara: Selçuk Yay., 1990.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, 1997, XVI, 169-176.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *DİA*, 2001, XXIII, 142-147.

Gadbân, Münîr M. Necîb, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1410/1989.

Gazzî, M. Sıdkī, *Kudvetü'l-hükkâm ve'l-muslihîn Ömer b. Abdülazîz,* Riyad:

Mektebetü'l-maârif, 1412/1992.

Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", *DİA*, 2013, XLIV, 324-331.

Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, 1993, VII, 233-236.

Hacıyev, Khanoglan, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1397.

Hâlil, İmâdüddin, *İslam Tarihi: Bir Yöntem Araştırması*, trc. Ubeydullah Dalar, İstanbul: İnsan Yay., 1985.

Hâlil, İmâdüddin, *Melâmihu'l-inkılâbi'l-İslâmî fî hilâfeti Ömer b. Abdülazîz,* Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.

Hamâde, M. Mâhir, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981.

Hamîdullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, trc. Kemal Kuşçu, İstanbul: Bahar Yay., 1967.

Hammâş, Necde, *el-İdâre fi'l-asri'l-Ümevî*, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1980.

Hammâş, Necde, *eş-Şâm fî sadri'l-İslâm*, Dımaşk: Dâru Talâs, 1987.

Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz,* Beyrut: y.y., 1418/1998.

Har'an, Abdullah b. Abdurrahman, *Eserü'l-ulemâ' fi'l-hayâti's- siyâsiyye fi'd-devleti'l-Ümeviyye,* Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1424.

Harekât, İbrâhim, *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri'l-Ümevî*, Muhammediye: Dârü'l-âfâkı'l-cedîde, 1990.

Harputlî, Ali Hüsnî, *el-Hadâretü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Hancî, 1415/1994.

Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit v.dğr., I-VI, İstanbul: Kayıhan Yay., 1985-1986.

Hasan, Hüseyin el-Hâc, *Hadâretü'l-Arab fi'l-asri'l-Ümevî*, Beyrut: Müessesetü'l-câmia li'd-dirâsât, 1414/1994.

Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader*, nşr. Muhammed İmâre, *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd* içinde, Kahire: Dârü'l-hilâl, 1971, I, 81-94.

Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, nşr. Yûsuf el-Iş, Beyrut: Dâru ihyâi's-

sünneti'n-nebevî, 1974.

Hinds, M., "Muāwiya I", *EI² (Fr.)*, 1993, VII, 265-270.

Hitti, Philip Khuri, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1980-81.

Hodgson, M. G. S., *İslâmın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, trc. Metin Karabaşoğlu v.dğr., I-III, İstanbul: İz Yay., 1993.

Hudarî, M. el-Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.

Hudarî, M. el-Hudarî Bek, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1390/1970.

Hudeyb, Feryal bint Abdullah, *Sûretü Yezîd b. Muâviye fi'r-rivâyâti'l-edebiyye*, Riyad: Dâru Ecâ, 1995.

Hureysât, M. Abdülkādir, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *DİA*, 1997, XV, 292-293.

Hüseyin, Kusay, *Tecdîdü'd-devleti'l-Arabiyye*, Beyrut: eş-Şeriketü'l-âlemiyye li'l-kitâb, 1997.

Iş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1406/ 1985.

Iş, Yûsuf, *Les bibliothèques arabes*, Damas: Institut Français de Damas, 1967.

İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm*, nşr. Abdurrahman M. Osman, Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, nşr. Ali M. Ömer, Kahire: Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye, 1415/1995.

İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, nşr. M. Revvâs Kal'acî, Halep: el-Mektebetü's-sekāfeti'l-İslâmiyye, ts.

İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, nşr. Müfîd M. Kumeyha – Abdülmecîd et-Terhînî, I-IX, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1407/1987.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXIV, nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî, Beyrut 1995- 2001.

İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986.

İbn Cülcül, *Tabakātü'l-etıbbâ'*, nşr. Fuâd Seyyid, Kahire: Institut Français

d'Archeologie Orientale, 1985.

İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-maârif, 1371-73/1952-53.

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakāti'l-etıbbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayât, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, nşr. Ali M. el-Bicâvî, Kahire: Dâru nehdati Mısr, 1390-92/1970-72.

İbn Haldûn, *el-İber: Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halîl Şehhâde, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1421/2001.

İbn Hallikân, *Vefeyât*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968-72.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkıîn*, nşr. M. Abdüsselâm İbrâhim, I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1411/1991.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-maârif, 1966.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, nşr. Mustafa Abdülvâhid, I-IV, Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964-66.

İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr. Tâhâ M. ez-Zeynî, I-II, Kahire: Müessesetü'r-risâle, 1387/1967.

İbn Kuteybe, *el-Maârif*, nşr. Servet Ukkâşe, Kahire: Dârü'l-maârif, 1981.

İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1416/1996.

İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, I-IX, Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.

İbn Tolun, Şemseddin, *Kaydü'ş-şerîd min ahbâri Yezîd*, nşr. M. Zeynühüm M. Azeb, Tanta: Dârü's-sahve, 1986.

İbnü'l-Arâbî, Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire: Dârü'l-kütübi's-Selefiyye, 1405.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Hasanü'l-Basrî*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1350/1931.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam*, nşr. M. Abdülkādir Atâ – Mustafa

Abdülkādir Atâ, I-XVIII, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992-95.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Sîretü ve menâkıbü Ömer b. Abdülazîz*, nşr. Naîm Zerzûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1984.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg, I-XIII, Beyrut: Dâru Sadır, 1399/1979.

İbnü'l-Fakīh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967.

İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, Kahire: Matbaatü's-saâde, 1326.

İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, nşr. İsâmüddin M. Ali, İskenderiye: Dârü'l-ma'rifeti'l-câmiiyye, 1985.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrâhim Ramazan, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1417/1997.

İbnü't-Tıktakā, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, nşr. Abdülkādir M. Mâyû, Halep: Dârü'l-kalemi'l-Arabî, 1418/1997.

İmâre, Muhammed, *Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut: Dârü'l-vahde, 1985.

İnân, M. Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs,* I-VI, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.

İsâ, Riyâz, *en-Nizâ beyne efrâdi'l-beyti'l-Ümevî ve devrühû fî sukūti'l-hilâfeti'l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dârü'l-Hassân, 1985.

Jeffery, Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", *Harvard Theological Review*, XXXVII (1944), s. 269-332.

Kallek, Cengiz, "Fukaha-i Seb'a", *DİA*, 1996, XIII, 214.

Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, 1997, XVI, 71-78.

Kandemir, Yaşar, "Hadis", *DİA*, 1997, XV, 27-64.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *DİA,* 1996, XIII, 1-14.

Kārî, Lutfullah, *Neş'etü'l-ulûmi't-tabîiyye inde'l-müslimîn fi'l-asri'l-Ümevî*, Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1406/1986.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge, I-II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971-1972.

Kaya, Mahmut, "Mâserceveyh", *DİA*, 2003, XXVIII, 74-75.

Kehhâle, Ömer Rıza, *el-Ulûmü'l-bahte fi'l-usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk:

Matbaatü't-terakkī, 1392/1972.

Kesler, Muhammet Fatih, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, 2006, XXXI, 442-443.

Kılıç, Ünal, *Mervan b. el-Hakem* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya: Yediveren Kitap, 2004.

Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muaviye*, İstanbul: Kayıhan Yay., 2001.

Kılıçer, M. Esat, *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1975.

Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul: İşaret Yay., 1992.

Kılıçlı, Mustafa, *Sadrulislam ve Emevîler Devrinde Gınâ*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, 1993.

Kindî, Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. M. Hasan İsmail-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmî, 2003.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., 1977.

Koyuncu, Mevlüt, *Emevî Halîfesi Velîd b. Abdülmelik ve Dönemi*, Sakarya: y.y., 2004.

Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul: Beyan Yay., 1997.

Koyuncu, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer: Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1996.

Kurt, Hasan, "Mervân II", *DİA*, 2004, XXIX, 227-229.

Kutlu, Sönmez, "Mürcie", *DİA*, 2006, XXXII, 41-45.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, *Emevîler Döneminde Medîne* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA*, 1997, XVII, 245-247.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri – Nebi, Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, 2004,

XXIX, 281-291.

Lammens, Henry, "Muâviye", *İA*, 1971, VIII, 438-444.

Lammens, Henry, *Le Califat de Yazīd Ier*, Beyrut: y.y., 1921.

Leclerc, Lucien, *Histoire de la Médecine Arabe*, Rabat: Le Ministere des Habous, 1980.

Mâcid, Abdülmün'im, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1982.

Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum: İhtar Yay., 1995.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekāsîm fî ma'rifeti'l-ekālîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1906.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târîh*, nşr. Cl. Huart, Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

Makrîzî, *el-Hıtat*, Beyrut: Dâru Sâdır, ty.

Makrîzî, *en-Nükûd el-kadîme el-İslâmiyye*, trc. İbrahim Artuk, *TTK Belleten*, XVII/68 (1953), s. 367-391.

Malatî, Ebü'l-Hüseyin, *et-Tenbîh ve'r-red*, nşr. M. Zâhid Kevserî, Bağdad-Beyrut: Mektebetü'l-maârif, 1388/1968.

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi VII-XI. Yüzyıllar*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., 1981.

Ma'rûf, Nâyif Mahmûd, *el-Havâric fi'l-asri'l-Ümevî*, Beyrut: Dârü't-talîa, 1987.

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Küveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1409/1989.

Menbîcî, Agobios b. Konstantin, *el-Müntehab min Târîhi'l-Menbicî*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus: Dârü'l-Mansûr, 1406/1986.

Mescid-i Câmiî, Muhammed, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, trc. Malik Eşter, İstanbul: İnsan Yay., 1995.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Mürûcü'z-zeheb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 1407/1987.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Kahire: Dârü's-Sâvî, ts.

Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve nizâmü'l-velâ mine'l-Câhiliyye ilâ evâhiri'l-*

asri'l-Ümevî, Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1988.

Milhim, Adnan Muhammed, *el-Müerrihûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübrâ*, Beyrut: Dârü't-talîa, 2001.

Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm,* I-VI, Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1403/1983.

Müneccid, Selâhaddin, *Mu'cemu Benî Ümeyye*, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, 1970.

Müneccid, Selâhaddin, *Mu'cemü'l-müerrihîne'd-Dımaşkıyyîn*, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, 1978.

Müneccid, Selâhaddin, *Şi'ru Yezîd b. Muâviye,* Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, 1982.

Müslim, *el-Câmiu's-sahîh,* I-V, Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1374/1955.

Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffîn*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1382.

Nâtûr, Şehâde Ali, *Tecdîdü'd-devleti'l-Ümeviyye fî ahdi'l-Halîfe Abdilmelik b. Mervân*, İrbid: Dârü'l-Kindî, 1996.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, 1975-85.

Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği,* Ankara: TDV Yay., 1993.

Ongunyurt, Erol, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yay., 1995.

Ömerî, Abdülazîz b. İbrâhim, *el-Hiref ve's-sınâa fi'l-Hicâz fî asri'r-Resûl*, y.y.: y.y., 1995.

Öz, Mustafa, "İmâmiyye", *DİA*, 1995, XXII, 207-209.

Öz, Mustafa, "Keysâniyye", *DİA*, 2002, XXV, 363.

Öz, Mustafa, "Muhammed el-Bâkır", *DİA*, 2005, XXX, 506-507.

Özafşar, Mehmet Emin - Mahmut Demir, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, 2012,

XLII, 608-610.

Özaydın, Abdülkerim, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, 1997, XV, 281-282.

Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, 1995, XII, 419-423.

Özkuyumcu, Nadir, "Kurre b. Şerîk", *DİA*, 2002, XXVI, 446-447.

Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saâdet'ten Haçlı Seferlerine Kadar*, İstanbul: İz Yay., 1998.

Paça, Hüseyin, *Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ve İsyanı* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Parlak, Nizamettin, "Şiir ve Edebiyat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı,* haz. İrfan Aycan v.dğr., Ankara: İlâhiyat, 2003, s. 89-108.

Rehhâl, Âtıf, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm el-iktisâdî fi'l-asri'l-Ümevî*, Beyrut: Beysân li'n-neşr, 2000.

Revâdiye, Sâlih Muhammed, *Ziyâd b. Ebîh ve devrühû fi'l-hayâti'l-âmme fî sadri'l-İslâm*, Mûte: Câmiatü Mûte, 1994.

Reyyîs, M. Ziyâeddin, *Abdülmelik b. Mervân Muvahhidü'd-devleti'l-Arabiyye* (A'lâmü'l-Arab: 10), Kahire: Vizâretü's-Sekāfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, 2002.

Reyyîs, M. Ziyâeddin, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, trc. Ahmet Sarıkaya, İstanbul: Nehir Yay., 1990.

Sâid el-Endelüsî, *Tabakātü'l-ümem*, nşr. L. Şeyho, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katûlikiyye, 1912.

Sâlim, Seyyid Abdülazîz, *et-Târîh ve'l-müerrihûne'l-Arab*, İskenderiye: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1967.

Sâlim, Seyyid Abdülazîz, *Târîhu'd-devleti'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, 1986.

Sallâbî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1427/2006.

Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî* (*GAS [Ar.]*), trc. Mahmûd Fevzî Hicâzî v.dğr., I-VIII, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1402-1408/1982-88.

Sibâî, Mustafa, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, Dımaşk: el-

Mektebetü'l-İslâmiyye, 1398/1978.

Sîrâfî, Ebû Saîd, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, nşr. F. Krenkow, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katûlikiyye, 1936.

Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001.

Söylemez, M. Mahfuz, "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, haz. İrfan Aycan v.dğr., Ankara: İlâhiyat, 2003, s. 53-88.

Sultân b. Hâlid, *el-Fukahâ' ve'l-hulefâ'*, Amman: Dâru Ammâr, 1421/2000.

Şâhin, Hamdî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-müfterâ aleyhâ*, Kahire: Dârü'l-Kāhire li'l-kitâb, 2001.

Şehhâte, Abdullah Mahmûd, *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsîr*, Kahire: y.y., 1392/1972.

Şehristânî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'n-nihal*, I-V, Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1903.

Şemmerî, Hezzâ' b. Îd, *Yezîd b. Muâviye: el-Halîfetü'l-müfterâ aleyh*, Riyad: Dâru Ecâ, 1413/1993.

Şerîatî, Ali, *Dine Karşı Din*, trc. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İşaret Yay., 1997.

Şerîf, Abdullah b. Hüseyin, *ed-Devletü'l-Ümeviyye fî ahdi'l-Halîfe Yezîd b. Abdülmelik*, Kahire: Dârü'l-Kahire, 2005.

Şeybânî, Muhammed b. Abdülhâdî b. Rezzân, *Mevâkıfü'l-muâraza fî hilâfeti Yezîd b. Muâviye*, Mekke: Dârü'l-beyârik, ts.

Şeyh, Abdüssettâr, *Ömer b. Abdülazîz*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1992.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîh*, nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-XI, Kahire: Dârü'l-maârif, 1960-70.

Takkūş, M. Süheyl, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut: Dârü'n-nefâis, 2006.

Tomar, Cengiz, "Şam", *DİA*, 2010, XXXVIII, 311-315.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *DİA*, 1994, X, 311-313.

Tûkān, Fevvâz Ahmed, *el-Hâir: Bahs fi'l-kusûri'l-Ümeviyye fi'l-bâdiye*,

Amman: Vizâretü'ş-Sekāfe ve'ş-şebâb, 1979.

Türker, Ömer, "Mukātil b. Süleyman", *DİA*, 2006, XXXI, 136.

Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul: İşaret Yay., 1990.

Ukaylî, Ömer Süleyman, "Vak'atü'l-Harre fî ahdi Yezîd b. Muâviye", *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb*, XIII/1 (1986), s. 158-189.

Ukaylî, Ömer Süleyman, *Hilâfetü Muâviye b. Ebî Süfyân*, Riyad: el-Cem'iyyetü't-târîhiyyetü's-Suûdiyye, 1984.

Urve b. Zübeyr, *Megāzî Resûlillâh*, nşr. M. Mustafa el-A'zamî, Riyad: Mektebetü't-terbiyyeti'l-Arabiyye, 1401/1981.

el-Uyûn ve'l-hadâik, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1871.

Ünal, Sadettin, "Kâbe", *DİA*, 2001, XXIV, 14-21.

Üveys, Abdülhalîm, *Benû Ümeyye beyne's-sukūt ve'l-intihâr*, Kahire: Dâru's-sahve, 2002.

Üzüm, İlyas, "Kaderiyye", *DİA*, 2001, XXIV, 64-65.

Vagleri, Laura Veccia, "Râşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", trc. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988, I, 71-114.

Varol, M. Bahaüddin, "Harre Vakası-Sebep Sonuç İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7 (1997), s. 513-534.

Vekîl, M. Seyyid, *el-Ümeviyyûn beyne'ş-Şark ve'l-Garb*, Beyrut: ed-Darü'ş-Şâmiyye, 1995.

Watt, M., *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yay., 1981.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay., 1963.

Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yay., 1989,

Ya'kūbî, *Târîh*, nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ, I-II, Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-matbûât, 1431/2010.

Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut: Dâru Sâdır, 1957.

Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, nşr. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut:

Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1993.

Yavuz, Mustafa, *Halid b. Abdullah el-Kasrî* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", *DİA*, 1994, X, 525-530.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelâm", *DİA*, 2002, XXV, 196-203.

Yâzîcî, Tâlib, "Emeviyye Camii", *DİA*, 1995, XI, 108-109.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, 1988, I, 266-270.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Abdülmelik", *İA*, 1986, XIII, 409-411.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Yezîd b. Muaviye", *İA*, 1986, XIII, 411-413.

Yılmaz, Metin, "Şurta", *DİA*, 2010, XXXIX, 242-244.

Yılmaz, Saim, *Emevîler'de Veliahtlık* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Yılmaz, Saim, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîler'e İntikali", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkî Dergisi*, IV/8 (2006), s. 187-206.

Yiğit, İsmail, "Abdülazîz b. Mervân", *DİA*, 1988, I, 192.

Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, 1995, XI, 87-104.

Yiğit, İsmail, "Emevîler Zamanında Gerçekleştirilen İstanbul Seferleri", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı,* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yay., 1997, s. 45-61.

Yiğit, İsmail, "Muhtâr es-Sekafî", *DİA*, 2006, XXXI, 54-55.

Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, 2007, XXXIV, 53-55.

Yiğit, İsmail, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, 2009, XXXVII, 107-108.

Yiğit, İsmail, "Tevvâbîn", *DİA*, 2012, XLI, 49-50.

Yiğit, İsmail, "Ümeyye b. Abdüşems", *DİA*, 2012, XLII, 303-303.

Yiğit, İsmail, *Emevîler Devrinde İlmî Hareket* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1981.

Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ: Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyad Döneminin Anatomisi,* Konya: Yediveren Kitap, 2001.

Zehebî, *el-Müntekā min Minhâci'l-i'tidâl*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire: Dârü'l-beyân, 1374/1954.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., I-XXIII,

Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-85.

Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1375-77/1955-58.

Zekeriyyâ, Mâcide Faysal, *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühû fî reddi'l-mezâlim*, Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmiî, 1407/1987.

Zetterstéen, K.V., "Ömer b. Abd al-Aziz", *İA*, IX, 462-465.

Ziyâde, Mahmûd, *el-Haccâcü'bnü Yûsuf es-Sekafî*, Kahire: Dârü's-selâm, 1415/1995.

Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbârü'l-muvaffakıyyât*, nşr. Sâmî Mekkî el-Ânî, Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1392/1972.

Züʿbî, M. Suûd, *el-Kazâ ve'l-kudât fi'd-devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Dımaşk: Dârü'l-Hassân li't-tıbâa ve'n-neşr, 1992.